

Czibere Ibolya

Nők mélyszegénységben

*Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák
a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban*

Czibere Ibolya

NŐK

MÉLYSZEGÉNYSÉGBEN

Szocio-téka

*L'Harmattan Kiadó és a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika
Tanszékének közös könyvsorozata*

A sorozatot szerkeszti:
Csoba Judit

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

Csoba Judit: A tisztos munka

(A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?)

Czibere Ibolya

NŐK MÉLYSZEGÉNYSÉGBEN

*Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák
a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban*

L'Harmattan
Budapest, 2012

© Czibere Ibolya, 2012

© L'Harmattan, 2012

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T. / F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-XXX-X
ISSN 1417-9857

A kiadásért felel Gyenes Ádám.

A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt	Párbeszéd Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.	1085, Horánszky utca 20.
Tel.: 267-5979	www.konyveslap.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás

A borítót Újváry Jenő készítette.

A nyomdai előkészítés Kardos Gábor, a sokszorosítás a Robinco Kft. munkája.

Tartalom

BEVEZETÉS	11
-----------------	----

Első fejezet

A SZEGÉNYSÉG ÉRTELMEZÉSÉNEK SZOCIOLÓGIAI KERETEI	17
--	----

1.1 A SZEGÉNYSÉG SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE:

PARADIGMÁK EGYMÁSSAL SZEMBEN	17
------------------------------------	----

1.1.1 <i>A szegénység strukturalista magyarázatai – funkcionálisizmusok és konfliktusok</i>	17
---	----

1.1.2 <i>A szegénység kultúrája, az underclass, a társadalmi kirekesztettség és az életciklusok szegénysége</i>	21
---	----

1.1.2.1 A szegénység kultúrája	21
--------------------------------------	----

1.1.2.2 Underclass – az érdemtelenység újabb bélyege	22
--	----

1.1.2.3 A társadalmi kirekesztettség és „a peremre szorultak tarka csapata”	25
---	----

1.1.2.4 Az életciklusok és életútminták szegénysége	28
---	----

1.2 NEVÉN NEVEZNI A SZEGÉNYSÉGET: VÁLTOZÓ PARADIGMÁK, VÁLTOZÓ TEMATIZÁCIÓK	29
--	----

1.2.1 <i>Attól függ, hogyan mérjük... – a szegénység mérésének néhány módszertani jellemzője</i>	32
--	----

1.2.1.1 A szegénységi küszöbök lényegi jellemzői	32
--	----

1.2.1.2 Tartósság és átmenetiség: a szegénység időbelisége	34
--	----

1.2.1.3 Mit kell tudni a minimális jövedelemmel rendelkezőkről?	36
---	----

1.2.1.4 Tartalmat adni a szegénységnek – a megélhetési nehézségek nem pénzben mért összetevői	38
---	----

Második fejezet

A NŐK SZEGÉNYSÉGE TÖRTÉNETI PERSPEKTÍVÁBAN	41
--	----

2.1 ...ÉS NEKIK VAN TÖRTÉNELMÜK? A „PÓRNÉP” ASSZONYAI ÉS LÁNYAI

2.1.1 <i>Az agrárszegénységben élő nők</i>	46
--	----

2.1.1.1 Asszonyélet a jobbágysorban	46
---	----

2.1.1.2 Asszonyélet a jobbágyfelszabadítás után – nők a szegényparaszttságban	50
---	----

2.1.1.3 Elvárt férfi magatartásminták a paraszti kultúrában	51
---	----

2.1.1.4	Elvárt női magatartásminták a paraszti kultúrában	53
2.1.1.5	„Letűnt idők sokat szenvedő, keveset örvendező és csöndes heroizmussal küszködő parasztasszonyai”	55
2.1.1.6	A „családi élet ridege” – érzelmi viszonyulások és szexualitás a szegényparaszt nők életében	57
2.1.2	A városi szegénységben élő nők	62
2.1.2.1	A cselédnők helyzete	62
2.1.2.2	Az ipari munkásnők helyzete	64
2.2	Változások a szocializmusban – az „egyenlősítés” korának női „szegénysége”	72
2.2.1	Nők a munkaerőpiac legalsó szegmenseiben – a dolgozó szegények	73
2.2.2	A munkásnők élet- és munkakörülményei	76

Harmadik fejezet

A SZEGÉNYSÉG FEMINIZÁCIÓJÁNAK

JELENKORI TENDENCIÁI	81
3.1 A NŐK SZEGÉNYSÉGÉNEK OKAI ÉS MEGJELENÉSI FORMÁI	
A POLITIKAI DEKLARÁCIÓKBAN	81
3.2 A NŐK SZEGÉNYSÉGE A TUDOMÁNYOS DISKURZUSOKBAN – A „LÁTHATÓ” SZEGÉNYSÉG ISMÉRVEI	
A SZEGÉNYSÉGGUTATÁSOKBAN	89

Negyedik fejezet

A NŐI SZEGÉNYSÉG „REJTETT” DIMENZIÓI –

A KUTATÁS EREDMÉNYEI	99
4.1 A KUTATÁS METODOLÓGIÁJA	99
4.1.1 A kutatás hipotézise	99
4.1.2 A kutatás célcsoportja és módszere	100
4.1.2.1 Az interjúalanyok kiválasztása	101
4.1.2.2 Az interjúalanyok jellemzői	102
4.2 VIZSGÁLATI DIMENZIÓK	103
A KUTATÁS EREDMÉNYEI	107
1. CSALÁDALAPÍTÁSI LEHETŐSÉGEK, ÉLETKEZDÉSI SAJÁTOSSÁGOK A NŐK KÖRÉBEN	107
a) Párvalasztási és mobilitási jellemzők	108
b) Családi szerveződések, érzelmi kötődések	110
c) Lakhatási lehetőségek	112

2. A NŐK HELYE A CSALÁDI MUNKA- ÉS HATALOMMEGOSZTÁSBAN	115
a) Női-férfi szerepelvárások a párkapcsolat elején	115
b) Női szerepek a munkamegosztásban az együttélés korai szakaszában	120
c) Szerepváltozások és -változatlanóságok a női életutakban	124
d) A nők napi időstruktúrája és a munkamegosztás nemek szerinti különbségei	127
e) A férfiak napi időstruktúrája és a munkanélküliségből fakadó idődinamikai torzulások	137
f) A női munka „értéke” a partnerkapcsolatban – a férfiak értékítéletei a női tevékenységekről	138
3. A NŐK ÉS A PÉNZ – A CSALÁDON BELÜLI JÓLÉT NEMI ALAPÚ EGYENLŐTLENSÉGEI	142
a) Honnan származik a jövedelem? Pénzforrások a mélyszegény családokban	142
b) Ki osztja be a megszerzett jövedelmeket? A nők mint a család pénzkezelői	144
c) Mire elegendő a megszerzett jövedelem? Női fogyasztási lehetőségek és szubjektív hiányérzetek	149
d) Összegzés	157
4. JELLEGZETES KONFLIKTUSOK ÉS NŐKKEL SZEMBENI ERŐSZAKFORMÁK	159
a) A pénzhányból fakadó konfliktusok	160
b) Tipikus magánéleti konfliktusok és következményeik	166
c) A viták stílusa és a konfliktusok kezelése	172
d) A nők által elszenvedett bántalmazások formái és következményei	176
e) A konfliktusok és a bántalmazások hatásai a szexuális kapcsolatokra. A szexuális vonzalom jellemzői a nők körében	182
f) A neurotikus és depresszív megbetegedések sajátosságai a nők körében	187
g) Összegzés	189
5. A NŐK ELÉGEDETTSÉGI SZINTJE ÉS SZUBJEKTÍV ÉLETMINŐSÉGE	189
a) Női igények és vágyak az életút során	190
b) Női elégedetlenség a jelenlegi nemi szereposztással és a családon belüli megbecsültséggel	194
c) A női várakozások teljesületlenségeinek okai és következményei	197
d) Összegzés	208

ZÁRSZÓ	209
IRODALOMJEGYZÉK	213
1. sz. melléklet	
Interjúvázlat a mélyszegény családokban élő nők helyzetéről	233
2. sz. melléklet	
Az interjúalanyok adatai	239

Kosztolányi Dezső

BUDAI SZEGÉNYEK

Mint épületből csákányok zajára
téglák közül ugrálnak ki a békák,
úgy rebbennek ki, gyorsan és ijedten,
mikor egy régi ház rossz hasadékát
megzörgeted, s bemégysz az udvarukba,
egy nyári ünnepestén, a szegények,
és egyre többen állnak körötted,
sok céljavesztett, elfelejtett élet.
Lassan, szelíden, vádlón integetnek,
kis, hallgató, elszült csípőjű nők,
bolond legények és beteg, vak aggok,
mint angyali, halk összeesküvők.
Egy kisfiú, ki már tanulni fáradt,
s viaskodik a számmal és betűvel,
és az öreg varrónő, glóriásan,
egyetlen ezüst kincsével, a tűvel.
Mily messziről tekintenek feléd,
évezredek mélyéből, és mily ősi
közönnyel emelik a homlokuk,
a rettegésed régi ismerősi.
Nem tudsz beszélni és rájuk se nézni,
mert lélek van az ő szemükbe, lélek.
Én féltem tőlük kisgyerekkoromban,
és most is félek. Egyre-egyre félek.

1922

Bevezetés

A család intézményrendszerének vizsgálatára irányuló kutatások mennyisége és az ezekből levonható eredmények megbízhatósága ellenére sem állíthatjuk biztosan, hogy képesek vagyunk a családon belül zajló folyamatokat a maguk teljességében értelmezni és azokból a társadalomra vonatkozóan megfelelő szintű következtetéseket levonni. Módszertani keveredések, egymással ellentétes kutatói meggyőződések nehezítik a tisztánlátást. A család, mint rendszer, bonyolultsága miatt önmagában véve nem is értelmezhető, csak az aktuális társadalmi közegben, hiszen sajátosságaiból fakadóan beépül a társadalom szerkezetébe, és szervesen összeépül az őt körülvevő kultúrával. Egyfelől átveszi és egyben hordozza annak jegyeit, másfelől fenn is tartja, sőt tagjainak szocializációja révén tovább is örökíti azokat. Strukturális alapelem tehát, amely befogad, hordoz és átörökít, mindezekkel hozzájárulva a fennálló társadalmi rend stabilitásához, de egyben megteremtve saját helyzetének és struktúrájának stabilitását is. Mindez egyfajta folytonossággal párosul, amelyben a család rendszere egyik fázisból a másikba, egyik társadalmi szerepből a másikba lép, folyamatosan változtatva ezek jelentőségét. Egyszerre és komplex módon integrálja a benne zajló biológiai, szociális és lélektani folyamatokat. Nem egyértelmű viszont, hogy a változások, amelyeket a családi formák végigélnek, minden esetben adekvátak-e a társadalom rendszerével, vagy éppen ellenkezőleg, túlzott mértékűek, diszfunkcionálisak. Ez azért is lényeges kérdés, mert minden családtípus felépít egy stabil szervezeti keretet, úgy, ahogyan a társadalom azt elvárja, kívánatosná teszi saját tagjai számára: a társadalom minden történelmi korszakban deklarált, formalizált szabályokkal veszi körül és védelmezi a család intézményét, a kulturális közeg pedig szokások, erkölcsi normák, vagyis íratlan szabályok betartását várja el tőle. Ebből következően a család, mint intézmény, egy olyan, konzervatív szerveződési forma, amelynek intézményes jellege generációról generációra csak keveset változik. A modern társadalom családformáinak sokszínűsége következtében mára a legtöbb korábban érvényes családfogalom elavult, egyben kirekesztő; legalábbis a társadalmi modernizációs folyamatok eredményeként létrejövő, új típusú együttélési formákkal szemben az. A hagyományos együttélési formák alapvető definíciói jegyei, mint a szociális legitimáció, a nyilvános elismerés, a tartósság feltételezése, a házastárssal és a jövőbeni gyermekkel szembeni kölcsönös jogokkal és kötelezettségekkel járó szerződés stb., a mai napig is jellemzői a formális házasságkötésre épülő együttéléseknek, mégis úgy tűnik, hogy a házasság egyre inkább és egyre gyakrabban csupán egy „stádiuma” az életnek, amelyet bármikor felválthat egy másik,

hasznos funkciókkal és képességekkel bíró együttélési forma, az élettársi kapcsolat. Ugyanakkor a leginkább meghatározó tényező mégis az, hogy az egyének miféle követelményeket fogalmaznak meg, milyen igényeket támasztanak a család intézményével szemben, azaz milyen szükségletek kielégítését várják el tőle. Az urbanizáció a tradicionális kötelékekből való kilépést, ezzel pedig a tradicionális értékek lazulását is jelentette, ezek között például kisebb mérvű vallásos kötődést és elfordulást a patriarchális normáktól. A modern kor életformája alapvetően több toleranciát jelent, az alternatív életformák kisebb mértékű elutasításával és kevesebb szociális kontrollal jár. Ennek következményeként rendkívül heterogén életstílusok alakulnak ki, amelyek többé nem engednek meg kötelező és átfogó társadalmi értékconszenzust. A legjelentősebb családon belüli változások valószínűleg a női szerepek megváltozásával függnek össze. A legtöbb kultúra különbséget tesz férfi és nő között az elért és kívánatos életprogramok és életformák tekintetében, amelyek zömében a nők helyzete a hátrányosabb, illetve kötöttebb. A korai társadalmakban a nők egzisztenciája általában a házassághoz és a családhoz kapcsolódott, viselkedésüket szigorúbb törvények, erkölcsi normák és szokások szabályozták. A nők minél nagyobb családhoz kötöttsége volt a családok stabilitásának bázisa. „Családra programozottságuk” azzal járt, hogy a családtagok közötti pszichológiai kapcsolatok esetleges romlását is ők igyekeztek folyamatosan ellensúlyozni, elviselték és ragaszkodtak a család intézményes kereteihez. A nőket gyermekkoruktól erre az életformára szocializálták, melynek része volt a szexualitás elfojtása és az önállóság korlátozása is. Az ismert szociológiai összefüggések szerint mivel a státusz és a vagyon örökítésére épülő korai társadalomformák számára e téren a legfontosabb az utódlás kontrollja volt, éppen ebben rejlik a nők hátrányos, megkülönböztetett helyzetének funkcionális értelme is.

Mindez ma nagy ütemben változik. A nők nemcsak közjogi, hanem pszichológiai értelemben is emancipálódnak. A házasság és a család egyenlőbb kapcsolati bázison, nagyobb kölcsönösségen kénytelen alapulni. A nők életében a hivatásszerű munka a hivatásban való önmegvalósítást és a gazdasági függetlenséget, valamint a családon kívüli szociális kapcsolatok lehetőségét jelenti. Mindezeket túl jelentős mértékben hozzátartozik a nők új önértelmezéséhez, hogy ők maguk szabályozzák a termékenységiüket, és a megváltozott célokat – szakmaszerzés, hivatás – jobban összhangba hozzák a gyermekek számával és a szülések ütemezésével. Komoly szakmai vita bontakozott ki a női munkavégzésnek a gyermeknevelésre, valamint a házasélet minőségére, a partner elégedettségére vonatkozó feltételezett negatív következményeivel kapcsolatban, ezeket azonban a kutatók nem tudták igazolni. Ezen kutatások nyomán került viszont a figyelem középpontjába a férfiak és nők közötti – a hivatásban és a háztartásban történő – feladatmegosztás kérdése. A családok belső életét ugyanis alapvetően befolyásolják

a klasszikus nemi szerepek, amelyek átszövik a családi élet minden területét. A nemek közötti szerepek egyik legfőbb indikátora a háztartási munkamegosztás, hiszen ez alapján sorolhatók a családok valamelyik klasszikus kategóriába, a tradicionális vagy emancipált háztartások közé. Szempontunkból a tradicionalitás kérdései jelentik az egyik legfőbb vizsgálati dimenziót. Ennek kapcsán fogalmazódik meg a kérdés: mit is jelent a hagyományos családmódel? Leegyszerűsítve, a hagyományos családmódel hierarchikus viszonyt fejez ki a családtagok között: a férfiak irányító szerepet töltenek be a családi közösségek életében, a legfontosabb kérdések tekintetében pedig döntéshozói pozícióban vannak. A társadalom felé ők képviselik a családot, és ők vállalnak felelősséget is családtagjaikért. A nők feladata egy ilyen konstellációban gondoskodni az otthon szervezettségéről és érzelmi egyensúlyáról. „Minél inkább változnak a dolgok, annál inkább változatlanok maradnak” – e francia közmondás azt a bölcsességet közvetíti, hogy sok esetben nagyon nehéz bizonyos tényezőket megváltoztatni, és hogy a látszólagos változás gyakran elfedi a tényleges változatlanságot (Fuchs 2003). Ez különösen igaz a nők gazdasági és egyéb jellegű egyenlőségre irányuló törekvéseire, mivel a legfontosabb társadalmi mutatók közül számos feltűnően változatlan maradt az idők folyamán. E változatlanságok körében leginkább a nők családon belüli szerepeinek és a férfiakéhoz képest egyenlőtlen helyzetének a rögzülése a szembe-tű-nő, amely különösen a legalsó társadalmi rétegekben mutat rendkívül nagy stabilitást.

Mindezekből kiindulva könyvünk központi témája a szegény sorsú nők családon belüli helyzetét befolyásoló tényezők elemzése. A társadalmi nemek tudományának eredményeit is felhasználva abból indulunk ki, hogy a férfiak és nők között kialakult hierarchikus viszony a társadalom sajátos működésének és normarendszerének következménye. A női társadalom nem homogén közeg, hiszen olyan jelentős belső különbségeket mutat, amelyek ismerete nélkül nem lehet a nők társadalmi egyenlőtlenségeinek felszámolására irányulóan hatékony intézkedéseket tenni. Jelen dolgozat a szegény sorsú nők családon belüli helyzetét elemzi elméleti és társadalomtörténeti összefüggésekben, egyrészt a nőtudomány által eddig szinte teljes mértékben feltáratlanul hagyott téma részletes feldolgozásával, másrészt az egyes korszakok szegénynépessége körében tapasztalható férfi-női szerepkülönbségek és egyenlőtlenségek okainak és formáinak bemutatásával, harmadrészt az általunk végzett kvalitatív vizsgálat eredményeinek ismertetésével. Mindezt azzal a céllal is tesszük, hogy vizsgálni tudjuk és megértsük a jelenkori női szegénységi léthez kapcsolódó nemi jellegzetességeket és az e téren megjelenő egyenlőtlenségeket. Leginkább arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nők hogyan és milyen nemi alapú különbségek és hátrányok mentén élik meg a szegénységüket, illetve szubjektíve hogyan értékelik helyzetüket a férfiakéhoz képest. Másik nem titkolt célunk, hogy azt a szegénység szakirodalmában jelenleg elfo-

gadott állítást, mely szerint egy adott szegénységi szinten a család minden tagja egyformán szegény, árnyaljuk, és bebizonyítjuk, hogy a vizsgált mélyszegénységben élő női csoport tagjai, az általuk megélt szegénységüket értékelve, magukat több szempontból is sokkal szegényebbnek tekintik, mint férfitársaikat.

Az első fejezetben egyfajta történelmi perspektívában ábrázoljuk a női szegénység magyarországi sajátosságait, megemlítve a legfontosabb változásokat is. Ezen belül bemutatjuk a paraszti és városi szegény női lét jellemzőit a szocializmus előtti időszakban és a szocializmus korszakában is, majd a fejezet utolsó harmadában a feminizálódó szegénység jelenkori tendenciáit, a téma kutatásának legújabb szociológiai és szociálpolitikai eredményeit összegezzük. A második fejezetben vizsgálatunk metodológiáját mutatjuk be. Elemzésünkhöz nyolcvankilenc interjút használtunk fel, melyek kizárólag mélyszegénységben élő nők körében készültek. Mélyszegénységben élőknek tekintettük azokat a nőket, akiknek a családjában az egy főre jutó jövedelem átlagos nagysága nem haladta meg a nyugdíjminimum összegét. A kutatás körülményeit e fejezetben részletesen kifejtjük. A módszertani bemutatást követően a harmadik fejezetben kívánjuk elvégezni a mélyszegénységben élő nők helyzetének elemzését. Négy témacsoport köré szerveződik az interjúk elemzése. Mivel elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nők hogyan élik meg a szegénységüket, illetve hogy egyáltalán mit jelent számukra szegénységben élni, elsőként párválasztási aspirációikat, szocializációs jellemzőiket, mobilitási lehetőségeiket, életkezdési nehézségeiket, érzelmi kötődéseiket mutatjuk be, mindezt kiegészítve az indulást megnehezítő lakhatási és pénzügyi gondok leírásával, valamint a szülői családtól kapott segítségek jelentőségével. A második részben a nemek közötti munka- és hatalommegosztásról lesz szó, amelynek keretében a nők és a férfiak családon belüli és kívüli terhelésének jellemzőit kívánjuk feltárni a kapcsolatok kezdetétől a jelenig. Azt is vizsgáljuk, hogy a szerepkiosztások kapcsán vannak-e olyan szituációk, amelyeket a nők hátrányként élnek meg. Annak elemzését is elvégezzük, hogy a napi idő hogyan strukturálódik a nők és a férfiak esetében, ezekből milyen előnyök és hátrányok származnak az egyik vagy másik nem számára. A harmadik nagyobb egységben kívánjuk bemutatni a jövedelmi, fogyasztási és pénzkezelési egyenlőtlenségeket. Ezen belül feltárjuk, hogy milyen jövedelemforrásaik vannak a mélyszegénységben élőknek, a családtagok közül ki és milyen módon gazdálkodik a pénzzel, illetve hogy ki kezeli azt. Foglalkozni fogunk a fogyasztási sajátosságokkal is, bemutatjuk a legalapvetőbb férfi-női különbségeket, illetve aránytalanságokat, a női fogyasztási lehetőségeket és a megfogalmazódó szubjektív hiányérzeteket is. Ebben a részben kívánjuk igazolni azt a feltételezésünket, hogy ezekben a családokban a nők – fogyasztási struktúrájukból következően – vélhetően szegényebbek, mint a férfiak. A negyedik kutatási blokkban bemutatjuk a leggyakrabban előforduló családon belüli konfliktusokat, amelyek típusa, minősége és mennyisége követ-

keztetni enged a nők életminőségére is. Ebben a szakaszban értékeljük és kategorizáljuk a nőkkel szemben elkövetett családon belüli erőszakformákat is, egyrészt az elszenvedett bántalmazások formái és azok következményei irányából, másrészt ezen agresszív megnyilvánulásoknak a női szexualitásra, illetve a szexuális harmóniára gyakorolt hatásain keresztül. Az utolsó, ötödik pontban azt vizsgáljuk, hogy mennyire érzik magukat a nők a férfiak által megbecsültnek, illetve azt is bemutatjuk, hogy megbecsültségük ezen szintje milyen további következményekkel jár párokapsolatukra. Mindezek után a nők elégedettségi szintjének mérése következik, amely az általuk megélt legfontosabb hátrányok feltárását hivatott elvégezni. Ennek dimenziói között találjuk a jelenlegi szereposztással és megbecsültséggel történő elégedettséget, a kezdetekben megfogalmazott elvárásaik teljesülésével kapcsolatos elégedettséget, a saját családon belüli státuszukkal kapcsolatos elégedettséget, az érzelmi és szexuális életük szintjével történő elégedettséget, valamint a családjaikban megjelenő szenvedélybetegségek (alkoholizmus, játékszenvedély) formáit és azok következményeit szegénységi szintjükre és párokapsolatukra.

A szegénység értelmezésének szociológiai keretei

„A szegénység és a társadalmi kirekesztés egy Európához hasonlóan jómódú kontinensen nem tolerálható.”¹

1.1 A szegénység szociológiai megközelítése: paradigmák egymással szemben

A szegénység szociológiai vizsgálata, elméleti és gyakorlati ismeretrendszere hozzájárul ahhoz, hogy a szegénység jelenségeinek széles köre ismertté és értelmezhetővé váljék és – a szociálpolitika kiszolgálójaként – aktív szerepet vállaljon a szegénység enyhítése gyakorlatában, a különböző társadalom- és szociálpolitikai programok kidolgozásában, bevezetésében és hatásainak mérésében. A szociológia tudománya ezen a területen leggyakrabban a funkcionalista és a konfliktus-paradigmákat használja. A továbbiakban elsősorban ezekre fókuszálunk, bár kitérünk a témánk szempontjából szintén fontos Lewis-féle „szegénység kultúrája”-elméletre, az underclass kategóriájára, a társadalmi kirekesztés mechanizmusaira és az életciklus-modell értelmezésére is.

1.1.1 A SZEGÉNYISÉG STRUKTURALISTA MAGYARÁZATAI – FUNKCIONALIZMUSOK ÉS KONFLIKTUSOK

A funkcionalista megközelítésű elméletek közül a szegénység szociológiai értelmezése kapcsán legtöbbet hivatkozott szerzőpáros Davis és Moor (1997), akik a társadalmi rétegződésről írt nagy hatású elméletük középpontjába a társadalmi egyenlőtlenségek fajtáit és az azokat kialakító tényezőket állították. Kifejtették, hogy mivel minden társadalom egy funkcionáló mechanizmus, a működtetéshez a saját tagjait el kell tudnia osztani az egyes társadalmi pozíciókban, és arra is kell

¹ Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye: Javaslat európai parlamenti és tanácsi határozatra a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem európai évéről (2010). COM(2007) 797 végleges – 2007/0278 (COD).

tudnia ösztönözni őket, hogy teljesítsék az ezen pozíciókhoz kötődő feladataikat. Mindezeket kiegészítendő, a társadalomnak rendelkeznie kell olyan „jutalmakkal”,² amelyeket ösztönzőként felhasználhat, másrészt olyan módszerekkel, amelyekkel ezeket a jutalmakat a különböző pozíciók között differenciáltan eloszthatja. „Általánosságban a legjobb jutalmat azok a pozíciók vonják maguk után, vagyis azok foglalják el a legmagasabb rangsorbeli helyet, amelyek a) a legfontosabbak a társadalom számára, és b) a legnagyobb képzettséget vagy tehetséget követelik” (Davis–Moore 1997: 13).

Mivel minden társadalom kénytelen megkülönböztetni a saját tagjait a presztízs és a megbecsülés terén, ezért egy bizonyos mértékig intézményesített egyenlőtlenséggel kell rendelkezniük. Ebből a logikából következően a szegénység forrásaivá (mint az alacsony jövedelem és presztízs) azon pozíciók válnak, amelyek a társadalom számára alig-alig fontosak, illetve, ahogyan Spéder fogalmaz: „azok lesznek szegények, akik semmilyen egyedi képességgel és készséggel nem rendelkezvén, csak olyan pozíciók betöltésére alkalmasak, amelyeket bárki el tudna látni” (Spéder 2002: 20). A legkevésbé fontos és a legkönnyebben betölthető pozíciók a hierarchia alján találhatók, és egyben ezek betöltéséért jár a legkevesebb jutalom is, vagyis az elmélet szerint szegények azok lesznek, akik csak a több tudást, idő- és energiabefektetést nem igénylő pozíciókat képesek betölteni. A szegénység oka tehát nem más, mint az alacsony szintű pozícióhoz kapcsolódó alacsony presztízs és alacsony jutalom.

A funkcionalista paradigmához kapcsolódóan a későbbiekben kibontakozó „underclass-vita” keretében megjelenő undeserving poor („érdemtelen szegénység”) gondolata nyomán Herbert J. Gans (1992) funkcionalista megközelítésű tanulmányában arra a kérdésre ad választ, hogy „mire szolgálnak az érdemtelen szegények?”. Ebben kifejti, hogy a szegénység a társadalomban betöltött negatív és pozitív funkcióin keresztül is tanulmányozható és értelmezhető, egyben cáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint „a szegénység javarészt a szegények erkölcsi és intellektuális fogyatékoságaiban gyökerezik”. A szegénység negatív funkciói körébe sorolja a szegények által elkövetett törvénysértő cselekedeteket, pl. az utcai bűnözés formáit, valamint azokat a viselkedéseket, amelyek nem követik a közép-osztályi normákat: „Csak néhány példa: vannak, akik nem vállalnak munkát, fiatalkorúan – ráadásul a házasság kötelékén kívül – szülnék gyereket, segélyből élnek, drog- vagy alkoholfüggővé válnak. Mindezen viselkedésmódokat olybá tekintem, mint amelyek szegénységfüggők, hiszen valamennyiük (akár jelen helyzetüket, akár történeti alakulásukat nézve) a szegénységhez kötődik, s csak ritkán

² Jutalomként említik a szerzők (1) azokat a dolgokat, amelyek hozzájárulnak a létfenntartáshoz és az alapvető jóléthez, (2) amelyek elősegítik a szórakozást és a kikapcsolódást, (3) amelyek az önbecsüléshez és az önkitaljesítéshez járulnak hozzá.

találhatók meg (ha egyáltalán vannak) nyomaik a nem szegény osztályok körében. Akár azt is mondhatnók: a szegénység megnyilvánulásai.” (Gans 1992: 1.)

Gans elemzésében 15 pozitív hatású funkciót vagy funkcióegyüttest is bemutat, melyeknek a jobb módúak körében érdemtelennek minősített szegények megfelelnek. Ezen funkciók³ bemutatásával bizonyítja, hogy olyan kettősségről van szó, amelyben egyrészt a szegénység a funkcionális differenciálódás következménye, másrészt a szegénység léte jelentősen hozzájárul a fennálló társadalmi rend működéséhez és legitimizációjához.

Témánk szempontjából a funkcionális elméletek mellett jelentős szerep jut a marxizmus szociológiájára visszavezethető konfliktuselméleteknek is, melyek az előző-

³ A következő funkciókat említi Gans: (1) Az érdemtelen szegények alkotják a munkaerő tartalék-seregét, amely azért fontos, mert általuk elég magasan lehet tartani a munkanélküliségi arányokat ahhoz, hogy a bérek alacsonyak maradjanak. (2) Mivel nincs megfelelő képzettségük, azt gondolják róluk, hogy megfelelő habitusokkal sem rendelkeznek (pl. munkaerkölcs), így eleve nem kínálnak számukra munkaalkalmat, vagyis kizárják őket a munka piacáról. Ennek köszönhetően nem jelennek meg a munkanélküli-statisztikákban, így „szebbek” a mutatók, helyüket pedig pl. bevándorlókkal lehet feltölteni, akik rosszabb körülmények között és alacsonyabb bérért is hajlandók dolgozni. (3) Segítenek kielégíteni az illegális javak iránti igényeket, pl. a kábítószer-kereskedelmén keresztül, javarészen elsősorban a jobb módúak irányába. (4) Munkaalkalmakat teremtenek a középosztály számára, pl. szociális munkásoknak, pszichológusoknak, trénereknek, rendőröknek, bírónak, börtön-őröknek, sőt, ahogy Gans fogalmaz, még a magunkfajta társadalomtudósoknak is, akik kutatásokat végeznek körükben. (5) Általuk könnyen fenntartható az intézményi status quo is, hiszen mellőzhetővé válnak bizonyos fejlesztések, mint a szegények „taníthatatlan gyerekei” számára fenntartott iskolák, a szociális lakásépítés vagy segélyezés jobbitása, hiszen ezen rendszerek kudarcát mindig meg tudják magyarázni azzal, hogy az érintettek pl. nem tartják megfelelően karban a lakásaikat, vagy nem hajlandók kereső tevékenységet végezni. (6) Morális éthoszt adnak az osztálytagozódásnak azzal, hogy ha a legalul lévők érdemtelenek, a fölöttük lévők mindnyájan érdemesek. Ez pedig nem más, mint az osztályhierarchia legitimizálása. (7) A társadalmi normák fenntartásában is fontos szerepet játszik az érdemtelen szegénység. Azok, akik megfelelnek az általános normáknak, fel tudják használni őket arra, hogy „explicit formában kiálljanak e normák mellett és kiharcolják azok társadalmi megerősítését”, vagyis hogy érvényben maradjanak a középosztályi erkölcsiség tanai. (8) Az érdemtelen szegényekre a bűnbak szerepét is rá lehet terhelni, és konfliktusok esetén a „céltábla” funkcióját is be lehet velük tölteni, melynek közvetett hasznélvezője a politikai elit. (9) A médiumban, elsősorban a televíziós műsorokban kimeríthetetlen témát kínálnak a gyilkosságokon és egyéb bűncselekményeken „csemegéző, véget nem érő televíziós riportoknak”, melyeknek főszereplői többnyire a szegények. (10) Kliensként rendelkezésre állnak azoknak, akik a szegény néposztály jó-téteményesei szerepében tetszelegnek és egyházként, vallási szervezetként, politikai pártként hasznor remélnek általuk. (11) A baloldal létét részben az határozza meg, hogy a szegények ügyeit képviseli, és harcol az érdemtelen bűnbak ellen. (12) Mivel az érdemtelen szegények nem képviselnek politikai erőket, a jobboldal könnyűszerrel felhasználja őket. (13) Az érdemtelen szegények ürügyül szolgálhatnak a jóléti állammal szembeni kritikai fellépésre is. (14) Az ország politikai konfliktusainak is bűnbakjaivá tehetők, sőt a baloldali vagy liberális jelöltek folyamatosan támadhatók azzal, hogy érdemtelen szegények pártját fogják, megkérdőjelezve ezzel politikai szerepekre való alkalmasságukat. (15) A szegények lepusztult lakókörnyezeteit fel lehet használni arra, hogy odatelepítsék azokat az intézményeket, amelyeket a jobb módúak környezete nem fogad be, pl. a hajléktalanszállókat, elvonóintézeteket, szeméttelkeket, sőt, a rendőrség a drogterjesztésnek is ebben a körzetben fog „szélepet” biztosítani.

ektől eltérően elsősorban azt a gondolatot állítják középpontba, hogy a világban zajló folyamatokat versengő és egymásnak ellentmondó érdekek jellemzik, ebből kifolyólag a társadalom nem a harmónia, hanem a konfliktus terepe. Wright (1999) elméletének lényegi mondandója, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a kizsákmányolás és elnyomás kettősségére épülve jönnek létre és maradnak fenn, ebből következően a szegénység a kizsákmányolás közvetlen következménye. Ebben az összefüggésben azok a kizsákmányoltak válnak szegénnyé, akik nem rendelkeznek termelési tulajdonnal, vagyis a termelés eszközei fölött semmilyen befolyást nem gyakorolnak. Wright ebből arra következtet, hogy a szegénység a hatalmon lévők és a marginális társadalmi csoportok szembenállásának közvetlen eredménye.

A két elmélet közötti alapvető különbség az eltérően értelmezett szegénységi okokban rejlik: a funkcionista elmélet ennek forrásait a magasán képzett személyek korlátozott számában és a társadalmakban megjelenő pozíciók eltérő fontosságában jelöli meg, míg a konfliktuselméletek a kizsákmányolás létrehozatára vezetik vissza az egyenlőtlenségek kialakulását és a szegénységet. Közös metszetük viszont, hogy egyrészt mindkét elmélet a strukturális viszonyok következményeként fogja fel a szegénységet, másrészt, hogy mindkettő a munkaerő-piaci pozíciók és a foglalkozási viszonyok irányából közelít, és egyik sem lép ki a formális munka és tőke világából (Spéder 2002).

Peter Townsend (1991) a funkcionálizmussal kapcsolatban megfogalmazott, szempontunkból fontos kritikája szerint ahhoz, hogy az elméletet bizonyítani lehessen, operacionalizálni kellene, amely rendkívül nehéz, mert „itt sem vesznek tudomást a kollektív alkukról, a politikai akciókról és arról, hogy az érdekcsoportok és osztályok források fölötti uralma eltérő” (Townsend 1991: 191). Kritikájának másik hangsúlya a motiváció kérdésére épül. Az elmélet szerint az emberek nagyobb anyagi jutalmazással és elérhető magasabb presztízzsel kell ösztönözni arra, hogy bizonyos pozíciókat megszerezzenek. P. Townsend viszont azt állítja, hogy az elmélet figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a motiváció a kulturális környezettől is függ, így valószínűsíthető, hogy az anyagi jutalmazás vágya nem mindenütt ugyanolyan erős, mint amilyennek az elmélet azt leírja. Szociológiailag és politikailag „kényelmes” elméletnek tekinti a funkcionálizmust, mert „a jutalmak egyenlőtlenségére vonatkozó információk eltitkolása, s még inkább az erre vonatkozó túláltalánosított, kétértelmű vagy erősen megválogatott információk zártkörű terjesztése egyike azon módszereknek, amelyek segítségével a társadalmi elitek az egyenlőtlenségek potenciális robbanó erejét fékezik” (uo.).

Mindenesetre a szegénység és gazdagság konstellációja két olyan, nagy hatású séma, melyek segítségével az emberek képesek értelmezni és érteni a különböző előnyök és hátrányok egyenlőtlen eloszlásának tényét a társadalomban (Csepeli–

Kolosi–Neményi–Örkény 1992). A tradicionális társadalmakban e kettősség értelmezése sorsszerű volt, ahogyan Csepeliék írják: „társadalmi okok hatását feltételező sémáktól függött”. A modern társadalomban viszont, ahol jelentősen megnőtt az egyéni teljesítmény szerepe, egyre inkább az egyéni szabadság és az egyéni felelősség kérdése került középpontba, így az egyéntől függő okok is belevegyültek annak magyarázatába, hogy ki hogyan és miért kerülhet előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi pozícióba.

1.1.2 A SZEGÉNYSÉG KULTÚRÁJA, AZ UNDERCLASS, A TÁRSADALMI KIREKESZTETTSÉG ÉS AZ ÉLETCIKLUSOK SZEGÉNYSÉGE

1.1.2.1 *A szegénység kultúrája*

P. Townsend értelmezése szerint „a szegénység szubkultúrájának fogalmát egy sor etnológiai, szociológiai és eugenikai kutatásból párolták le” (Townsend 1991: 186). Modern formájában a nemzetközi szakirodalomban Oscar Lewisnél (1988) jelenik meg, aki szerint a társadalom legszegényebb csoportjai a többségtől elkülönülő és általában önmagát újratermelő szubtársadalmat vagy szubkultúrát hoznak létre. Ennek a kultúrának rendkívül fontos szerep jut, hiszen megformáz egy életmódot, majd azt tovább is örökíti a következő generációkra. Ebben a felfogásban a szegénység a reá jellemző általános hiányon, gazdasági lecsúszottságon és a rendezetlen körülményeken túl egy olyan életmódot is jelent, amelynek konkrét értelme, funkciója, szerkezete és védelmi rendszere is van, mindez pedig egyetlen célt szolgál: a szegénységi helyzet túlélését.

Égészen pontosan a következőket állítja: a szegénység kultúrája különböző történelmi helyzetekben is létrejöhet, de úgy véli, mégis inkább azokban a társadalmakban fejlődik ki és virágzik, ahol a következő feltételek teljesülnek: „1. Pénzgazdálkodás, bér munka és profittermelés; 2. tartósan magas munkanélküliség és a szakképzetlen munkaerő alacsony foglalkoztatottsága; 3. alacsony bérek; 4. mind az öntevékeny, mind a kormány által kezdeményezett társadalmi, politikai és gazdasági szervezetek hiánya az alacsony jövedelmű népesség körében; 5. a kétoldalú rokonsági rendszerek elterjedése az egyoldalúakkal szemben; 6. a domináns osztály olyan értékrendje, amely nagy jelentőséget tulajdonít az anyagi javaknak és a vagyonnak, a felfelé irányuló mobilitásnak, a takarékoságnak, és amely a kedvezőtlen gazdasági helyzet okát a személyes meg nem felelésben és az alacsonyabbrendűségben látja. Az az életmód, amely ilyen körülmények között kialakul egyes szegények körében, a szegénység kultúrája.” (Lewis 1988: 95.)

Mindezeket túl a szegénységi kultúra Lewis szerint egyfajta alkalmazkodás és válasz is a szegények marginális helyzetére. Segíti őket abban, hogy megbirkóz-

zanak a kétségbeesés és a reménytelenség érzésével akkor, amikor kiderül, hogy a többségi társadalom értékei és céljai szerint nem képesek sikereket elérni.

A szubkultúra hosszú időn keresztül képes fennmaradni. Ennek kettős oka van, egyrészt az a nyomás, amelyet a többségi társadalom gyakorol a tagjaira és magának a többségi társadalomnak a struktúrája, másrészt a szubkultúra kifejleszti azokat a mechanizmusokat, amelyek tovább is éltetik. Ennek legfőbb oka az a folyamat, amely a szubkultúrában felnövekvő gyerekek világnézetével, aspirációival és személyiségével történik. Mindezek miatt gondolja azt Lewis, hogy csupán a gazdasági feltételek javítása nem vonja maga után a szegénység kultúrájának felszámolódását. A megszűnését egy hosszú folyamatként kell felfogni, amelyhez nem elegendő egyetlen generáció, ezért felfogásában „könnyebb megszüntetni a szegénységet, mint a szegénység kultúráját”.

Lewis igyekezett bebizonyítani, hogy a szegények életmódja számtalan értéket hordoz, amely nem alacsonyabb rendű, csupán más, mint a nem szegényeké (Bokor 1987). A '80-as években ezek a gondolatok újra felszínre kerültek az ún. underclass-vitában, igaz, más hangsúlyokkal és erőteljesebb strukturális beágyazottsággal (Spéder 2002).

1.1.2.2 Underclass – az érdemtelenség újabb bélyege

Az underclass fogalmát Myrdal teremtette meg (Domanski 2001) azoknak az egyéneknek és családoknak a leírására vagy jellemzésére, akik szélsőséges helyzetbe, teljes gazdasági marginalitásba szorultak, illetve akiket abba szorítottak. Ezt a fogalmat az USA-ban a '80-as évek óta használják, amerikai értelmezésben egyfajta városi gettó-szegénységet értenek rajta, ugyanakkor a szegénység szakirodalmában egy rendkívül vitatott kérdés. Az underclass fogalmát tematizáló szerzők egyetértenek abban, hogy azok sorolhatók ebbe a csoportba, akik minden más osztály és réteg alatt helyezkednek el, alacsony képzettségűek vagy iskolázatlanok, megszerzett jövedelmeik alapján szegények. Wilsont idézve Spéder taxatív fel is sorolja azokat a csoportokat, amelyek tagjait az underclassba tartozónak véli: „...tartósan és szinte kizárólag szociális segélyből élő szegények; a munkahellyel nem rendelkező és iskolába nem járó, továbbá iskolából kizárt fiatalok; a reményvesztett, munkát nem kereső, a munkanélküliségi biztosítási rendszerből kiesett, aktív korú férfi munkanélküliek; a tartós, formális munkahellyel nem rendelkező, illegális tevékenységekből jövedelmet szerzők; a gyermeküket házasvagy élettárs nélkül, egyedül nevelő, korábban munkahellyel nem rendelkező anyák; a súlyos szenvedélybetegek (alkoholisták, kábítószerfüggők); bandában élő, agresszív fiatalok; a bűnözők, a hajléktalanok stb.” (Spéder 2002: 30.)

Ők azok, akik kívül rekedtek a hagyományos rétegződési rendszeren, és akiknek semmilyen kapcsolatuk nincs (sem gazdasági, sem társadalmi) a nem szegény többséggel. Ők az osztály alatti réteg.

Az amerikai irodalomban e fogalmat két, egymástól jól elkülöníthető megközelítésben tárgyalják. Mindennek az alapja Silver (1996) szerint, hogy a politikai jobboldal a maga hasznára fordította, a média pedig a megbélyegző, stigmatizáló gyakorlatára alkalmazta a kifejezést, amely így vált ideológiailag terhelt, morálizáló fogalommal.

A liberálisok a társadalmi struktúra irányából közelítik meg a fogalmat. A tartósan munka nélkül lévők számára társadalmi segélyezést javasolnak, elkerülendő a társadalmi-térbeli szegregálódás káros hatásait. A konzervatívok a viselkedés irányából közelítenek, kijelentve, hogy az underclassba tartozókra a szegények többségétől eltérő (deviáns) viselkedési minta jellemző, amely nem más, mint a szegénység kultúrája, és amely egyben szegénységük egyik oka is. Charles Murrayt idézve Domanski (2001) kiemeli, hogy a szegények áldozatoknak tekinthetők, „akik apa nélküli otthonokban nőttek fel, és egy olyan ellenkultúrára szocializálódtak, amelyben az oktatásnak és a munkának alacsony a presztízse, és ez már eleve arra programozza be őket, hogy kudarcot valljanak” (Domanski 2001: 40). További okként jelölik meg szegénységük kialakulásában a szociális ellátórendszert, amely véleményük szerint a segélyezés rendszerén keresztül leszoktatja az embereket a munkáról. „A szegény emberre vonatkozó szabályokat gyakorlatilag megváltoztattuk. Tömören összefoglalva ezt mondtuk: »Nem a te hibád, hogy szegény vagy. Ha az iskolában nem tanulsz, ez azért van, mert az oktatási rendszer károdra elfogult. Ha bűnt követsz el, ezt a kedvezőtlen környezet okozza...« Miután pedig mindenkit felmentettünk a felelősség alól, kijelentettük: »...megélsz majd anélkül, hogy oly módon vennél részt a társadalomban, ahogyan azt szüleid tették...» (Domanski idézi Murrayt, 2001: 42.)

A kulturális elméletek sajátos gondolkodásmódjuknak megfelelően feltételezik, hogy a szegények kultúrája egyfajta deviáns kultúra, s hogy ez az oka annak, hogy az egyének és családjaik bezáródtak a szegénységbe. Mint ahogyan Murray is kifejtette, ezek patológiás családok, amelyek a társadalom segítőkészségének, jó szándékának „köszönhetik” létüket, hiszen a jóléti rendszer támogatásai reprodukálják az underclasst. Véleménye szerint a szegénységben élők körében figyelhető meg a házasság intézményének hanyatlása is, mert a nem házas férfiak nem kellő fegyelmeztségük miatt nem vonzó házassági partnerei a nőknek, vagyis a férfiak állástalanságuk miatt nem tudnák eltartani leendő családjaikat.

Míg Murray (és a kulturális magyarázatok hívei) a szegények attitűdjeiben és viselkedéseiben keresik a kirekesztettség okait, addig az új szegénység strukturalista megközelítésének hívei elsősorban a kapitalizmus súlyos szervezeti-működési hibájának tulajdonítják a szegénységet. Szerintük a szegények osztálya annyira heterogén és változó besorolási kategória, hogy nem lehet és nincs is saját kultúrája és önálló identitása.

A magyarországi fogalomhasználatra a rendkívüli visszafogottság és a fogalom újra-, illetve átértelmezése jellemző. Közvetlenül a rendszerváltás után Ferge Zsuzsa „Az átmenet társadalma” (1995) című tanulmányában tette fel először a kérdést, hogy nálunk kialakulhat-e egy olyan, nyomorban és kiszolgáltatottságban élő társadalmi csoport, amely „veszélyes és veszélyeztető”, és amely az USA-ban már markánsan jelen volt. Véleménye szerint ezzel kapcsolatban csupán „bizonytalan és óvatos sejtések” fogalmazhatók meg, mert az amerikai underclass gyökerei lényegesen eltérnek minden európai sajátosságtól. Mint írja, már a nyolcvanas években sejteni lehetett, hogy Magyarországon is elindult egy lemaradás, egyfajta kiszorulás a társadalomból, melynek során olyan újfajta hátrányok jelentek meg, mint a munkanélküliség, a nyílt hajléktalanság, a jövedelemhiánnyal küzdők számának növekedése és a segélyezettek arányának ugrásszerű emelkedése, mindez a létbizonytalanság érzetével és a kiszámíthatatlan jövő képével egészült ki. Elkezdett növekedni a szegények és a többiek közötti társadalmi távolság, vagyis elindult a leszakadási folyamat, de ekkor még nem lehetett megjósolni, hogy kialakul-e vagy sem az underclass, vagy ahogyan Ferge Zsuzsa fogalmaz, a létalatti osztály. Ez azon múlik, írja, hogy „mennyire lesz tartós a munkanélküliség; mennyire lesz védelme a foglalkoztatott munkaerőnek; hogy milyen képzési forma fogja (vagy nem fogja) helyettesíteni azt a tömeges középfokú képzést, melyet a szakmunkás-képzés jelentett, illetve hogy mennyire fog általában bővülni és javulni vagy szűkülni és romlani az iskolarendszer; hogy milyen széles kört fog átfogni a segélyezés, és milyenek lesznek a segélyfeltételek; hogy mennyire fog sikerülni a szegényeknek és szegényedőknek viszonylag elfogadható lakásukat megőrizni; egyáltalán, hogy mennyire fognak teret hódítani az egészségügyben, oktatásban és számos más területen a kettős rendszerek, egy jó minőséget nyújtó ellátás a gazdagoknak, és egy vitatható színvonalú rendszer a többieknek” (Ferge 1995: 13).

Mindezek mellett erősen ebbe az irányba hatott a rendszerváltást követően megjelenő új ideológia és az önérdékeit erősen érvényesítő gazdasági és politikai vezetőréteg, súlyosbítva mindez a romakérdéssel. Félő volt tehát, hogy rögzülnek a leszakadási tendenciák, és mint Ferge Zsuzsa írja, „egy underclass jól kivehető elkülönüléséhez persze idő kell, ám az ebben az esetben is felgyorsulhat” (Ferge 1995: 14). Spéder (2002) Smithre hivatkozva hozzáteszi, hogy a fogalom a ’90-es évekre az európai szociológiában is tematizálódott, bár jelentése némileg módosult, sőt, ugyanerre a jelenségkörre meggyökeresedett egy másik fogalom, az „exclusion”, amely elsősorban Franciaországban került a figyelem középpontjába, és amelyet a halmozott hátrányban élő, a társadalom mindennapi életviteléből kizáródó szegényekre használtak. Néhány év alatt e fogalom kutatási alappá, sőt politikai programmá is vált az Európai Unióban, s rövid idő alatt a közbeszédben is elterjedt, kiszorítva (illetve akadályozva) az underclass ugyancsak vitatható értékeket hordozó kifejezését.

1.1.2.3 A társadalmi kirekesztettség és „a peremre szorultak tarka csapata”⁴

A hetvenes évek végétől Franciaországban, majd Angliában is egyre nagyobb figyelmet és teret kapott a társadalmi kirekesztettség fogalma,⁵ mely létrejöttékor az új típusú, modern kori szegénység meghatározására szolgált (Havasi 2002). Később a fogalom tartalma sokat módosult és bővült, és akkor lett Európa-szerre ismert, amikor az uniós szakértők, szakbizottságok 1985-ben bevezették a használatát. Számos kutatás indult, amelynek középpontjában a társadalmi kirekesztettség vizsgálata állt.

A fogalom tisztázásában igen fontos szerepet játszott Atkinson, aki munkatársaival az egyes országokban fellelhető szociológiai fogalmak elemzése során három olyan állandó vagy visszatérő kategóriát is azonosított, amelyek az exklúzió meghatározására szolgáltak, de teljes fogalmi átfedést egyetlen esetben sem talált. A három közös kategória a relativitás, a cselekvés és a dinamika (Atkinson 1998). A relativitás arra vonatkozik, hogy a vizsgált helyzet mindig az adott társadalomra, az adott időre és helyre kell hogy vonatkozzék, vagyis relatíve ahhoz a közegehez kell viszonyítani a kirekesztett személyek helyzetét, amelyben élnek. Sőt, Atkinson úgy véli, hogy a kirekesztettség sokkal inkább egy társadalmi csoport jellemzője, mintsem egyéneké. A fogalom másik jellemző eleme a cselekvés, hiszen a kirekesztés mindig cselekvésből ered. Ebben az esetben az egyik legfontosabb, hogy ki a cselekvő, és mit cselekszik, illetve, ahogy Atkinson fogalmaz, „a társadalmi beilleszkedés zavarai esetében nem csupán az érintettek körülményeire kell tekintettel lennünk, hanem felelősségük mértékére is” (Atkinson 1998: 8). A harmadik elem a dinamika, mely azt az összefüggést szimbolizálja, hogy az emberek nemcsak azért rekesztődnek ki a társadalomból, mert éppen nincs állásuk vagy jövedelmük, hanem azért is, mert azzal, hogy elveszítik a saját jövőjükbe és a gyermekeik jövőjébe vetett hitüket, a beilleszkedési zavarok több generáción is átívelhetnek.

Más összefüggések mentén értelmez Amartya Sen (2003b), aki a kirekesztés-koncepció hasznossága szempontjából közelíti a társadalmi kirekesztést, vagyis arra kíváncsi, hogy ez a koncepció a korábbiakhoz képest adott-e valami újat, van-e hozadéka, és ha igen, akkor ez a hozadék lényegesnek tekinthető-e vagy sem. Vagyis: van-e olyan eleme, amely hozzájárulhat a szegénység természetének jobb megértéséhez. Sen értelmezésében a szegénység (legősibb jellemzése szerint)

⁴ Robert Castel használja ezt a kifejezést egyik tanulmányában: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993/3.

⁵ Amartya Sen ugyanakkor azt állítja, hogy kétszáz évvel a társadalmi kirekesztés fogalmának megjelenése előtt már létezett egy deprivációfogalom, amelyet a maga nemében úttörőnek is tekinthetünk: a fogalmat Adam Smith (1776) alkotta meg, mely szerint a depriváció „képtelenség arra, hogy mások szeme elé kerüljünk”, vagyis arról a nehézségről van szó, amelyet egy megfosztott ember tapasztal, ha részt vesz a közösség életében (Sen 2003b).

jövedelemhiány, amely azért releváns a téma kapcsán, mert a jövedelem rendkívüli hatással van az emberek életvitelére. Mint mondja, az „élet elnyomorodásának” nagyon gyakori oka az elégtelen jövedelem, ebből a szempontból az alacsony jövedelem rendkívül fontos oka a szegénységnek. Éppen ezért a szegénységet a nyomorúságos élet jellemzői felől kell vizsgálni, és nem az alacsony jövedelem felől. Találón jegyzi meg, hogy „az elnyomorodott életet kell néznünk, és nem csak az üres pénztárcát” (Sen 2003: 5), hiszen a jövedelem az egyik legjelentősebb eszköze a kiegyensúlyozott, deprivációmentes életnek.

Amartya Sen elméleti megközelítésében a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként értelmezi, amely egy többdimenziós, saját megfogalmazása szerint „arisztotelianus” nézőpontú szemlélet. Az arisztotelészi perspektíva (melyet Sen alapvetően elfogad) lényegi mondandója, hogy „az elnyomorodott élet nélkülözi azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, melyeket jó okuk van választani” (uo.).

Hasonlóan elfogadja azt az Adam Smith-i szükségletmegközelítést is, amely arra irányul, hogy meghatározza az egyéni szabadságra ható és a nyomormentes életet biztosító szükségleteket. A smithi „képesek legyünk mások szeme elé kerülni” gondolat középpontjában az a viszonyokban megnyilvánuló megfosztottság áll, amely az emberek életét abszolút értelemben elnyomorítja. Sen értelmezésében: „Smith a beillesztés és kirekesztés gondolatát állította a szegénység elemzésének középpontjába, amikor a tisztességes élethez nélkülözhetetlen »szükségességek« természetét meghatározta: »A szükségességeken nem pusztán azokat a javakat értem, melyek nélkülözhetetlenek a létfenntartáshoz, hanem mindent, aminek a hiányát akár a legalacsonyabb rangú, megbecsülésre méltó ember esetében az adott ország szokásai elfogadhatatlannak minősítenek [...] A szokások előírják, hogy a bőrcipő létszükséglet Angliában. A legszegényebb nő vagy férfi sem kerülhetné el a szégyent, amennyiben e nélkül jelenne meg nyilvánosan.«” (Sen 2003: 8.)

Sen ezt a fajta smithi megfosztottságot használja fel annak modellezésére, hogy egy ilyen, a társas interakciókból történő kirekesztés – vagyis a közösség életében való részvételtől való megfosztottság – bizonyos relációkon keresztül hogyan kapcsolódik össze a társadalmi kirekesztéssel.

A hazai irodalomban Ferge Zsuzsa (2000) abban látja az exklúziófogalom hasznosságát, hogy e terminus képes annak közvetlen érzékeltetésére, hogy nemcsak anyagi megfosztásról, szegénységről van szó, hanem egy olyan komplex problémáról, amely magában foglalja a különböző forrásokból, cselekvésekből, lehetőségekből és jogokból való kirekesztést is. Másik rendkívüli haszna abban rejlik, hogy míg a szegénység egyfajta passzív kategória, vagyis egy olyan dolog, amely szinte magától létezik, kvázi a létezéséről nem tehet senki, a kirekesztés fogalmának mechanizmusa rávilágít arra, hogy bizonyos társadalmi csoportok vagy fo-

lyamatok kisebb vagy nagyobb részben, de tudatosan úgy működnek, hogy egyéneket vagy csoportokat kizárjanak. Ferge Zsuzsa kifejti, hogy „a társadalmi kirekesztődés (exklúzió) fogalmára több okból volt szükség. Ez volt hivatva kifejezni azt, hogy a szegénység komplex és dinamikus jelenség, halmozódó hátrányok együttese, nem csak (tartós vagy időleges) pénzhány. Lassan olyan átfogó fogalommal vált, amely magába sűríti a társadalmi összetartozást veszélyeztető tényezőket, a permre kerülést, illetve kirekesztettséget okozó folyamatokat. Ellentette, az inklúzió, a társadalmi összetartozás, kohéziót jelent.” (Ferge 2007: 8.)

A fogalmat többféleképpen lehet értelmezni, Ferge Zsuzsa olvasatában egyrészt meghatározható úgy, hogy „a társadalmi élet fő területein való részvétel hiánya” (Ferge Burshardt idézi, Ferge 2007: 8), másrészt halmozott depriváció, ebben az esetben az életesélyeket állítja a középpontba és a rendelkezésre álló források és tőkék hiányát vagy alacsony színvonalát jelöli meg okként, harmadrészt a „jó minőségű” (vagyis megfelelően integrált) társadalom ellentettjeként jelöli. Ahogy fogalmaz, a „sokarcú társadalmi széttöredezettség” révén a gettósodás és a szegregáció leküzdhetetlen távolságokat és korlátokat képez a kirekesztettek és a többiek között.

A Peter Townsend-i objektív relatív depriváció leírása, mérése óta kiemelt jelentőségű annak a szempontnak a vizsgálata is, hogy a szegénység nem egyszerű jövedelemhiány, hanem arra is utal, hogy a források hiánya kirekesztheti az egyéneket vagy családokat a társadalmi szempontból fontosnak tartott tevékenységek-ből is. Ferge Zsuzsa (2002) Miller gondolatait összegezve hangsúlyozza, hogy „akit a szegénység felháborított, az mind tudta, hogy a szegények baja nem csak az, hogy a pénz kevés. A pénz hiánya sokféle szenvedést, megaláztatást, társadalmi elutasítást hoz magával. Vagyis a szegénységnek van olyan értelmezése, amely azonos értelmű a kirekesztéssel, bármit jelentsen is ez utóbbi” (Ferge 2002: n. o.).

Arra a kérdésre, hogy a társadalmi szegénység mászt jelent-e, mint a kirekesztődés, Ferge Zsuzsa válasza, hogy „nagyjából ugyanarról a társadalmi jelenségvilágról van szó, nélkülözésről, megfosztottságokról, a horizont kényszerű beszűküléséről, kényszerűen korlátozott vágyakról és választásokról” (Ferge 2002: n. o.). Úgy véli, hogy a kirekesztés kifejezés elterjedésének nem tudományos, mint inkább politikai okai vannak, amelybe könnyebben beleérthető az egyre aktuálisabb „etnikai-kisebbségi-migrációs” problematika is.

Mindehhez még hozzátesszük, hogy a társadalmi kirekesztődés társadalomlélektani hatásai sem elhanyagolhatók, hiszen egyben társadalmon kívüliséget is kifejez, amely már nem „egyszerű” relatív szegénység, hanem egy olyan állapot, amelyben az emberek azokat a kapaszkodókat is elveszítik, amelyek a társadalomhoz kötik őket. Ebben a helyzetben pedig éppen a társadalomba tartozás élménye szűnik meg, amit anyagiakkal már nem lehet pótolni.

1.1.2.4 Az életciklusok és életútmenták szegénysége

Az életciklus-jelenséget, mint szegénységet kiváltó jelenséget, empirikus vizsgálatok eredményeként fogalmazták meg Angliában. A XIX. és XX. század fordulóján munkáscsaládok körében végzett vizsgálatok nyomán jöttek rá arra, hogy a családok házasságkötésüket követően először a gyermekük megszületése után válnak szegénnyé, de amikor a gyermekek felnőnek és önálló keresőkké válnak, kiemelkednek a szegénységből. A gyermek családalapítása és eltávozása, valamint a szülők megöregedése miatt egy újabb szegénységi szakasz következik életükben. Más irányú vizsgálatok azzal egészítették ki a jelenséget, hogy különféle demográfiai események (pl. a válás, megözvegyülés, magas gyermekszám) is okozhatnak szegénységi küszöb alá süllyedést. Kiválóan érzékeltetik mindezt a Medgyesi Márton, Szívós Péter és Tóth István György által tett megállapítások: „A korábbi vizsgálatok szerint a szegénységi ráták magasabbak a legalább három gyereket nevelő háztartásokban, vagy akkor, ha a háztartásfő 40 évesnél fiatalabb, vagy ha gyermekét egyedül nevelő szülőről van szó. A 40 és 60 év közötti életkor esetén kisebbek a különböző háztartási típusok közötti különbségek, viszont ebben az esetben is nagyobb valószínűséggel tartoznak a szegények közé az egyszülős és a legalább három gyereket nevelő családok. Végül az idős (több mint 60 éves) háztartásfővel rendelkező háztartásoknak sokkal nagyobb esélyük van az elszegényedésre, ha az idős egyén egyedül él.” (Medgyesi–Szívós–Tóth 2000.)

Az egyéni életutak alakulását rendkívüli módon befolyásolja, hogy a hagyományos kapcsolatok és társadalmi formák lassan megszűnnek, helyükbe pedig olyan „másodlagos fórumok és intézmények” lépnek, amelyek erőteljesen megszabják az egyén életútját. Beck az individualizációs folyamatokról gondolkodva jelenti ki, hogy „az egyén úgy tudja, hogy a maga ura, miközben divatok, viszonyok, konjunktúrák és piacok játékszerévé válik” (Beck 2003: 239). Mindezekből következően úgy véli, hogy az osztálykultúra-függő vagy családi életutakat ún. intézményes életútmenták fedik át vagy váltják fel, melyet mi sem bizonyít jobban, mint a képzési rendszerbe, majd később a keresőmunkába való be- és kilépés, a nyugdíjkorhatár szociálpolitikai meghatározása és a mindennapi időritmus és időgazdálkodás. Ez az átfedés különösen a nők „normál életútja” esetében egyértelmű, hiszen míg a férfiak életútját szinte teljes mértékben érintetlenül hagyják a családi események, addig a nők létezésében egyfajta kettősség figyelhető meg, egy családi és egy intézményi életút (Beck 2003).

Külön figyelmet érdemel a Somlai Péter (2000) által leírt „négynemzedékes rokonsági szerkezet”, melynek alapgondolata, hogy a XX. század időszakában az egyes nemzedékek tagjainak élettartama megnőtt, illetve kitolódott, mely további gazdasági, társadalmi, kulturális tényezőkkel együtt jelentős változásokat indukált a családok életútjának szakaszaiban, ezen belül pedig az idősebb családtagok életében. Ennek kapcsán növekedett meg a családi élet posztparentális

szakasza, amelyet a családszociológia „üres fészeknek” is nevez. Ebben a szakaszban a felnőtt gyermekek elköltöznak a szülői háztartásból, és a szülők újra ketten maradnak. Kb. egy évszázaddal ezelőtt még nem is nagyon létezett ez a szakasz, ma pedig akár húsz évig vagy még tovább is tarthat a fejlett országokban. Ugyanakkor ez a helyzet nem azt jelenti, hogy ettől kezdődően a szülők csak magukkal kell hogy foglalkozzanak. E szakasz első részében ugyanis többségük egy ún. szendvicsgeneráció tagjává válik, mert miközben még segítik gyermekeiket a lakásszerzésben, a berendezkedésben, a családalapításban, majd unokáik nevelésében is, addig rendszeresen gondozzák vagy támogatják idős szüleiket is. Ezért beszél a családszociológia négynemzedékes rokonsági szerkezetéről, amelyben az egyes generációknak láthatóan más-más okokból, de jelentős szükségük van a családi támogatásra.

1.2 Nevén nevezni a szegénységet: változó paradigmák, változó tematizációk

A szegénység – komplex jelenségként értelmezve – sokféleképpen tematizálható és értelmezhető. Mint a bemutatott elméletek kapcsán is megfogalmazható, a szegénységet olyan társadalmi tényként kell kezelnünk, amely nem fogható fel csupán objektív állapotként, hiszen egyben egy adott közösség tagjai által létrehozott társadalmi konstrukció is. A szegénység leírására, értelmezésére megalkotott bármely fogalomnak önálló társadalomtörténete is van, melynek jelentése rendkívül szorosan összekapcsolódik azokkal a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokkal, amelyekben létrejött, és amelyekben az egyes kutatók a választott (paradigmikus) fogalmakat – elköteleződéseiktől függően – eszközként használják (Silver 1996). Mindehhez hozzátehető, hogy a szegénység és megnyilvánulásai nehezen lennének értelmezhetők saját társadalmi környezetük nélkül. Azt mondhatjuk, hogy a szegénység értelmezésére és kezelésére kidolgozott paradigmákat és fogalomhasználatot közvetlenül az adott társadalom politikai kultúrája, a társadalom szerveződésének domináns ideológiája és szociálpolitikai céljai határozzák meg.

Ugyanakkor pontos fogalmat adni nehéz, a fentebb említett összefüggések erre kellő magyarázattal szolgálnak. Nem rendkívüli tehát, hogy egyszerre, egy időben többfajta szegénységkonceptió is létezik párhuzamosan, vagy ahogyan Spéder (2002) fogalmaz, nincsenek semleges koncepciók, amelyek univerzálisak és egyben objektívek is lennének. Ahány szegénységmeghatározást használunk, annyifajta szegénységről kell beszélnünk.

Ez nem jelenti azt, hogy ne jelentek volna meg – ha nem is átfogó, mély, de – tudományos elméletek a szegénységről. Peter Townsend (1991) máig kiinduló-

pontként szolgáló elméleti tipológiájának hármass elvrendszere a társadalmi struktúráról, az ipari szerveződésekről, a foglalkozási státusokról és ezek jutalmazásáról szóló alapelvekre épül. Ennek keretében dolgozta ki a (1) feltételes segítség keveseknek, a (2) minimális jogok sokaknak és a (3) disztributív igazságosság mindenkinek általános elveit, melyek különbségei abban nyilvánulnak meg, hogy az egyes társadalmakban milyen típusú beavatkozásokat, politikákat alkalmaztak a szegénység kezelése során.

Townsend a *feltételes segítség keveseknek* elvét az angliai szegénnytörvényekkel, valamint a XIX. századi vezető elit szegénységgel kapcsolatos gondolkodásmódjával modellezte. Számukra a szegénység létezése társadalmi szükségszerűség, kiegészítve azzal, hogy nem az a probléma, hogy a szegényeknek nincsenek megfelelő anyagi erőforrásaik, hanem az, hogy olyan erkölcsi hiányállapotban élnek (amelyet pauperizmusnak neveztek el), amelyben az embereket az olyan egyéni jellemgyengedések sodorják szegénységbe, mint pl. a könnyelműség vagy az iszákoság. Ebben a nézetben jelenik meg a korábban általunk már említett érdemesség és érdemtelenység kategóriája is, s mivel úgy gondolták, hogy Angliában ebben az időszakban a szegénnytörvényekkel sikerült a szegénységet minimálisra visszacsorítani, politikájukat csupán a keveseknek szóló feltételes segítségre alapozták. Ebben a rendszerben csak az lehetett érdemes (azaz morálisan értékelve: erényes), aki dolgozott, illetve aki messzemenőleg igazolni tudta munkakészségét akkor is, ha munkája nem lévén, jövedelme kritikusan alacsony szintű volt.

Polányi (1976) e gondolatok megjelenítéseként gazdaságpolitikai megközelítésű írásában kiválóan szemlélteti azt a fajta logikát, amely e korszak szegénység-felfogását jellemezte. Két teoretikust is említ, kiknek gondolatai tükrözik ezen alapelv lényegét és végső célját. Egyikük Joseph Townsend, akinek munkáiból és gondolataiból Malthus közvetlenül merített, mondhatjuk, Malthus előfutára volt. Elhíresült munkájában, a *Megfigyelések a szegénnytörvényekről (Observations on the Poor Laws)* c. művében egyszerűen Erzsébet-kori csökevénynek nevezte a szegénnytörvényeket, és azt javasolta (számos kortársával együtt), hogy töröljék el, és kényszerítsék a szegényeket arra, hogy keressenek maguknak munkát, amilyen bérért csak tudnak. Nézetei szerint a szegények segélyezése mesterséges beavatkozás a születési arányokba, amely viszont másokra hárít nagy terheket (mely terheket az élelmiszerekkel való ellátottságra értette), és amiért szerinte mások élete rövidülhet meg a mesterségesen előidézett és a szegénység körében megjelenő születési arányszám növekedése következtében.

J. Townsend végső következtetésének értelmében a szegényeknek nyújtott segélyek megszüntetése automatikusan megoldaná a szegénység problémáját is, hiszen az éhezés arra kényszerítené őket, hogy dolgozzanak a lehető legkisebb fizetségért is, ráadásul számukat semmi más nem szabályozná, mint az, hogy ki tud annyi élelmet szerezni, amennyivel életben tud maradni. Nem kellene tehát

adminisztratív kényszerek, hiszen csupán az életben maradás ösztöne rábírná a szegényeket arra, hogy részt vegyenek a termelésben.

Ezen gondolatok váltak világhírűvé a Polányi által említett másik teoretikus, Malthus munkássága révén, aki nyíltan megfogalmazta, hogy azért állandósul az éhség az emberi társadalomban, mert létezik egy természeti erő, amely ezt kikényszeríti, és ami nem más, mint a nemiség. Ennek köszönhető, hogy az emberek száma mindig beleütközik az élelmiszerkészletek korlátaiba, vagyis ha több gyermek születik, mint amennyit a rendelkezésre álló élelmiszerkészletek el tudnak tartani, a fölösleggel a háborúkon, a járványokon és a bűnözésen kívül az éhezésnek kell végeznie. A természet tehát teszi a dolgát, szankcionál, és eme természeti törvényeken egyetlen kormány sem tud változtatni. Mindez remekül szemlélteti azt a fajta társadalmi hozzáállást, amelynek lényege, hogy az értelmetlenség eszméjének égíse alatt legitim módon lehet kiszorítani a szegényeket a közösségekből vagy akár az életből is.

P. Townsend a XX. század elejének jellemzésére leírt másik, ma már általánosnak tekinthető szociálpolitikai alapelve középpontjában a társadalom minden tagja számára garantált minimális létfeltételek biztosítása áll. Ebben az időszakban vált ismertté a Webb házaspár úttörőnek számító gondolata a nemzeti minimumról is. A későbbiekben a *minimális jogok sokaknak* elve a Beveridge-jelentés (1942) hatására került be a közgondolkodásba. A kor (a XX. század közepe) szegénységfelfogására jellemző, hogy a szegénységet egyfajta kisebbségi problémaként kezelte, kisebbségen a munkából kiszoruló vagy a munkára nem képes emberek csoportját értve, akik már nem annyira a korábbiak szerint meghatározott önhibájuknak, mint inkább saját balsorsuknak köszönhetően kerültek abba a helyzetbe, hogy jövedelem hiányában nem juthattak hozzá azokhoz az alapszükségletekhez, amelyek az életben maradáshoz feltétlenül szükségesek voltak. Ez felvetette az állam minimális felelősségének kérdését, és megfogalmazta azt az igényt, hogy az állam a politikáján keresztül biztosítson minden rászoruló állampolgárának szerény színvonalú ellátást.

A harmadik elv, a mindenkire vonatkozó *disztributív igazságosság* viszont teoretikus kérdésnek tűnik, amely abból a gondolatból indul ki, hogy a szegényeket a társadalom megfosztja annak lehetőségétől, hogy bekapcsolódjanak az általában elérhető tevékenységekbe és kedvtelésekbe. Politikai szempontból ennek a felfogásnak a sajátosságait az jellemzi, hogy elsődleges célja a fennálló hierarchikus társadalmi rétegződés módosítása, egyrészt gazdasági, politikai és társadalmi újraszervezéssel, másrészt a hatalmi és anyagi források egyenlőbb elosztásával.

A szegénység további diskurzusainak sokféleségét az generálja, hogy társadalmanként eltérő a szegénység természetéről és kiterjedtségéről, valamint a társadalmi egyenlőtlenségekről vallott felfogás, nem is beszélve a tartós munkanél-

küliség megítéléséről. Mindezek egyfajta modernizációs sémát követnek. A szegénység társadalomtörténeti és felfogásbeli eltérései maguk után vonják az olyan technikai eltéréseket is, mint például hogy miként mérik és milyen indikátorokat használnak a jelenség leírására az egyes országokban, de nem hagyható figyelmen kívül az eltérő szociálpolitikai gyakorlatok és a szociálpolitikát megalapozó társadalomfilozófiai elvek különbözősége sem. Mindebből egyenesen következik, hogy az érvényes társadalmi valóságnak megfelelően minden országban nemcsak hogy másképp mérik és értelmezik, de másképp is nevezik a szegényeket.

1.2.1 ATTÓL FÜGG, HOGYAN MÉRJÜK... – A SZEGÉNYSÉG MÉRÉSÉNEK NÉHÁNY MÓDSZERTANI JELLEMZŐJE

1.2.1.1 *A szegénységi küszöbök lényegi jellemzői*

A „minimális jövedelemből élés” Havasi Éva (2005) által bevezetett fogalma a jövedelmi szegénység⁶ problematikájára irányította a figyelmet. A minimális jövedelemmel rendelkezők arányának meghatározása többféleképpen történhet, de bármelyik választására is kerül sor, minden esetben egy olyan ún. szegénységi küszöböt határozunk meg, amely segítségével beazonosíthatók a szegények. Ez történhet objektív abszolút vagy objektív relatív módon, illetve szubjektíven is. Az objektív abszolút szegénységi küszöbök közül a legismertebb és leginkább használt a létminimum. A létminimum a KSH (2007) meghatározása szerint az egyszerű „fizikai erőnlét” és a „társadalmi erőnlét” fenntartásához szükséges javak nagyon szűk köre. „A létminimum tehát nem a még életben maradás határértéke, hanem olyan összeg, amely a folyamatos életvitellel kapcsolatos igen szerény – konvencionálisan alapvetőnek minősülő – szükségletek értékét számszerűsíti. Tehát a »fizikai erőnlét« feletti, az ún. »társadalmi erőnlét«-szinthez tartozó fogyasztási javak – adott árszinten meghatározott – számszerű értéke.” (Létminimum 2007: 2.)

Az abszolút szegénységi küszöbök másik típusa egy, a jövedelemeloszlás alapú eljáráshoz képest másfajta logikát követő mérési forma, melynek során egy előre rögzített összegben határozzák meg a szegénységet. A Világbank néhány éve Magyarországra is a fejenkénti napi 4,3 dolláros szegénységi küszöböt használja a nemzetközi összehasonlításokban; ezt alkalmazva a relatív küszöbök értékéhez képest a szegények száma kb. megháromszorozódik, vagyis ezzel számolva hasonló vagy még rosszabb eredményeket kapunk, mint a hazai létminimumértékekkel végzett számítások esetén.

⁶ „A jövedelem mint az anyagi jólét és a szegénység mérőszáma” c. tanulmányában Havasi Éva (2005) részletesen kifejti, mit ért jövedelemen, s hogy az milyen szerepet játszik a jólét mérésében.

Azok a koncepciók, amelyek a jövedelmi szegénység relatív voltára építenek, a személyes jóléti helyzetet a társadalom mindenkori átlagos jóléti színvonalához mérik (Spéder 2002). Az objektív relatív szegénységi megközelítésen alapuló felmérések közül az OECD által közreadott tanulmány szerint a szegénységi küszöb megközelítőleg az egy főre jutó nemzeti jövedelem 66%-a körüli szinten húzható meg, az Európa Tanács által készített tanulmány szerint az országos átlagkereset 60%-ánál. Mindez azt is bizonyítja, hogy a szegénységi küszöb mindig az adott társadalom általános szintjétől függ (Létminimum 2007). Más megközelítésben szegénységi határt az átlag- vagy a mediánjövedelem 50 vagy 60%-ában is meg tudunk állapítani. Ez a megközelítés kiválóan alkalmas a nemzetközi összehasonlításokra is, mert „így hangsúlyt kap, hogy [...] a szegénység az átlagos helyzettől mért távolság, az adott társadalom jóléti színvonalához viszonyított elmaradás. E koncepció révén jól lehatárolhatóak azok a társadalmi csoportok, amelyek leginkább ki vannak téve a szegénység kockázatának, ugyanakkor érvényre jut az a megfontolás, hogy a szegénység kiterjedtsége függ az országon belüli jövedelmi differenciáktól. Igazuk van azoknak, akik szerint ez a nézőpont alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek leképezésére.” (Spéder 2002: 245.)

A jövedelmekre alapozott szegénységkoncepciókkal szembeni elégedetlenség eredményeként születtek a kortárs deprivációs kutatások (Spéder idézi Townsend, Spéder 2002), melyek az egyének és családjaik életkörülmény-jegyeinek összességéből indultak ki. Ezek a deprivációs koncepciók annak jelentőségét hangsúlyozták, hogy az egyén helyzete nemcsak jövedelme nagyságától függ, hanem életkörülményeitől, életmódjától, fogyasztási stílusától és aspirációitól is. Az 1980-as évek közepén Magyarországon zajló rétegződéskutatások is ennek jegyében zajlottak, melynek egyik eredményét Bokor Ágnes „Depriváció és szegénység” c. munkájában publikálta 1985-ben. Családi deprivációt vizsgált, hat dimenzióon keresztül értelmezve a relatív hátrányos helyzetet, a munka, az érdekérvényesítés, az anyagi fogyasztás, a lakáskörülmények, az életstílus és az egészségi állapot vizsgálatával.

Szintén jellegzetes szegénységfogalom a szubjektív szegénységi küszöb, melynek alapja az egyén, illetve háztartás saját jövedelmi helyzetének önmagára vonatkozó értékelése (KSH 1999). Szintje számos tényező függvénye, hiszen a ténylegesen birtokolt jövedelem mellett nagyságát erősen befolyásolja az emberek jövedelmi egyenlőtlenségekről alkotott képe, az egyének és családok múltbeli helyzete, valamint jövőbeli kilátásaik. A szubjektív módon mért szegénység egyik formája, amikor az egyének saját maguk értékelik, illetve minősítik saját anyagi helyzetüket. Ezzel az önbesorolós módszerrel azokat tekintjük szegénynek, akik annak vallják magukat. A másik módszer szerint a háztartásokat arra kérjük, becsüljék meg, hogy az övékhez hasonló háztartásoknak mennyi pénzre lenne szükségük

ahhoz, hogy a különböző megélhetési szinteken (nagyon szűkös, szűkös, átlagos, jó, nagyon jó) élni tudjanak (KSH 1999).

A szubjektív depriváció Ferge Zsuzsa (1985) szavaival „valamennyire mindig feszültségghordozó”, vagyis kifejezi a társadalom lélekállapotát, középpontba állítva a változásokra irányuló, kialakulóban lévő igényeket. Ugyanakkor ezek az igények és feszültségek nem feltétlenül az objektíve legsúlyosabb problémákat jelzik, ezért igaz az, hogy „egy, a társadalmi viszonyokat alapjában változtatni kívánó politikának nem elég a már észlelhető feszültségekre, a már kifejeződő követelésekre figyelnie. Éppen a legrosszabb helyzetű csoportoknál hiányozhatnak az eszközök ahhoz, hogy önmagukra felhívják a figyelmet, hogy saját érdekeikért kiálljanak, pedig az ő helyzetük javítása (is) a teljes társadalmi viszonyrendszer jobbításának elengedhetetlen feltétele. (Ferge 1985: 49.)

Témánk szempontjából hasonlóan fontos kérdés a hivatalos szegénységi küszöb fogalma, melyet a kormányok által meghatározott minimális standard alapján állapítanak meg. Magyarországon nincs hivatalos szegénységi küszöb, de kvázi-hivatalosnak tekinthető a szociális segélyek nagyságának meghatározásánál alapul vett öregségi nyugdíjminimum.⁷ Havasi Éva számításai szerint a nyugdíjminimum szintje az utóbbi években rendkívül érdekesen alakult a többi szegénységi küszöb értékéhez képest. A rendszerváltást követő első időszakban, elsősorban a kilencvenes évek közepétől egészen 1998-ig a nyugdíjminimum nagysága egybeesett a legalacsonyabb jövedelműek jövedelmi küszöbértékével, sőt némileg meg is haladta azt, ezt követően viszont nagysága fokozatosan elmaradt az összes többi vizsgált szegénységi küszöbtől. Nem tudott lépést tartani sem a létminimummal, sem a szubjektív küszöb értékével, azaz a lakosság által minimálisan szükségesnek tartott jövedelemszinttel sem. 2003-ra következett be a legnagyobb leszakadás a nyugdíjminimum és a többi megélhetési küszöb nagysága között, oly módon, hogy „a nyugdíjminimum az alsó tized küszöbszintjének 80%-a, a lakosság véleménye szerint a nagyon szűkös megélhetéshez minimálisan szükségesnek tartott összeg 66,5%-a, és a KSH által egy főre számított létminimumérték mindössze 55%-a” (Havasi 2005: 20).

Ebben az időszakban a nyugdíjminimum küszöbszintje alatt a népesség kb. 5%-a élt, a létminimumszint alatt 31%, míg a szubjektív szegénységi küszöb alatt 18%.

1.2.1.2 Tartósság és átmenetiség: a szegénység időbelisége

A tartós és az átmeneti szegénység megkülönböztetésének követünk témájának szempontjából különleges jelentősége van. Mint ahogyan a korábban bemutatott elméletekben is láttuk, e két kategória vizsgálata az egyén és a társadalom szintjén

⁷ Ennek összege 2009-ben: 28 500 Ft.

is eltérő reakciókat, életmódokat, megítéléseket, lehetőségeket és következményeket feltételez. Számunkra különösen fontos annak kiemelése, hogy amikor mély-szegénységről írunk, a tartós szegénységben élőkéről írunk. Az átmeneti szegénységben élők helyzetét az elemzők valóban „átmenetinek” tekintik, vagyis ők nem csúsznak a szegénység olyan mélységeibe, ahonnan saját erőből ne tudnának visszakapaszkodni a nem szegények közé. Leginkább a tartós szegénységben élők helyzetét szokás a társadalmi kirekesztettség állapotával jellemezni, sőt bizonyos összefüggésekben egyesek ezt a csoportot sorolják az underclassba is. A tartós szegénységgel kapcsolatban több szerző is feltételez egy olyasfajta életmódot, amely rendkívüli módon különbözik a többségi társadalométól, és különbözik az átmenetileg szegényekétől is.

Mindezek után az a kérdés, hogy miként határozzuk meg a tartósság és az átmenetiség kategóriáját, illetve hol húzódik a határ közöttük. Spéder Zsolt (2002) vizsgálódásaiból kiindulva nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre nem könnyű a válasz, már csak azért sem, mert mint írja, a két kategóriába sorolható népesség aránya attól is függ, hogy milyen hosszú a megfigyelési időszak. A nemzetközi szakirodalomban többfajta megközelítés is létezik a tartós szegénységet mérő megfigyelési idő hosszának meghatározására. Spéder két gyakorlatot említ, az egyik esetben a kutatók azokat tekintették tartósan szegényeknek, akik a tíz megfigyelt évből legalább nyolcban szegények voltak, a másik esetben inkább a kiemelkedés esélyeinek vizsgálata során következtettek arra, hogy a három évnél hosszabb ideje szegénységben élők esélyei „radikálisan” csökkennek a szegénységből való kiemelkedésre. Spéder Zsolt vizsgálataiban azokat sorolta a tartósan szegények közé, akik hat év alatt legalább négyszer kerültek a szegénységi küszöb alá.

Szalai Júlia (2002) szükségesnek tartotta az átmeneti és tartós szegénység megkülönböztetésekor elkülöníteni egymástól a jövedelmi-megélhetési szegényeket a halmozottan szegényektől (őket nevezte mélyszegényeknek, leszakadó szegényeknek, kirekesztetteknek). Véleménye szerint a megélhetési szegénység hátterében általában az „egyszerű” elosztási problémák állnak, ezekben az esetekben vagy az történik, hogy a foglalkoztatás egyes területein megkereshető jövedelmek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől, vagy a társadalombiztosítási jövedelmek veszítenek értékükből. Ezeket a szegény csoportokat továbbra is a többségi társadalomhoz tartozónak tekintjük, mert amennyiben megélhetési viszonyaik javulnak, élethelyzetük is stabilizálódik, és vissza tudnak térni a többségi társadalom által uralt szférákba, azokra a társadalmi színterekre, amelyeknek átmenetileg a szélére szorultak.

Más a helyzet a kirekesztődés tényleges kárvallottjaival, akiknek vagy nem is voltak kapcsolódásaik, amelyek segíthetnének a visszaintegrálódásban, vagy elvesztették ezeket. A kirekesztődöttek életének közös vonása éppen az, hogy szegénységüknek nagyon hosszú előtörténete van, amely nemritkán évtizedekre

is visszanyúlhat, mértéke szerint pedig rendkívül szélsőséges, gyakran nyomor-szintű (Szalai 2002). Életviszonyaik is közös sajátságokkal írhatók le: „...társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerob-bant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb »köz-gyógyos« receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan ki-szolgáltatott, és »rendes« alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain...” (Szalai 2002: 42.)

Mindezek következtében pszichés és fizikai erőtartalékaik oly mértékben ki-ürülnek, hogy jelen helyzetükben – ha mégoly biztos és tartós munkahely birto-kába jutnának is – nem lennének képesek szétzilált életüket saját erőből rendbe rakni, mert lecsúszásuk és peremre szorulásuk megfelelő eszközök híján megál-líthatatlan. Sőt, ami az átmeneti szegénységnek egyáltalán nem sajátja, de a tartós kirekesztettségnek igen, számukra ez az állapot generációsan is tovább adott, hosszú távú és állandó léthelyzetévé válik a család fiatalabb korosztályainak is.

További fontos kérdés, hogy a tartós szegénység kialakulása milyen okokkal magyarázható. Spéder eredményeit használva az alacsony iskolai végzettség (ha-gyományos szegénység), a tartós munkanélküliség (új szegénység), a demográfiai jellegű szegénység (gyermekszegénység, egyszülős családok szegénysége, idős nők szegénysége), a földrajzi térségekhez kapcsolódó (szociálgeográfiai) szegénység és az etnikai jellegű szegénység sorolható a kiváltó okok közé.

1.2.1.3 Mit kell tudni a minimális jövedelemmel rendelkezőkről?

A kérdés önmagában azért rendkívül fontos, mert kötetünk a tartós szegénység-ben élő nők körében végzett kutatás eredményeire fókuszál, illetve a szegénységnek a nők által szubjektíven megélt vetületeire. E téma alapos körüljárása megköve-teli, hogy tisztában legyünk az országos szintű, objektíven mért összefüggésekkel is, azon célcsoport jobb megismerése érdekében, amely köréből az interjúalanyok kiválasztása történt. Havasi Éva a „Jövedelmi helyzet – minimális jövedelemmel rendelkezés” című tanulmányát 2005-ben publikálta, vagyis rendkívül közel ahhoz az időszakhoz, amikor interjúink készültek (2007). A továbbiakban az általa végzett statisztikai elemzés eredményeit és következtetéseit használjuk a minimális jövedelemmel rendelkezők bemutatására.⁸

⁸ Havasi Éva a jövedelmi tized szegénységiküszöb-adatai alapján számolt.

Az eredmények szerint az alsó jövedelmi tizedbe tartozó népesség életkörülményei nemcsak hogy lényegesen rosszabbak az országos átlagnál, hanem jelentősen különböznek is a népesség magasabb jövedelemmel rendelkező, de szerénynek tekinthető megélhetési szintjén élő 20-30%-ától is. A vizsgált időszakban (2003) a legszegényebbek *éves nettó jövedelme* kb. 230 ezer forint volt egy főre vetítve. Ebből a piaci alapú jövedelmek aránya mindösszesen 45% volt, míg az országos arány 72%-ot tett ki, vagyis megélhetési forrásaik jelentős része (52–57%-a) már a '90-es évektől kezdődően elsősorban szociális jövedelem volt. „Egy főre jutó jövedelmükben a munkanélküli ellátások nagysága az országos átlag háromszorosa, a gyermekellátási juttatások aránya a családi pótlékhoz hasonlóan kétszeres, a gyermekvédelmi támogatásoké négy és félszeres, és a rendszeres segélyké háromszoros. A nyugdíj viszont csak negyede az országos átlagnak. [...] A minimális jövedelemből élők megélhetési forrásainak szerkezete társadalmi-demográfiai összetételük tükröződése.” (Havasi 2005: 25.) A regionális sajátosságokat vizsgálva szembevetendő, hogy a legnagyobb jövedelmi leszakadás és szegénység a munkaerőpiaccal nem rendelkező, infrastrukturálisan rendkívül elmaradott kistérségekben, ezen belül is az aprófalvakban figyelhető meg. Az elemzés szerint minden negyedik szegény Észak-Magyarországon él, de kiemelkedően magas a szegények száma az észak-alföldi régióban is. Ezzel szemben Budapesten (ahol a lakosság 17%-a él) a szegények aránya mindösszesen 6,3%, ezzel a budapestiek szegénységi kockázata a legkisebb az országban.

A háztartásfők kb. egyharmada 35 éves vagy annál fiatalabb, iskolai végzettségük mégis rendkívül alacsony, kb. 85%-uknak 8 általános vagy annál is alacsonyabb végzettsége van. Ha van munkájuk, zömükben képzettséget nem igénylő, rosszul fizetett és rendkívül bizonytalan munkaerő-piaci pozíciójú állásokat tudnak csak betölteni. Rendkívül magas körükben a női háztartásfővel rendelkező családok száma (18%). A minimális jövedelemből élők között kb. egynegyed az aránya az egyszülős családoknak, melyek zöme válás következtében, egy kisebb aránya pedig megözvegyülés miatt jön létre. Szegénységi kockázatukat tekintve a kétféle „egyszülőség” közül az elvált családok gyermekei vannak rosszabb és bizonytalanabb helyzetben, a másik típus gyermekeinek erős védelmet biztosít az árvaellátás.

Lakáskörülményeik tartós és mély szegénységről árulkodnak. „A lakások közel fele (43%-a) hagyományos fűtésű, minden negyedikben nincs WC, illetve fürdőszoba a lakáson belül, és minden ötödik lakásból még a folyóvíz is hiányzik. A minimális jövedelemből élők az országos átlagot messze meghaladóan »szociálisan nem megfelelő« (külterületen, cigánytelepen, infrastrukturálisan nagyon elmaradott) lakóövezetben élnek.” (Havasi 2005: 32.)

Kiadásaikat, amennyire lehet, korlátozzák, és csak a legalapvetőbb fogyasztási szükségleteik kielégítésére törekednek. Összkiadásaikon belül az élelmiszerre

költött összeg nagysága 36%, a lakásrezszi 22%, vagyis e két tétel elviszi jövedelmük majdnem 60%-át. Lakásuk fenntartására összjövedelmükön belül arányaiban ugyanannyit kénytelenek költeni, mint az átlagos országos szint, miközben lakáskörülményeik messze elmaradnak ettől. Ruházkodási kiadásaikon belül a gyermekruhára költött arány a legmagasabb, ezen a téren a gyermekek szükségletei felértékelődnek, igényeik pedig elsőbbséget élveznek.

És amire nem telik: „A minimális jövedelemből élők több mint egyharmadának (37%) asztalára ritkán, vagy soha nem kerül sajt, egyötöd nem tud gyümölcsöt venni, minden hatodik háztartásnak még húsrá sem telik. A szegényháztartások egyharmadának gondot jelent lakásuk melegen tartása, illetve lakásuk fenntartása. A szükséges ruhanemű megvásárlása a szegényháztartások 63%-ánál okoz gondot, egy egyhetes nyaralás már nemcsak a szegénycsaládoknak nehéz, hanem egy átlagos magyar háztartás számára is.” (Havasi 2005: 35.)

1.2.1.4 Tartalmat adni a szegénységnek – a megélhetési nehézségek nem pénzben mért összetevői

A megélhetési nehézségek nem pénzben mért vizsgálatának általános célja, hogy bizonyítsa: a deprivációnak olyan fontos, nem anyagi természetű elemei is vannak, amelyek elsősorban a gazdasági, kulturális, politikai vagy társadalmi hátrányokban gyökereznek, és amelyek általában olyan dimenziókban testesülnek meg, mint a társadalmi részvétel hiánya, a politikai erőtlenség, a rossz egészségi állapot, az alacsony képzettségi szint, a rossz munkaerő-piaci pozíció stb. Az ilyen típusú mérési technikák segítségével a jövedelemhátrányok vizsgálatához képest árnyaltabban és életszerűbben lehet a szegénység mibenlétét leírni. „Míg a jövedelem az aktuális (vizsgált évre jellemző) anyagi helyzetet méri, addig az anyagi depriváció az aktuális anyagi helyzet mérése mellett alkalmas arra is, hogy figyelembe vegye a tartós jövedelemhiányból adódó nélkülözéseket.” (Havasi 2005: 60.)

A TÁRKI-jelentésben (2005) megjelent, szintén Havasi Éva nevével fémjelzett kutatás során az anyagi depriváció objektív és szubjektív dimenzióit is vizsgálták.⁹ Eredményeik szerint a népesség 23%-a a legelemibb létszükségletek kielégítésében is korlátozott, lakásfelszereltségüket tekintve 28%-uk deprivált: 19%-a lakáskörülményei miatt, 46%-a pedig szegénységérzete miatt. Halmozott deprivációval

⁹ A dimenziókat a következő formában jelenítették meg: az objektív dimenziókat három csoportba osztották: (1) az első csoportba kerültek az alapvető szükségletek: az élelem, a fűtés és a rezsi; (2) a második csoportba a lakásfelszereltség került: 19 alapvető tartós fogyasztási cikk meglétét vizsgálták; (3) a harmadik csoportba a rossz lakáskörülmények indikátorait sorolták: pl. a benti WC hiánya, dohos, vizes, rossz állagú stb. A szubjektív dimenziókat két csoportban jelenítették meg: (1) „a háztartásnak hó végére rendszeresen elfogy a pénze”; (2) a második egy komplexebb mutató, amely a háztartásokba befolyt jövedelem nagyságát veti össze a háztartásokban élők megfelelő szintűnek gondolt megélhetéshez szükségesnek tartott jövedelemmel.

is találkoztak, vagyis olyan állapottal, amelyben egy háztartás vagy a benne élők egynél több deprivációs ismérv szerint depriváltak. Arányuk a népesség kb. egyharmadát teszi ki. A halmozott depriváció kockázata leginkább a roma származásúakat és az alacsony iskolai végzettségű háztartásfővel rendelkező családokat fenyegeti.

Havasi Éva e módszer alkalmazásának legnagyobb hozadékát abban látta, hogy mérhetővé, ennek folytán pedig beazonosíthatóvá is tették a társadalomnak azt a kb. 8%-os arányú csoportját, „a jövedelmi szegénységben élő halmozottan depriváltakat”, akikre kiemelt figyelmet kell fordítania a társadalompolitika alakítóinak.

A legfrissebb TÁRKI Monitor 2008-as jelentésből kiderül, hogy a tartósan mélyszegénységben élő kb. 8%-os csoport helyzete és kockázatai a 2005-ös vizsgálatokhoz képest gyakorlatilag semmiben nem változott: „A társadalom 8%-át kitevő halmozottan deprivált és egyben jövedelmét tekintve is szegény réteg főként községlakó és azon belül is a kisebb lélekszámú településeken él. Erősen túlréprezentáltak az Észak-magyarországi, az Észak-alföldi és Dél-alföldi régiókban élők. A háztartások zömében a háztartásfő csak alsó fokú végzettséggel rendelkezik, valamilyen szakmával, de még inkább a nélkül (91%). Magasabb gyermekszámú, aktív korú, de munkanélküli vagy rosszul kereső háztartásfőjű háztartásokban élnek, különösen magas a halmozott depriváció és jövedelmi szegénység kockázata azokban a családokban, ahol »saját« és »nem saját« gyerek nevelkedik egy fedél alatt. A roma háztartásfőjű háztartásokban élők közel egyharmada tartozik ebbe a többszörösen hátrányos helyzetű szegény rétegbe. Átlag fölötti kockázattal rendelkeznek az egyszülős háztartásokban élők és a nagyon idős egyedülállók is.” (Havasi 2008: 68.)

A nők szegénysége történeti perspektívában

2.1 ...és nekik van történelmük? A „pórnép” asszonyai és lányai

Ebben a fejezetben a női szegénységet és annak változásait történetiségében szemlélve, az etnográfia, a történettudomány és a szociográfia segítségével kíséreljük meg egy vázlatos összefoglaló erejéig feltárni és leírni azokat a jelenségeket, amelyek a szegény sorsú nők helyzetét és az ezt befolyásoló környezeti tényezőket leginkább jellemezték a XIX. század végi – XX. század eleji időszaktól kezdődően a szocializmuson át napjainkig. Ezen történeti megközelítéseink elsősorban arra irányulnak, hogy bemutassuk az egyes korszakokban élő legszegényebb nők mindennapjait, melynek segítségével a kutatási eredményeket bemutató fejezetben felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy egyrészt, a jelenlegi hagyományos szerepekkel bíró családok nőtagjainak alávétettségei, viselkedési, érték- és szerepsémái valahol e történelmi múltban gyökereznek, másrészt, hogy bár a feudalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus strukturális és hatalmi viszonyai alapvető különbségeket mutatnak, a bennük kiépülő nemi rend (nemi hierarchia) nem. A tradicionális értékek képesek voltak jelentős gazdasági-társadalmi változások közepette is töretlenül fennmaradni, mindig rugalmasan alkalmazkodva az éppen aktuális környezethez, de következetesen fenntartva a nők férfiakéhoz képest alárendelt társadalmi státuszát.

A feudális családok működési sajátosságainak megértéséhez mindenekelőtt Somlai Péter (1986) kijelentéséből indulunk ki, mely szerint a hagyományörző társadalmak közösségeiben a társadalmi kontroll beépült a társadalmi folyamatokba, melyek többnyire nyilvánosan zajlottak, és mindig többen vettek benne részt. Ez tehát az ellenőrzésnek egy közvetlenül megvalósuló formája, melynek során a hagyományra épülő társadalmi szabályozók és közösségi szankciók sokasága szolgált a magatartások, vélemények, tevékenységek és kapcsolatalakítások ellenőrzésére. A modernizáció előtti társadalmi struktúrák egyik legfőbb jellegzetessége éppen az volt, hogy nem váltak el benne élesen a magánélet és a közélet intézményei, hogy összemosódtak a társadalmi szabályozás gazdasági, erkölcsi, jogi és vallási módjai, melyek egyúttal sokkal ellenőrizhetőbbé tették a családtagok kapcsolatait is. „A kastélyokban, falvakban, városokban élő emberek nem szervezetileg, hanem hagyomány adta személyes módon szabályozott érintkezéseket folytattak egymással, s csak a polgárosodás előrehaladtával és az iparosodott

nagyvárosok kialakulásával nyílt lehetőség arra, hogy az ilyen ellenőrzéssel szemben kialakuljon a családi intimszféra.” (Somlai 1986: 56.) Szempontunkból a feudális családmodell két fontos jellemzővel bír, az egyik formai, a másik tartalmi tényező (Bánlaky 2001). Formailag a legfontosabb tulajdonság a család határainak zártsága, így akár a feudális hierarchia alján található jobbágycsaládokról, akár a legfelül lévő arisztokrata családokról legyen is szó, ezek szigorúan zárt egységként viselkedtek. Ahogy Bánlaky írja, a család tagjai „első fokon a családhoz tartoznak, és gyakorlatilag csak a család közvetítésével kötődnek tágabb társadalmi kontextusokba” (Bánlaky 2001: 26). Így az egyén „annyit ér” a kívülvilág szemében, amennyit a családja. Ez a zárt forma töltődik fel azzal a tartalommal, amely a feudális család másik fontos jellemzője, hogy kis csoportként termelési és fogyasztási egységet alkot. Ez egyfelől azt jelenti, hogy egy-egy teljes termelési ciklus szisztematikusan a család keretei között zajlik le, másfelől pedig ebben a termelési folyamatban valamilyen formában a család minden tagja részt vesz (a kisgyermekek libapásztorkodásától az idős, dolgozni már képtelen emberek felhalmozott tapasztalatainak átadásáig). A termelési-fogyasztási egység másik szegmense a fogyasztás. A feudális család a javak fogyasztójaként is egységként viselkedik, és ebből a szempontból – ahogy Bánlaky írja – teljesen mindegy, hogy nyomorult kis jobbágykunyhóban vagy kastélyban lakik, a családtagok a lakást közösen használják, az étkezés családi keretek között zajlik, a ruházkodásról és egyéb dolgokról is a család gondoskodik. További fontos jellemző, hogy a feudális családra a generációk szoros együttélése jellemző, melynek alapja a földbirtok. Ez jelenti számukra a legfőbb összetartó erőt, ezért természetes, hogy ez az új családok létrejöttének legfőbb motívuma is, vagyis a párválasztási folyamatokat jelentősen befolyásoló tényező. Egy ilyen berendezkedésű családban a személyes értékek, vágyak, az érzelmek (egyáltalán a perszonalitás) teljességgel érdektelen, de mindenképpen sokadlagos. A családtagoknak e rendkívül stabil és zárt rendszerben csupán egyetlen szerepük van, nevezetesen, hogy be tudják tölteni a termelő-fogyasztó egység mivoltból fakadó funkciókat.

E társadalmi közegben értelmezve a szegény nők helyzetét, remélhetőleg választ kapunk arra a kérdésre is, hogy egy olyan rendszerben, ahol a férfiak és nők életének korlátozottsága és kényszerei hasonlóak, ahol a célok közősek, amelyben mindkét nem a legalacsonyabb társadalmi státusszal együtt járó hátrányokat szenved, hogyan és miért termelődik ki egy másik típusú egyenlőtlenség is, a nemek közötti hierarchia. A nők helyzetét bemutató korabeli irodalmaknak csupán elenyésző aránya foglalkozik a témánk szempontjából legfontosabb társadalmi csoporttal, a szegénységben élő nőkkel. Ez a csoport – a magyarországi viszonyok között – hagyományos feladatait kizárólag vagy saját családja, vagy mások szolgálatában végezte, ezért ezek a zárt kis közösségekben zajló, uniformizáltan alávett életformák nem ösztönözték úgy a korabeli szerzőket életük

jellemzőinek feltárására, mint híresebb női kortársaikét. A témával foglalkozó kisszámú fellelhető irodalom viszont nem ad teljes körű lehetőséget arra, hogy az egyes korszakok nőtársadalmának legalsó rétegéhez tartozókat – azok élethelyzetein keresztül – jellemzően ábrázolni lehessen. Ez a társadalmi csoport a nőtörténetírásnak sohasem volt a fókuszában, legtöbbször csupán utalások formájában, mintegy mellékesen említve jelent meg egy-egy műben. A politikai és egyéb szabadságjogaikért harcoló nők, a feministák, az elit nők társadalma, a tudós nők, és sorolhatnánk még, mind-mind igen jelentős témaként tematizálódtak, bőséges elemzési bázist biztosítva a jelen kutatóinak. A szegény sorsú nők viszont csak a legkritikább esetben kerültek a figyelem középpontjába, csak kevés korabeli szerző érdeklődését keltették fel helyzetükkal. Ezen művek jó része is inkább kissé romantikus, elsősorban a paraszti kultúrába ágyazott életmódleírás. Mindezek ellenére a rendelkezésre álló anyagok arra elégségesek, hogy felszínesen bár, de rálátást biztosítsanak az életüket behatároló viszonyokra, kiszolgáltatottságuk egyes szegmenseire. Kiss Lajos 1955-ben kiadott *A szegény emberek élete* c. munkájában meg is jegyzi, hogy „az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is. [...] Ami fennmaradt, azt is inkább főúri környezetből, nagyasszonyok életéből jegyezték fel; az egyszerű »pórnép« asszonyainak életmódjáról alig van adatunk. Ez pedig feltűnő és sajnálatos.” (Kiss 1955: 275.) Mivel a XIX. század közepétől kezdődően a szegény nőkkel kapcsolatban fellelhető információk zöme a paraszti kultúrához kapcsolódik és leginkább néprajzi és szociográfiai ihletettséggű, ezért, mindezeket kiegészítendő, a következőkben szükségesnek érezzük előzetesen néhány szóval bemutatni e korszak legalsó osztályainak rétegződését, hangsúlyt fektetve a falusi társadalmakra, és kitérve a városi szegények csoportjaira is. A legalsó néposztályokat ebben az időszakban leginkább az tagolta, hogy proletárként a mezőgazdasági vagy a nem mezőgazdasági szektorokban dolgoztak-e. A Gyáni-féle (2003) felfogásban az agrárproletárokat és a városi szegény munkásokat két dolog különböztette meg jelentősen egymástól: (1) milyen formákban kapták kézhez munkabérüket, és (2) munkavállalói státuszuk folytán mennyire sorolódtak be a szabad munkaerő kategóriájába. Ismeretes, hogy a jobbágyszabadítás után (XIX. század második fele) a magyar társadalom legnépesebb csoportját (legalább egyharmadát) az agrárproletárok alkották, melybe besorolódtak a félproletár törpe- és kisbirtokos parasztok is (akik öt holdnál nem rendelkeztek nagyobb földterülettel¹). Ugyanakkor a népességnek ez a ki-

¹ Ez a földterület még arra sem volt elegendő, hogy a család kenyérnek valója megteremjen rajta, így a szegény parasztok kénytelenek voltak pl. napszámba menni vagy részesaratást és más részesmunkát vállalni, hogy családjukat nagy nehézségek árán el tudják tartani. A meglévő kis földjük ebben csak akadályozta őket, mert a vállalt munkán kívül azt is művelni kellett (Balassa–Otrutay 1979).

terjedt alsó szegmense nem volt homogén, mert közülük nem mindenki került a végletesen pauperizálódott tömegbe (Gyáni 2003). A szűken vett agrárproletáriátust hagyományosan két nagyobb csoport alkotta, a gazdasági cselédség és a napszámosok (mezőgazdasági munkásság). A közöttük lévő különbségek zöme abból adódott, hogy eltérő helyet foglaltak el a mezei munka rendjében, munkavállalói státuszuk, valamint településrendjük, életformájuk és mentalitásuk is jelentősen különbözött. A falusi agrárproletár családok a falu vagy a nagybirtok zárt közösségében éltek. Egy részük bér munkásként dolgozott valamilyen családi munkaszervezetben, de a munkaszervezetük mégsem a saját családjuk volt (H. Sas 1976). Gyerekeik egy része már kiskorában elkerült a családtól, bér munkásnak adták őket, emiatt a nevelésükben a közösségnek sokkal nagyobb szerep jutott, mint a saját családjaiknak. Az idejekorán munkába állított gyerekek jórészt saját létfenntartásukért dolgoztak, juttatásaikat pedig többnyire ruhában, élelemben, szállásban, vagyis természetben kapták. Ezzel ugyan levették szüleik válláról az eltartás terheit, de ez azzal a következménnyel is együtt járt, hogy a szülői család nem követelhetette meg többé gyermekeitől azt a fajta teljes azonosulást és családdal való szolidaritást, amelyet már a legminimálisabb földterülettel rendelkező szegényparasztok is megkövetelhettek. A kor legszegényebb asszonyai mégsem körükből, hanem a cselédség köreiből kerültek ki. A cselédek egy egész évre szegődtek be egy-egy kisebb vagy nagyobb gazdasághoz (ezért szegődményeseknek is hívták őket), és a jogi elköteleződésen túl egyfajta személyi függésre épülő hatalmi viszony is fűzte őket a munkaadójukhoz, amely számukra előnyök és hátrányok kombinációjával járt együtt. Gyáni (2003) úgy véli, hogy a legfőbb hátrány egy ilyen rendszerben a cselédek személyes függése munkaadójuktól, azaz a folyamatos felügyelet, a személyes szabadság csorbítása, akár még testi fenyegetés által is. Előnye viszont az egzisztenciális védelem (annak fejében, hogy lemond személyes szabadsága egyes biztosítékairól), melynek egyik legfontosabb eleme az egész évre garantált cselédbér, de Gyáni idesorolja pl. a cseléd gyógyíttatását, lakhatásának biztosítását, esetleges érkeztetését is. Ezek a cselédek ilyen formában egyfajta patriarchális kötöttségbe kerültek, ennek folytán, továbbá mert a pusztákon vagy tanyákon élve kívül rekedtek a falusi közösségeken, nem nagyon voltak mobilak. Az uradalmi alkalmazottak (bár évről évre szerződést kellett újítani) nagyon gyakran a helyükön maradtak, egész életükre a cselédsorsot választva. Fizetségüket tekintve jövedelmük 95%-át természetben kapták meg (Gyáni 2003), ennek nagysága pedig követte a cselédhierarchiát.² Más feladat jutott a mezőgazdasági napszámosoknak, akik belsőleg rendkívül differenciált társadalmat alkot-

² Gyáni Gábor szerint a cselédek rétegződése háromszintű volt, a hierarchia csúcán a rendes béres állt, ő állatgondozással foglalkozott, középszinten a gyalogbéres helyezkedett el, ő végezte a napszámos munkát, a hierarchia legálján pedig a még gyermekstátuszú kisbéres volt található.

tak. Egyik jellegzetes csoportjukat képezték a summások, akik idénymunkások és vándormunkások is voltak egyszerre, hiszen sok esetben lakóhelyüktől nagyon távol eső vidékek uradalmaiban vállaltak munkát. A summások általában még házasság előtt álló fiatal férfiakból és nőkből álltak, akik ún. bandákba szerveződtek, és a bandagazda vezetésével csoportosan vállaltak idénymunkákat, több hónapos munkát. A kialakult summásvidékek erősen zárt közösséget alkottak, ahol a második világháborúig szinte töretlenül fennmaradt a házasodási endogámia is. A városokban élő szegények tevékenysége abban tért el a korábban említett csoportokétól, hogy leginkább az iparhoz és a szolgáltatásokhoz kötődött. Összetételüket tekintve jelentős többségüket az ipar foglalkoztatta munkásként (kb. 50% volt az arányuk a városi proletárok körében), de jelentős számban dolgoztak házicselédként is (kb. egyötöd volt az arányuk). A városi szegénység tradicionális szegmensét a szolgáltatási szféra képviselte, amelyet leginkább a házicseléd foglalkozása testesített meg (Gyáni 2003), egy kisebb csoportjukat pedig az ún. külön megnevezés nélküli nem mezőgazdasági napszámosok alkották. Idesorolhatók még a kereskedősegédek, a közlekedésben alkalmazott segédszemélyzet és az irodai altisztek is.

E fejezetben a *kapitalizálódó, polgárosodó rend* keretében megjelenő női szegénységi formák bemutatására is kitérünk. Ebben az időszakban rendkívül jelentős változások zajlanak, melyek átrendezik a társadalomszerkezetet, és amelynek következményeként a földtulajdonra épülő rendi szervezetet felváltja egy tőke- és munkaerő-tulajdonra alapozó osztályszerkezet. A polgári család legfőbb sajátja, hogy a termelés és a munka kikerül a családi keretek közül, ekkortól a családok nagy része már nem termelőegység többé. Elválnak egymástól a termelő és fogyasztó funkciók és „ez egyben azt is jelenti, hogy az egyik legfontosabb létszférában, a munka világában elszakad egymástól a család (és persze benne az egyén) társadalmisága (társadalomhoz kötődése, tevékenységének társadalmi jelentése és jelentősége) és magánvilága; amelyek a korábbi társadalmakban ebben a vonatkozásban (is) szerves egységet alkottak” (Bánlaky 2001: 29). Szempontunkból – ezen társadalmi összefüggésekbe helyezve – a legfontosabb változás mindenképpen az, hogy az ipari szervezetek egyre növekvő mértékben kezdték munkaerőként bevonni a nőket termelőtevékenységeikbe. Ez azért lényeges mozzanat, mert az a tény, hogy a nők magas arányban léptek (a család tevékenységének keretei közül) a társadalmilag szervezett munka világába, alapvetően megváltoztatta a családban elfoglalt helyüket is. Emellett megváltozott a férfi-női viszony is, amely, mint láttuk, a feudális világban egyértelműen érdekvezérelt volt, a polgári típusú családokban viszont elsősorban érzelemvezéreltté vált.

A továbbiakban a szegénységben élő társadalmi csoportok nőtagjainak sajátos életformáit és sorsait mutatjuk be, elsősorban arra fókuszálva, hogy szegénységük és egyéb hátrányaik hogyan tematizálódnak az adott korban, és milyen szimbó-

lumok (értékek, normák) rögzítik kiszolgáltatottságaikat. Tesszük mindezt annak érdekében, hogy végigkövetve életútjukat, be tudjuk mutatni elnyomatásuk azon formáit, amelyek vélhetően máig is ható mély nyomokat hagytak a társadalomban, sok esetben akár átmentődve és tovább élve e modernizált világban. Kíváncsiak vagyunk, hogy a ma élő mélyszegény nők helyzetének vizsgálata során kimutathatók-e olyan, a hagyományokban tovább élő szimbólumok, amelyek valamelyik általunk bemutatott történeti korszak asszonyainak életében gyökereznek.

2.1.1 AZ AGRÁRSZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐ NŐK

2.1.1.1 *Asszonyélet a jobbágysorban*

A jobbágyfelszabadítás előtt (1848 előtt), a feudális kötöttségek időszakában sem volt egységes a magyar falvak népessége, hiszen vagyoni különbségek, foglalkozási eltérések alakították ki a különböző csoportokat, amelyhez még jelentős vallási és korosztálybeli különbségek is járultak. Az ipari forradalom előtt és főként a rendi társadalmakban a családok többsége reprezentációs és termelési egységet alkotott (Somlai 1986). A nemi és életkori szerepekre vonatkozó kulturális értelmezések nem a saját értékeket és normákat fejezték ki, hanem a közösség értékeit és normáit, amelyek magától értetődőként és megmásíthatatlanként hivatkoztak a természetre, amely ezt kialakította. Annak gondolatát, hogy pl. egy férfi és egy nő kapcsolatának természetes állapota milyen, leginkább a polgárosodás folyamán kezdték vitatni és felvilágosult érvként használni a vallás vagy a hagyományok ellen. Addig azonban „a szociabilitás feltétele a születés révén nyert státus, illetve a főként valláserkölcsei, szokásrendi szempontok alapján szabályozott és ellenőrzött nemi, életkori, családi szerepek elfogadása volt. A közösség felügyelete így jelentette évszázadokig a normák érvényességének zálogát, s nemcsak azért, mert a rendbontókkal szemben kikényszerítette azt, hanem azért is, mert a szerepek értelmezését e felügyeleti funkciójával látta el a közösség. Ezért volt alapjában véve konzervatív, de nem teljesen rugalmatlan a rendi társadalmak lokális közössége, hiszen közvetlen és jól érzékelhető módon tudta igazolni a vélemények igazságának, a tettek helyességének, a kapcsolatok elfogadhatóságának érvényességi kritériumait. Az egyének szociabilitásához ilyen – elsősorban, bár ekkor sem kizárólag –, közvetlenül hozzáférhető, közeli és a nyilvános kommunikációban megszerezhető kritériumokra volt szükség.” (Somlai 1986: 62.)

Báder Andor (1968) a jobbágytársadalomban lévő nőkről írt rövid összegzésében a nők életének mindennapjait meghatározó jelenségeken keresztül mutatja be azt az alávetett jobbágysorsot, amely a társadalmi és nemi hátrányok összekapcsolódásának eredményeként a korszak legkiszolgáltatottabb embercsoportjává tette őket. „E korszak kezdetén a nőkről hazánkban még gyakorlatilag ugyanaz volt a

»hivatalos« vélemény, mint a középkorban: állhatatlan, ingatag jellemű, minden rosszra hajlamos »asszonyállat«-nak tartották, aki szigorú ellenőrzést, irányítást igényel, és akinek a házon kívül vagy a társaságban nincs helye. Oktatni nem kell, elég, ha imádkozni tud, mert írástudását úgyis csak cselszöveésekre vagy bujálkodásra használná fel. Kötelességei vannak, de ezért nem jár külön köszönet. Emberi méltóságát sem a jog, sem a közvélemény nem védte meg.” (Bäder 1968: 208.) Ez az erkölcsi közeg és a legkiszolgáltatottabb és legalacsonyabb rendű társadalmi státuszban rejlő kényszerhalmaz alakította a jobbágy nők sorsát és mindennapjaikat. Nemük, családi és társadalmi szerepeik a legalávetetettebb közegbe szorították őket, szocializációjuk pedig gondoskodott ennek maradéktalan elfogadtatásáról. Munkára nevelésükben nem találunk semmi rendkívülit a későbbi szabad parasztság nevelési elveihez és értékrendjéhez képest sem, ekkor is az volt a jellemző, hogy amint a lányok megtanultak járni, máris apróbb munkákra fogták őket, és alig kerültek serdülőkorba, teljes értékű munkaerőnek számítottak. Imádkozáson kívül semmire sem tanították őket, mindennapi nehéz munkájukban pedig a változatosságot az esti séták, a tavaszi és nyári ünnepek, egy-egy lakodalom és télen a fonó jelentette. A szegénység, a nyomor, az örökölt hagyományok mind-mind arra ösztönöztek, hogy a fiatal lányok rendkívül korán kikerüljenek a viszonylag védett gyermekstátuszból, emiatt nagyon hamar férjhez adták őket. Ennek egyik oka éppen szegénységükben rejtett, a lányok „feláldozása” a család túlélési stratégiájának része volt, hiszen a jobbágyok örültek, ha a sok gyermekből egy-egy éhes szájtól megszabadulhattak. A másik ok szintén a lányokat sújtó kötöttség, a nemiséggel kapcsolatos tilalmak megszegésétől való félelem volt, hiszen ellenőrzésükre alig volt lehetőség, teherbe esésük pedig náluk is nagy szégyennek számított. A párválasztást a parasztnál is a szülők irányították, de minthogy jelentős vagyoni vagy rangbeli különbség nem volt köztük, a házasságban Bäder szerint jelentős szerep juthatott a szerelemnek is. A feudális kötöttségek révén a lányokkal nem csupán a szülői család rendelkezett, hanem a földesúr is, akinek a házasságkötéshez ki kellett kérni az engedélyét, bár Bäder úgy véli, hogy ez ekkor már inkább csak formalitásnak számított, de az engedély nélküli házasságkötést az uraság akár meg is büntethette. A jobbágy lány számára a lakodalom életének utolsó szép élménye volt, mert ettől kezdve napjait a szakadatlan munka és a gondok töltötték ki. Saját háztartásának ellátásán kívül robotmunkát is kellett végeznie, de befoghatták szövésre, fonásra vagy bármilyen más házimunkára is. Pálffy (1952) írásából mindez azzal egészíthető ki, hogy ugyan vitathatatlan tény, hogy a jobbágy nők együtt viselték a kizsákmányolás terheit a férfakkal, mégis állítható, hogy a családon belül egyenlőtlen, kiszolgáltatott helyzetben voltak velük szemben. A jobbágy férfiak durva modorúak, férjként pedig legtöbbször kíméletlenek voltak asszonyaikhoz, nem méltányolták sem munkájukat, sem személyes érzelmeiket. Ha féltékenyek voltak rájuk, vagy ha lustának

tartották a nőt, sokszor durva módon bántalmazták őket, sőt a korabeli krónikák néhány ilyen eredetű halálesetről is beszámolnak. A durvaságot, a kegyetlenséget a törvény nem büntette, bíróság elé a férj legfeljebb halálos végű tettlegessége miatt került. Bizonyos kíméletre – bár erre sem volt szabály – csak terhességeik és szüleiük esetén számíthattak az asszonyok, ilyenkor viszont a szüléssel járó szövődmények fenyegették életüket. A hagyományos társadalom Magyarországon (de másutt is) a XIX. század közepéig minden módon arra ösztönözte a nőt, hogy annyi gyermeket szüljenek, amennyire csak képesek, egyrészt a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt, másrészt a családok (parasztgazdaságok) munkaerőigényének kielégítése érdekében. Sem Magyarországon, sem általában véve Európa keresztény országaiban ez alól semmilyen hivatalos kibúvó nem létezett, hiszen mind az egyházi, mind a világi jog tiltotta a fogamzásgátlást, az abortuszt és a nem kívánt gyermekek kitevését is. Ez azt jelentette, hogy a termékeny nők életük legalább első két évtizedét a szaporodás jegyében töltötték, folyamatosan születtek. Tátrai (1994) tipológiája szerint a jobbágyfelszabadítás előtti, hagyományos világban a nők életútjának egy-egy állomását leginkább életkoruk mentén lehet leírni. Eszerint a gyermekkorukat követően 15–18 évesen nagylánnyá vagy eladó lánnyá váltak, majd ezt rövid idő múlva (16–20 évesen) a férjhez menés követte. Asszonyként kb. két évtizeden keresztül, átlagosan 40–45 éves korig folyamatosan születtek, gyermeket neveltek, és emellett végezték a parasztságokban a rájuk osztott feladatokat is. Kb. 55 évesen léptek utolsó gyermekeik is a pubertáskorba, de akkorra már ők maguk nagyszülők is lettek. Életük kb. 60 éves koruk körül fejeződött be. Bäder (1968) szerint a legsajnálatteljesebb helyzetben – különösen, ha özvegyen maradtak – az idős jobbágyasszonyok voltak. Az öregkor hamar beköszöntött, mert a sok szülés, a kíméletlen robot, a gyakran elégtelen táplálkozás aránylag fiatalon legyengítette a nők szervezetét. Saját gyermekeik is nyűgnek érezték, a lakosság pedig kegyetlenül kigúnyolta a ráncos bőrű, fogatlan vénasszonyokat, így a fiatalság durva szórakozásainak állandó célpontjai voltak. A jobbágy nők kisebbik része a földesúr háztartásában dolgozott. Sorsuk valamivel könnyebb volt, mint a többi asszonyé, kiszolgáltatottságuk ugyanakkor igen erős. Szabadidejük nem volt. A „rossz cselédet” szidták és bántalmazták, a „jó cselédet” pedig akkor sem engedték el, ha önálló életet kívánt kezdeni. Az is előfordult, hogy egy-egy fiatal anyát elszakítottak csecsemőjétől, hogy ő szoptassa a földesúr gyermekét. Alávetettségük révén Magyarországon a legtöbb jobbágy lány a földesúr vagy vendégei szabad prédája is volt. A földesurak olykor vállalták az apaságot, és a lányokról, utódaikról, sőt gyakran a lányok szüleiről is aránylag tisztességesen gondoskodtak. A többség azonban kitette a szegyenbe került lány szűrét, akit gyakran még a falu is kiseprűzött. A megejtett, kitagadott jobbágy lányok egy része a hontalanságtól és az éhenhalástól

való félelem miatt a prostitúció útjára lépett, tovább fokozva saját kiszolgáltatottságát és elvesztve emberi méltóságának utolsó maradványait is.

Rendkívüli, hogy már ebben az időszakban volt olyan korabeli szerző, aki szót emelt a nemek közötti munkamegosztás, pontosabban az élesen elkülönülő férfi-női szerepekben rejlő negatív következmények ellen. Berzsenyi (1833) korát megelőzve tartotta komoly problémának, hogy a férfi és női munkák a magyar jobbágycsaládokban jelentős mértékben elkülönültek egymástól, s emiatt olyan mértékű szimbolikus szakadék tátongott a nemek szerint tagolt munkák között, hogy ez mindkét nem számára lehetetlenné tette a másik munkájának végzését. A férfiak lealacsonyítónak, a nők illetlenségnek gondolták az egymás munkájába történő kölcsönös beintegrálódást, amely bizonyos negatív következményekkel járt együtt: „...nem csekély következetű hiba a magyar nevelésben az is, hogy abban az asszonyi és férfimunkák annyira elválasztatnak, hogy valamint a férfi pirul és alacsonyásznak tartja asszonyi munkát tenni, úgy a fehérnép is illetlenségnek nézi a férfimunkába keveredni; mely dologválogatás számtalan esetekben nem csekély dologmulasztással és hátramaradással szokott járni, s azonkívül igen hajlandó vagyok hinni, hogy ennek befolyása van a nép karakterébe is, oly befolyás, mely egy hadra nevelt népnél hasznos lehet ugyan, de korántsem egy szorgalmas polgárnál” (Berzsenyi 1883: 8). Bár a szerző maga is úgy gondolta, hogy valamiféle szép gesztus a magyar paraszttól, hogy a „gyengébbik nem” végzi a könnyebb fizikai munkákat, a férfiak pedig a komoly fizikai erőt megkövetelő tevékenységeket, és mint írja, érez abban valami barbárszerűt, amikor azt látja, hogy a német nemzetiségűek a lányaikkal és feleségeikkel együtt kaszálnak, csépelnek, szántanak stb., mégis ki meri jelenteni, hogy ez a hozzáállás, ti., hogy mindkét nem minden munkában egyenlően részt vesz, hatékonyabb a gazdálkodás tekintetében. Ellenpéldaként hozza azokat a magyar férfiakat, akik telente, amikor sokkal kevesebb munka van, csak dohányoznak és furulyáznak, míg a német férfiak ekkor együtt fonnak, kötnek, varrnak az asszonyokkal. Ez a magyar jobbágyságra olyannyira jellemző „együttműködve, de egymástól teljesen elkülönülve dolgozás” típusú munkamegosztás rendkívül erős morális töltéssel is bírt, amelyet mi sem bizonyít jobban, mint az a néprajzkutatók által lejegyzett eset, amikor a szegény takácslegényt, azért, mert férfiakhoz nem illő asszonyi mesteriséget választott magának, gyávának titulálták és lépten-nyomon kicsúfolták, meghajigálták a fiatalok. Vagyis ez időben nemcsak a családon belüli női munka végzése rontotta a férfiak tekintélyét, hanem a nőies szakmaválasztás is.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a jobbágy-nők a folytonos függőség helyzetében éltek, melyben a saját szüleik, a földesúr, a férj és a közösség játszották az elnyomó szerepét. Szigorúan kontrollált életüket súlyosan befolyásolta a korszak nőkre irányuló értékítélete, így kiszolgáltatottságuk gyökereit társadalmi és nemi státu-

szaikban együttesen találjuk. Pálffy megfogalmazásában: „...a jobbágyasszony rabja volt a feudális rendnek, rabja volt a földesúr háztartásának. Otthon, családján belül rabja volt saját háztartásának, apja vagy férje akaratának.” (Pálffy 1952: 5.)

2.1.1.2 Asszonyélet a jobbágyfelszabadítás után – nők a szegényparasztságban

A XIX. század második felének asszonyai már az 1848-as forradalom után éltek, de számukra a jobbágyság törvényei és hagyományai csak formálisan szűntek meg, ténylegesen viszont még hosszú időn keresztül nem, vagy ahogyan Morvay fogalmaz, „sorsuk még hosszú századok alatti elnyomás embertelen viszonyait és talán egy évezred előtti életforma lappangó emlékeit példázzák az utódoknak” (Morvay 1981: 8). A jobbágysors, a feudális viszonyokban gyökerező asszonyi élet nem tűnt el, nem változott meg a jobbágyfelszabadítás hatására – a társadalmi közeg tovább élte és hagyományozta mindazt, ami a korábbi időszakban a férfiak és nők szerepeit és feladatait meghatározta, ezzel együtt a női lét nemi és társadalmi alapú kiszolgáltatottságát is. „[...] gondolt-e valaki arra, hogy a férfi, a családfő mellett ott állt egy másik ember is, aki a külső csapásokat még inkább szenvedte, akit a rendi törvények, a paraszti közösség szigorú hagyományai, a családi élet rideg rendje erős kötélekkel gúzsolt a »neki szabott helyre«. Ki gondolt az asszonyra?” (Morvay 1981: 7.) Mint korábban már kitértünk rá, a jobbágyfelszabadítást követően a magyar társadalom legnépesebb csoportját az agrárproletárok alkották, akik két nagyobb csoportból tevődtek össze, a gazdasági cselédségből és a napszámosokból. De idesoroltuk a minimális földbirtokkal rendelkező családokat is, akiknek a mindennapi megélhetése függött attól, hogy sikerül-e kicsinyke földjüket megfelelően művelni. Körükben találjuk a korszak legszegényebb családjait, ennek okán legszegényebb nőit is. Életük rendkívül sajátos, egyben tökéletesen uniformizált élet volt, a társadalmi viszonyok által kijelölt útról a szegény sorsú lányoknak és asszonyoknak nem volt esélyük letérni. Mindezek garanciájaként szolgáltak a kialakult és az egész paraszti társadalomban érvényesülő nemi szerepekhez kötődő magatartásminták is. Hogy mit tartottak ideálisnak e szerepekben, az mindenekelőtt a munkamegosztásban és a hatalom-megosztásban elfoglalt helyük függvénye volt, és mindig a társadalmi sztereotípiákban fejeződött ki. A paraszti társadalmak struktúrájának egyik legfontosabb alapvonása éppen az volt, hogy a nemek elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus kapcsolatban álltak. Ez a kulturális alapú megkülönböztetés és elkülönítés azt eredményezte, hogy a két nem szinte külön szférában mozgott. Pápay (1989) úgy vélekedik, hogy egy ilyen közegben minden tevékenységnek és minden erénynek szimbolikus értéke volt, amely azért játszott fontos szerepet, mert ezen a szimbolikán keresztül nyilvánítottak férfiasnak vagy nőiesnek az egyes elemek. Mivel ezek legtöbbje nemhez kötődött, ezért megvalósulása is egyfajta erkölcsi szereposztásban történt. Ezt pedig nem más tartotta fenn hosszú időn keresztül,

mint a rendkívül merev munka- és hatalommegosztás. Ezért tartjuk fontosnak bemutatni a korszak férfi- és női szerepeinek magatartásmintáit, mielőtt rátérnénk konkrétan a szegénysorban élő családok nőtagjainak helyzetére. Mindezekkel szeretnénk érthetőbbé tenni a férfiak és a nők viselkedését, a helyzeteikből fakadó kényszereiket, és rávilágítani, hogy miért fogadták el és tűrték többszörös megnyomorításukat (közösség, munka, család, férj) a szegényparasztság nőtagjai. Mindezek megismeréséhez nagyban hozzájárultak a néprajzkutatók gyűjtései, tematikus dokumentációi, melyeket mi is felhasználunk annak érdekében, hogy bemutathassuk a férfi és a női szerepekhez kötődő előírt magatartásmintákat.³

2.1.1.3 *Elvárt férfi magatartásminták a paraszti kultúrában*

A paraszti társadalom közegében a férfiak privát szférában történő megítélésének alapját az adta, hogy mennyire tudtak eleget tenni a családjaikkal szembeni elvárások kötelezettségeiknek, valamint hogy családfői szerepeiken keresztül milyen szintű tekintélyt teremtettek maguknak a közösségben. Minden férfi számára sarkalatos kérdés volt, hogy a családfői tekintélynek mennyire tud érvényt szerezni a család irányításán keresztül, mind gazdasági, mind morális értelemben. A feladatkiadások, a családon belüli szigorú fegyelemtartás, az utasítások mindmind ezt a célt szolgálták. Elsődleges kérdés volt hatalmuk legitimizálása, főként feleségeikre irányulóan, ha kellett, fizikai szankciók alkalmazásával is. Ez nemcsak jog, de kötelezettség is volt számukra, ha nem kívántak a helyi közösség lenézett férfinéi közé tartozni. Ez maguknak a nőknek is érdekük volt, hiszen a kívüllág a férjen keresztül ítélte meg a családot, helyezte el egy szimbolikus hierarchiában, ezért ők is mindent megtektek, hogy a nyilvánosság előtt vigyázzanak társuk tekintélyére, láttassák mindenki számára annak legitim hatalmát (Szentí 1985). Bár a férfiak tekintélyének alapja a családban gyakorolt hatalom volt, presztízssük a közösségben csak akkor teljesedhetett ki, ha mindezt a nyilvános szférában is érvényesíteni tudták. Mivel csak ők képviselhették családjaikat a nyilvánosság előtt, a férfiak presztízse az egész családjukat érintette (Molnárné 1988). Ezért is hatott rendkívül kedvezőtlenül e tekintélyükre, ha a közösség bármilyen gyengeséget vélte felfedezni bennük. Ennek legszembetűnőbb formája a fizikai testfelépítés volt, hiszen e korai időszakokban a mezőgazdasági munkákat kizárólag a nyers erőre építve lehetett végezni, fontos volt tehát a fizikai erő megléte. De nem kizárólag ezen múltott a tekintély megítélése, mert az erő a férfi magatartásmintában több volt a fizikai erőnél. De egy férfi számára a betegség legyőzése is erő kérdése volt, ezért sem gyógyszer, sem orvos szóba sem jöhetett, sőt a betegség miatti gyengeséget és fájdalmat is tilos volt kimutatni. Ugyancsak gyengeségnek

³ Forrásként leginkább a *Magyar Néprajz* VIII., „Társadalom” c. kötetének anyagait használjuk, melyek számos leírást tartalmaznak e kérdéssel kapcsolatban.

minősült az érzelmek kimutatása is részükről, különösen a sírás, ha más is látta. Szintén férfiatlannak számított a kényelemre vagy az önkíméletre való törekvés, így sok családban még vetett ágyban sem akartak aludni. A bizonyos mérték fölötti vallásgyakorlás sem számított férfiasnak, ezért nagyon vigyáztak, hogy ne tűnjék gyakorinak templomba járásuk vagy segítségért való fohászzkodásuk.

A férfiaknak ki kellett magukban fejleszteniük egy rendkívül erős önérvényesítési képességet is annak érdekében, hogy presztízszük a nyilvános szférában kiteljesedhessék. Ehhez elengedhetetlen eszköz volt a kommunikációs képesség, a beszéd is, amely szintén egyfajta viselkedés, és amelynek jelentőségét az adta, hogy ez alapján dőlt el a presztízsrangsor a férfitársadalomban. Ez nem jelentette azt, hogy szabad volt túlságosan bőbeszédűnek lenni, mert az a férfi már fecsegőnek számított, de a túlzott csöndesség is társadalmi hátrányt jelentett, és ezzel együtt vagy mogorvának és magának valónak, vagy egyszerűen butának titulálták az illetőt. Ugyancsak hátrány volt abból a szempontból is, hogy aki nem tudott megfelelően kommunikálni, az igazát sem tudta érvényre juttatni a többiekkel szemben, ami gyakran azzal vált egyenértékűvé, hogy nincs igaza. Az önérvényesítés képessége elképzelhetetlen volt az önbizalmon alapuló önbecsülés nélkül, márpedig, ahogy a hivatkozott néprajzi gyűjteményekben is olvashatjuk, e nélkül egy férfi társadalmi értelemben eleve kudarcra volt ítélve. Az önbecsülés szinten tartásának, táplálásának pedig megvoltak a kulturálisan jóváhagyott technikái, mint pl. önmaga helyett a körülmények hibáztatása, a kudarc be nem ismerése, az öndicséret, a kedvező helyzetek társadalmi értelemben vett kihasználása és a kedvezőtlenek elkerülése (Győri 1975). Ebből kifolyólag számukra tévedni tilos volt, a kudarc nevetségessé tett, ezért ha bekövetkezett, nem volt szabad beismerni, inkább el kellett titkolni. Az öndicséret pedig egy bevált tekintélynövelő technika volt, amely a megfelelő énkép tevőleges alakítására szolgált. Mivel a férfiszerep állandó megmérettetést jelentett, egy férfinak ki kellett használnia minden olyan lehetőséget, amelyben magát másokkal szemben kedvező helyzetben tüntethette fel. Ugyancsak ezt a célt szolgálta az is, hogy nem volt szégyen kijátszani vagy becsapni valakit, de becsapottnak lenni már igen.

A férfiak egymás közötti burkolt versengéséhez nyilvánosságra volt szükség, amelyet leginkább a kocsmá és a templom testesített meg. A korabeli leírások szerint a férfiak nyilvános életének fontos „arénojaként” funkcionált a kocsmabeli közös ivás. Minden ivás egyben alkalom a megmérettetésre is, ezért fontos egyrészt a részvétel, másrészt a jó szereplés (Szabó 1955). Ennek elsőszámú feltétele volt, hogy egy férfi bírjon inni. A könnyen lerészegedő férfi szintén gyengének bizonyult, az igazi férfiideál a jól mulató és az ivást bíró férfi volt. Akik nem jártak kocsmába, azokat pedig gúnyos megjegyzésekkel illették, fősvénynek titulálták, akik azért nem járnak a férfiak közé, hogy nehogy fizetniük kelljen. Az italmeghívásnak igen fontos szerep jutott, hiszen alkalom volt a nagyvonalú, le-

kötelező gesztusok tételére, ezzel a presztízs növelésére. Ráadásul jelentőségét az is növelte, hogy kiegyensúlyozta a férfiak között zajló versengést, mivelhogy az egyenlőség látszatát keltette. Ez a hagyományos férfi magatartásminta, mint modell, a polgárosodás folyamatával sokat változott, de a férfiak viselkedésformáira még sokáig jelentős befolyással bírt.

2.1.1.4 Elvárt női magatartásminták a paraszti kultúrában

Ebben az időszakban a női szerepek a férfiszerepekhez képest kerültek meghatározásra, relativitásuk lényegét pedig az adta, hogy a férfiakéval összefüggő, azt kiegészítő rendszerként értelmeződtek. E felfogást elfogadva, de ettől kissé eltávolodva a következőkben mégis inkább arra helyezzük a hangsúlyt, hogy a munkamegosztásban és a hatalommegosztásban elfoglalt helyük milyen kulturálisan előírt viselkedésformákat kívánt meg tőlük.

A két nem közötti munkamegosztás az élet minden tevékenységére kiterjedt, így arra is, hogy – mint láttuk – a férfiak elsősorban „kifelé” reprezentáltak, a nők pedig a család társadalmi kapcsolatait ápták a szomszédokkal és a rokoni közösségben, számon tartva szívességeket, gyermekszülést, halált, betegséget stb. Tevékenységük jelentős részét a házi és ház körüli munkák mennyisége és üteme határozta meg. Ehhez kapcsolódott számos értékítélet is, amely egy szinte önhajszoló szorgalomeshményben testesedett meg, és amely a férjes asszonyok számára folytonos tevékenykedést írt elő, nem engedélyezve semmilyen látványos pihenést (Juhász 1976). Ráadásul nem volt elég, ha szorgalmas volt, ezt mások számára is láthatóvá és nyilvánvalóvá kellett tenni, ezért még vendégségbe sem ment úgy senki, hogy ne vitt volna magával egy kis munkát (pl. varrnivalót). A szorgalomnak fáradhatatlansággal kellett párosulnia, ezért, hasonlóan, mint a férfiaknál, fontos volt a kiváló fizikai állóképesség. Ebből fakadóan a betegség az asszonyoknál is megengedhetetlennek számított, orvoshoz menni a gyengeség jele volt. Ellentétes viszont annak az erénynek a megítélése, amely a pénz és az egyéb javak megszerzése utáni beosztásról volt hivatva gondoskodni. Bemutattuk, hogy a családban mindig a családfő dolga megszerezni a családtagok számára szükséges javakat, az asszony pedig ezek megfelelő beosztása volt. Ehhez kapcsolódóan a másik női értéket a takarékoság jelentette, amely rendkívül mélyen beépült a magatartásmintákba. Ezen feladat számtalanszor konfrontálódott azzal a férfiakról elvárt viselkedési sémával, hogy bőkezű gesztusokat tegyenek (a család nevében is) annak érdekében, hogy a közösség ne bélyegezze őket fukarnak, míg az asszonyoktól (szintén a család érdekében) takarékoskodást vártak el. Vagyis az, hogy a férfiaknak a kifelé nagyvonalú, a nőknek pedig a befelé takarékos egymásnak ellentétes szerepét kellett felvállalniuk, számtalan konfliktust eredményezett kettejük között ezen érdekek érvényesítése mentén.

Mint ahogyan a férfiak számára is rendkívül fontos volt a presztízsz abban a környezetben, amelyben mozogtak (nyilvános szféra), ugyanolyan fontossá vált a nők számára is ennek fenntartása, azzal a különbséggel, hogy számukra ennek szférája a család volt. A háztartás teljes mértékben a nők kontrollja alá tartozott, így ebben a házon belüli világban viszonylag nagy önállósággal rendelkeztek és formális hatalmat gyakorolhattak. Maguk a férfiak is nagyfokú önállóságot vártak el tőlük, igaz, ebben szerepet játszott az is, hogy az általuk nőiesnek ítélt feladatok közelébe sem szerettek volna jutni, és nem szerették volna, hogy akár csak csekély közük is legyen az asszonyi munkához, félve attól, hogy tekintélyük csorbát szenved, és egyben elhárítva maguktól annak gondját, hogy a szinte semmiből hogyan lehet megoldani pl. a másnapi leves megfőzését. A férfiaknak tehát rendkívül fontos feladata volt a család presztízisének kiépítése, az asszonyoké viszont annak megóvása és a negatívumok távoltartása. Nagyfokú önuralommal kellett rendelkezniük annak érdekében, hogy szó nélkül el tudják viselni a mindennapok nehézségeit, saját problémáikat és a családjukét pedig úgy kellett megoldaniuk, hogy a család ne kerüljön a „falu szájára”. Ennek része volt az is, hogy férjeik hibáit, esetleges hűtlenségét is titkolniuk kellett, különben „szó érte” a családot, ezen keresztül pedig a férj tekintélyét és presztízst (Széman 1986). A hírnév megóvása mellett a család összetartását is tőlük várták, melynek egyik sarkalatos kérdése volt, hogy az asszonyok közötti barátságok nem fértek össze eme kötelezettséggel, vagyis külső kapcsolataik ilyen szinten is megszűntek létezni abban a pillanatban, mihelyst férjhez mentek. Ezzel az a lehetőség is eltűnt az életükből, hogy a családi körön kívül lezajlott bizalmas beszélgetések során támogatásra és megértésre találjanak gondjaik közepette. Az asszony családon belüli szerepei közül a legtöbb norma a férjjel való kapcsolatot szabályozta. Mivel a férfiak presztízse rendkívüli módon függött attól, hogy – főleg feleségükkel szemben – mennyire tudtak érvényt szerezni hatalmuknak a családban, az asszonyok viselkedésében minden olyan jelenséget helytelenítettek, amely akár közvetve is veszélyeztette azt, hiszen ezzel családjuk presztízse is csökkent. Ebből következően tulajdonképpen a férjnek nem úgy kellett megkapnia a tiszteletet feleségétől, mint egy személyében kiváló embernek, hanem mint a család fejének. A férjjel szembeni tisztelet az olyan szimbolikus gesztusokban is kifejeződésre kellett hogy jusson, mint pl. a férfiak kiszolgálása. Az asszony, aki leginkább csak úgy szolgálhatta ki az asztalnál férjét, hogy maga nem ült le és állva evett, akit ráadásul mindig meleg étellel kellett várnia, kénytelen volt gyermekei előtt is a férjének adni a legfinomabb falatokat, és csupán a maradékot szétosztani közöttük, és elfogadni, ha neki már csak alig vagy egyáltalán nem jutott az ételből. Az engedelmesség normája (a korabeli egyházi tanok ígéivel megtámogatva) az alá-fölérendeltség, az úr-szolga viszony egyik legtipikusabb értéke volt, hirdetve, hogy az asszonyi állapot nem más, mint az engedelmisség állapota, ezért igen nagy megdöbbenést

váltott ki, amikor néha-néha egy-egy nő fellázadt sorsa ellen és engedetlennek bizonyult férje iránt. Épp ezen engedelmisségi normák miatt nem tehették meg azt sem, hogy visszautasítsák férjük szexuális közeledését. Amikor és ahogyan a férj kívánta, annak akkor és úgy kellett megtörténnie, különben a nők megsértették férjeiket, aminek komoly következményei (fizikai bántalmazás, egyházi bepanaszolás stb.) lehettek. Ugyancsak fontos erény volt egy nő számára a türelem és a hallgatni tudás is. Mindkettő alárendelt szerepét erősítette a hétköznapiakban. Tűrnie kellett mindent, ami vele történt férjhezmenetele után, mint például a veréseket, amelyeket kisebb vétségek miatt is ugyanúgy megkapott. De ugyanez mondható el a férjek alkoholizálásával kapcsolatban is. A hallgatni tudás tulajdonképpen a türelem egyik eleme volt, amely arra kényszerítette a nőket, hogy a házi béke érdekében ne feleljenek vissza, ne tiltakozzanak, és ne perlekedjenek férjeikkel. Talán az egyik legfontosabb elvárás a férj tekintélye szempontjából az volt, hogy az asszonyok idegenek előtt adják meg férjeiknek a tiszteletet. Olyan szituációkat írnak le a kutatók, hogy például az utcán a férfi menjen elől, az asszony csak utána, vagy ha vendégségbe mennek, mindig a férj lépjen be először, vagy hogy egy nő sose figyelmeztesse a férjét, hogy ne igyon többet stb. (Balázs Kovács 1980).

Azt mondhatjuk, hogy mindezek és még egyéb itt le nem írt elvárások, szokások, amelyek a nőket és a férfiakat egyaránt érintették, egyfajta – a társadalom által ideálisnak tartott – erkölcsi szereposztást alakítottak ki kettőjük között, amelyek egyszersmind a női alávetettség biztosítékai is voltak.

2.1.1.5 „Letűnt idők sokat szenvedő, keveset örvendező és csendes heroizmussal küszködő parasztasszonyai”⁴

A korábbiakból kiindulva joggal jelenthetjük ki, hogy a szegénységben élő parasztasszonyok körülményeit, alávetettségét társadalmilag konstruált szerepeik alakították, melyet mi sem bizonyít jobban, mint hogy bármely földrajzi környezetben is éltek, a rájuk vonatkozó értékek és normák feltűnően hasonlatosak voltak (az eltérő helyi sajátosságok ellenére is). Számunkra ez azt jelenti, hogy szegénységbe szocializálásuk azonos felfogásban és sémában zajlott. Másodrendűségük és hátrányos helyzetük okait Kiss Lajos (1955) biológiai, erkölcsi és társadalmi szempontok szerint értelmezte⁵ – utalva ezzel egyrészt a nők gyengébb fizikumára, melynek következtében nem voltak alkalmasak olyan nehéz fizikai munkák végzésére, mint a férfiak, másrészt hivatkozva arra, hogy gyermeklányként a ne-

⁴ Morvay 1981: 210.

⁵ Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi szegényparaszti létben élő nők helyzetét dolgozta fel, de feltárássait relevánsnak értékelte az egész nagyalföldi térségre is. Kutatásai az 1848–1914 közötti időszakot ölelik fel.

velésük is több problémával járt, mert a családoknak jobban kellett félteniük őket, mint a fiúkat (hiszen csak addig volt értékük, amíg szüzek), harmadrészt pedig a családok számára sokkal nagyobb anyagi megterhelést is jelentettek, mert hosszú éveken keresztül kellett takarékoskodniuk a sikeres kiházasítás érdekében. Ugyanakkor a lányok a megkeresett jövedelmeiket magukra költötték, hiszen nekik is hozzá kellett járulniuk saját hozományukhoz, míg a fiúk hazaadták a keresetüket, közvetlenül segítve ezzel családjukat. Ráadásul a fiú ott is maradt a családjában vagy annak közelében, és további munkaerőt biztosított a család számára azzal, hogy magához vette feleségét, és gyermekeket nemzett. A lányok viszont elhagyták a szülői házat, és a továbbiakban valaki másnak, idegeneknek hajtottak hasznos munkájukkal. Mindennek ellenére a szerző mégis úgy értékeli, hogy a szegény családok tényleges összetartói, központi személyiségei az asszonyok voltak, akik nélkül nem volt elképzelhető a családi élet. Hozzáteesszük, hogy ez a korabeli szerepelvárások, értékek és normák ismeretében nem is történhetett volna másként. Ugyanakkor figyelemre méltó a szerző azon megjegyzése, hogy a nő „a nehéz, gyakran férfierőt is próbára tevő munkákból is derekasan kiveszi részét, túlzás nélkül mondható, hogy a család fenntartásáért folytatott küzdelemben többoldalú munkát végez, mint a férfi” (Kiss 1955: 276).

A paraszti háztartásokban rendkívül szigorú, kor és nem szerinti tevékenység- és munkamegosztás működött. Függetlenül attól, hogy rendkívül zárt közösséget alkottak, és hogy körükben a munka és az otthon, a munka és a szabadidő, a családi élet és a magánélet egybeesett vagy szorosan egymáshoz kapcsolódott, feladataik és szerepeik mégis nagyon pontosan elhatárolódtak. Mindenki már gyermekkorától tanulta hagyományos tevékenységeit, szerepeit. A tradicionális család és háztartás szerep- és tevékenységmegosztása egyúttal a csoporton belüli belső hatalmi struktúrát is jelentette. Kulcspozícióban a tekintélyt képviselő, a legfőbb döntéshozó, a gazda helyezkedett el, alatta közvetlenül egyfajta segítői, tanácsadói poszton pedig a gazdasszony. A család vezetője, a gazda a család minden anyagi javával korlátlanul rendelkezett, ugyanígy a földön és a házikertben termelt mindenféle terménnyel is. Kézben tartotta a családi élet irányítását is, így a vagyoni szempontok messzemenő figyelembevételével határozta meg, hogy fiai kit vegyenek feleségül, lányai kihez menjenek férjhez. A családon belül joga volt bárkit megszidni, sőt, akár meg is ütni. Saját feladatának tekintette a fiúgyerekek munkába és más ismeretekbe történő bevezetését, de a lánygyerekek nevelésével az apa nem sokat törődött, ez elsősorban az anya dolga volt. A férfi képviselte a családot a különböző megbeszéléseken, összejöveteleken, a templomban a többi gazdával együtt ült, ahol a családban öröklődő hely illette meg. A vásárban az eladásra szánt árut mindig ő értékesítette, és ő is vásárolt. A gazda éppen azért, mert a világban, emberek és hivatalok körül többet forgolódott, a család legszé-

lesebb ismeretekkel rendelkező tagja volt. Nem így a felesége, aki a gazdasszonyi szerepet töltötte be, és aki teljes mértékben férjétől függött. Legfőbb feladata az volt, hogy lányaival és menyével a házbeli és a ház körüli munkákat elvégezze. Ő képviselte a család asszonyai körében a férje tekintélyét, közvetítette akaratát és parancsait (Balassa–Ortutay 1979).

A paraszti családokban fellelhető női alávetettség, mint korábban már jeleztük, számos szimbólumon keresztül érvényesült, ezek közé tartozott az egyik legfontosabb esemény, a táplálkozás rendje is. A jellemző kép szinte minden ezt bemutató leírásban arról szól, hogy az asztalhoz csak a férfiak ülhetek le, a nők pedig velük szemben csak állva kanalazhattak, vagy ha sokan voltak, akkor az asszonyok csak a férfiak mögött állva nyújthatták kanalukat a közös tálba. Morvay (1981) azt a jelenséget is leírta, hogy a legjobb, legfinomabb falatok mindig a férfiaknak jártak, ők szedték ki a hús kövérjét és a baromfi húsosabb részeit, az asszonyok és a gyerekek pedig azt ették, amit a férfiak meghagytak. Ugyanezt írja le Balassa és Ortutay is, akik azt hangsúlyozták, hogy voltak olyan vidékek, ahol az asszonyok addig nem is foghattak az étkezéshez, amíg a férfiak be nem fejezték. Ekkor adhattak először a gyerekeknek, majd, ha még maradt, maguknak is szedhettek. Általában nem is az asztalnál foglaltak helyet, hanem valamiféle kisszéken vagy küszöbön ülve, a térdükön fogyasztották el az ételt. Morvay emellett még azt is fontosnak tartotta, hogy aszályos vagy rossz termésű évben nem jutott mindenkinek elég étel, ezért ilyenkor, ahogy a szerző fogalmaz, egymás elől kapdosták az ételt, a gyerekek meg az éhségtől a falnak támaszkodtak, hogy el ne essenek. A férfiak ilyenkor is megkövetelték az ételből a nagyobb részt, sőt azt a keveset is, ami egyébként az asszonyoknak jutott volna, igyekeztek megkaparintani maguknak. Az illem és a szokás egyébként is azt követelte, hogy a nők ne mutassák ki éhségüket, ezért mondja Morvay egykori interjúalánya, hogy „mikor éjfélkor lefeküdtünk, már majd éhen haltunk. Örültünk, hogy lefekhettünk.” (Morvay 1981: 90.)

Látjuk, hogy ebben az időszakban a házastársi kapcsolaton belül a családi gazdasági funkciók álltak előtérben, emiatt a házastárs elsősorban munkatárs volt, akitől partnere azoknak a feladatoknak az ellátását várta, amelyek a családi munkamegosztás alapján rá hárultak.

2.1.1.6 A „családi élet ridege” – érzelmi viszonyulások és szexualitás a szegényparaszt nők életében

Az emberi érzelmek, a férj és feleség között fennálló érzelmi kapcsolatok is igen sajátos képet mutattak. Az aszimmetrikus családi struktúrával és hatalmi viszonyokkal összeegyeztethetetlen volt a házastársak kölcsönösségen alapuló, egymás felé való teljes kitárulkozása. A férjnek mindig erősnek, magabiztosnak kellett

mutatkoznia, és ehhez szükséges volt a távolság tartása feleségével szemben is. Az engedelmesség hangsúlyozása egy olyan, tekintélyalapon álló függési viszonyt fejezett ki, amely eleve kizárta, hogy a férj a feleségnek minden gondját, aggodalmát, félelmét elmondja, hiszen ezzel saját pozícióját gyöngítette volna meg. Morvay (1981) szerint a szoros érzelmi kapcsolat általában hiányzott a kapcsolatokból, viszonyuk inkább a megszokásra és a beletörődő elfogadásra épült. „A férfiak az asszonyt tulajdonféléjüknek tekintették, akinek kötelessége rájuk dolgozni, mindent kedvükre tenni, őket kiszolgálni. Eszükbe sem jutott volna, hogy kedveskedésre, szeretetre, védelemre is szüksége lehet annak a másíknak.” (Morvay 1981: 148.) És még ha szerette is a férj a feleségét, akkor sem adhatta annak semmi jelét. A házastársak között inkább a munka és a gyerekek köré szövédtek a beszélgetés témái, mivel életüket is e kettősség határozta meg leginkább. Az asszonyok sem igazán vonzódtak a férjeikhez, a szexuális együttlét pedig legtöbb esetben egyáltalán nem okozott örömet számukra. Ennek okai között találjuk a paraszt férfiak szexuális kultúrájának és viselkedésének sajátos jegyeit, beleértve az öncélúan kierőszakolt egyoldalú együttléteket is, másrészt azt, hogy ezekben az együttléteketben a nők gyakran egy újabb szülés rémét látták, amelyre nem mondhattak nemet. A szülés, majd az azt követő megbetegedésektől való félelem és az újabb gyermek gondja miatt, ha csak lehetett, kerülték a férjekkel való együttlétet, ami újabb és újabb konfliktusokat indukált közöttük. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az asszonyok – Szabó (1986) szavaival – félig a temetőnek, félig a bölcsőnek születték a gyerekeket, vagyis sok közülük nagyon korán meghalt. Féja Géza a *Viharsarokban* meg is jegyzi, hogy „ha a béresasszonyok olyan gondos egészségügyi körülmények között szülhetnének, mint a tehenek, s gyermekeiknek olyan gondozás jutna, mint a fajtiszta növendékállatoknak” (Féja 2004: 183), akkor nem halna meg ennyi csecsemő.⁶ A férjek türelmetlensége nyomán pedig sok asszony életében gyakran előfordult, hogy még szoptatta kisgyermekét, miközben már újra terhes volt. Életük kb. húsz éve ezzel telt, és fizikálisan tönkre is tette őket. „Sohasem voltam üresen. Hol terhes voltam, hol szültem, hol szoptattam” – írja Szabó Zoltán a *Cifra nyomorúságban* egyik interjúalánya nyomán. Illyés Gyula pedig azt írja, hogy a cselédek hajdan azzal biztosították magukat öregkorukra az éhenhalás ellen, hogy annyi gyermeket neveltek, amennyit „a testük elbírt”. Remélték, hogy valamelyiknél csak meghúzhatják magukat, de ebben sokszor csalódtak. „Az anyák és nagyanyák a földlakó rovarok szívósságával húzták-tolták a napvilágra ivadékaikat. Ők maguk mindvégig a nyirkos homályban maradtak.” (Illyés 2003: 186.)

⁶ A szerző kijelentését a Mezőhegyesen élő asszonyokra tette.

Buda Béla (1983) fogalmazta meg, hogy a hagyományos társadalmi szerkezet és kulturális rend ellenségesen viselkedett a nemiséggel szemben, ami generációkon át adódott tovább. Ez az egész rejtett, észrevehetetlen szisztéma a nők helyzetének korlátozásán és nevelésének szigorúságán alapult. A nők legfőbb értékének a szüzességet tekintették, és a női szerephez, legalábbis szociológiai értelemben, hozzátartozott, hogy a nők nem mutathatták ki szexuális érdeklődésüket és vágyukat. A modern szociológiai leírások ezt a fajta női alárendeltséget a szexualitás elfojtásának kényszereként tematizálják. Ehhez a vallás ideológiája is nagy segítséget nyújtott, hiszen a nemiség ebben az ideológiában mint különlegesen „csúnya bűn” szerepelt. A katolicizmus különösen hatékonyan tudta ellenőrizni és elfojtani mindezt, mivel a gyónáson át kellő visszajelzést kapott az emberek szubjektív lelkivilágáról. Mindezek miatt „a hagyományos lánynevelés alanyai többnyire frigidek lettek. A házasságot és a családot azonban szükségesnek érezték, környezetük is erre szocializálta őket. A szociológiai értelemben vett női szerepet kifogástalanul meg tudták valósítani, el tudták látni mindazt a munkát, ami a korabeli családi munkamegosztásban rájuk esett. Tudták gondozni gyermekeiket is. A házasság szexuális kapcsolata azonban kellemetlen, örömtelen volt számukra, ebben mint »házastársi kötelességben« vettek részt. A nemiséget jobban élvező és kíváncsi férfival mint ellenséggel álltak szemben. Ebből következett, hogy a házastársi kapcsolat ambivalens, gyakran érzelemszegény volt, általában a felszínes jó megértés és a családi béke leple alatt.” (Buda 1983: 129.) Azt mondhatjuk tehát, hogy a nők egy ilyen struktúrában nemcsak a korábban bemutatott hierarchikus férfi-női viszony révén kerültek sokkal hátrányosabb helyzetbe a férfiakhoz képest, de emberi jogaik még arra sem terjedtek ki, hogy legalább saját testükkel szabadon rendelkezzenek, mert azt teljes fizikai valójában, egészségükkel együtt alá kellett rendelniük a férfi- és a közösségi érdekeknek. Azokon a vidékeken tehát, ahol az volt az érték, hogy minél több gyerek születésék, az asszonyok a szülésekbe rokkantak bele vagy a szövődmények miatt haltak meg, azokon a vidékeken pedig, ahol szokássá vált a nem kívánt magzattól való megszabadulás, a kényszerű magzatelhajtás veszélyeinek voltak kitéve. A férfiak az asszonyok terhévé tették ennek elintézését is. Korabeli történetekben olvashatjuk, hogy voltak nők, akik a férjek bántalmazásait követően kék-zöld foltokkal tarkítva könyörögtek a bábának, hogy ölje meg a magzatukat, mert a férjük őket hibáztatja, hogy megfogant a gyermek, és egyfolytában üti-veri őket. Ha ezt a bába nem vállalta, a nők saját magukat sem kímélve, a lehető legradikálisabb és – Féja szerint – legbarbárabb eszközökhöz nyúlva, maguk próbálták megoldani a helyzetüket. A kötőtű, a lúdtoll vagy a tollszár mind alkalmas volt arra, hogy önconkításszerű beavatkozást végezzenek magukon, tudván, hogy akár az életüket is kockáztatják. Számos nő élt át keserves kínokat, halt vagy rokkant bele egy-egy ilyen beavatkozásba. Féja írta le azt a jelenséget is, hogy az olyan vidéke-

ken,⁷ ahol a magzatelhajtás kényszere működött, fiatal lányként a lányok még szépek és erős testűek voltak, de fiatal férjes asszonyként már szinte mind beteges és gyenge, sápadt, kedvetlen, menni alig tudó nőkké váltak. Illyés Gyula (2003) e témához kapcsolódóan pedig azt is megjegyezte, hogy az alföldi parasztokat rendkívüli módon riasztották a ház körüli gondok, beleértve a gyerekek születését és halálát is, mindezt asszonynak való dolognak minősítve. Hosszú időn keresztül inkább távol maradtak otthonaiktól, minthogy annak gondjait magukra vállalják, ezért is értékelte úgy a szerző a nők helyzetét, hogy az ő életük mellett a férfiaké olyan volt, mint a szabad madaré. A nők szexuális kiszolgáltatottsága a pusztai lét és a női lét alávetett státuszával kapcsolódott szorosan össze. „Nemigen hazudoztak egy-egy asszony miatt, de hogyan is vehették volna komolyan a szerelmi birtoklást, amikor évszázadok óta a mai napig arról is elsősorban az az egyoldalú megállapodás dönt, amelyik a többi javakról, és amelybe nekik nem tanácsos a beleszólás. Az urak, a földbirtokostól le a gazdasági gyakoronokig, szabadon rendelkeztek a cselédekkel, nem csak a két kezével, hanem az egész testével, s ez ellen nem lehetett apelláta, nincs is. Van hely, ahol a gazdasági tiszték, de még a cselédházakban fölcseperedett parancsolók is majdnem minden lányt berendelhetnek magukhoz, ha nagyon akarják.” (Illyés 2003: 121.)

A szexuális kiszolgáltatottság mellett a női alávetettség másik „státuszszimbóluma” a korábban már emlegetett testi fenyegetés volt. A megveretés gyakori és szükségesnek ítélt jelenség volt a szegényparasztok életében is. A bántalmazás egyik oka bizonyosan maga a szegénység volt, amely önmagában is számtalan konfliktus forrásaként szolgált. A másik ok a nincstelenségből fakadó nehézségek asszonyok általi felelősegteljesítése volt, amely rendkívül érzékenyen érintette a férfiakat, hiszen, mint korábban láttuk, az ilyen megjegyzések a férjek kritikájának tűntek, és arra utaltak, hogy családfőként nem tudnak eleget tenni családtartói kötelezettségeiknek. Ezt tekintélyvesztésként élték meg, bírálatként értelmezték, és jogosnak tartották, hogy ennek hangot is adjanak, akár a fizikai bántalmazás révén is. A nincstelenség a nőkben, nagyobb arányú lemondásaik következtében (élelem, pihenés, gyermekek gondja), nyilvánvalóan nagyobb feszültséget okozott, mint a férfiakban, ezért sok esetben – a tűrhetetlenség határain – saját testi épességük kockáztatása árán is szóvá tették ezt. A fizikai bántalmazás következő oka, amely szintén több helyen is említődik (Kiss 1955; Morvay 1981), az, hogy a férfiak úgy vélték, a nőket fiatal korban kell úgy megnevelni, hogy belőlük a számukra megfelelően alkalmazkodó és engedelmeskedő asszony váljék, ehhez pedig a legjobb eszköznek a gyakori verést tekintették. Mivel az asszonyok nem voltak egyben igazi élettársaik is férjeiknek, a férfiak nem osztották meg velük

⁷ Féja Géza művében a tisztántúli asszonyokat említi.

gondjaikat, gondolataikat, viszont ha valamit nem jól csináltak, megverték őket, ebben semmilyen szégyentelent és rendellenest nem láttak. További bántalmazásra adhatott okot a férjek kocsmázása, kártyázása és szeretőtartása. A család mindenét elvivő, elkártyázó vagy másra költő férfi nem ismeretlen a szegényparaszti társadalomban sem, így ennek következményei is nyilvánvalóak. Amikor a családnak már „sóra, paprikára” sem telt, és az asszonyok nem tudták megoldani a család etetését sem, mert nem volt miből és mit főzni, ez komoly krízisbe sodorta a feleségeket, akik (mivel kifelé ezt sokáig nem lehetett mutatni a korábban bemutatott elvárt magatartásminták miatt) kezdetben még csupán sírásba fojtották gondjaikat, a helyzet súlyosbodásával viszont kénytelenek voltak hangot is adni a panaszuknak. Bátorságukat összeszedve igyekeztek mindezt megbeszélni férjeikkel, akikre – a szakirodalmi utalások szerint – ez általában semmilyen hatással nem volt, kivéve a további agressziót. Ezért írja Kiss, hogy a földhöz vágás, rugdosás, felpofozás, valamint a kocsmázó, kártyázó élet miatt „gyakran lett a feleség az ura kocsonyája”, azaz a verés miatt nyomorék, az ital miatt koldus. „A részeges meg a goromba ember üti meg a feleségét úgy, hogy kék a helye. Az ilyen asszonynak alábbvaló élete van, mint a kutyának. Van olyan asszony, aki otthagya az urát, ha megveri. Van, aki nem bánja, ha üti is, a gyerekeiért elszenvedi. De az ember hibájából is megverődik, mert van olyan kutyatermesztő férfi, aki azért is összeveri az asszonyt, ha tüstént nem viszi neki a dohányt, amint kéri: végigvág rajta a seprűvel.” (Kiss 1955: 470.) Illyés (2003) az alföldi parasztokról szóló beszámolójában is említi, hogy azon a vidéken is elfogadott eszköz volt az asszonyverés, de ahogyan mondja, a férfiak feleségeiket inkább „csak” szíjjal verték, hiszen a verés azzal is fájt, de legalább nem törte el a csontjaikat. A pusztai nép is úgy gondolta, hogy azzal, hogy megverik, még nem becsülik le a nőket. Joggal idézi Morvay az egyik idős asszony vallomását: „Az uramnak bérese voltam, gyermekeimnek gyámola voltam.” (Morvay 1981: 210.)

A XIX. század második fele sok tekintetben mégis változásokat eredményezett. A fokozatosan terjedő születéskorlátozás következtében bár lassan, de csökkenni kezdett a gyermekszülés fontossága a nők életében. Mindezekből következően a Tátrai (1994) által korábban leírt női életút a XIX. század utolsó harmadától kezdődően jelentősen megváltozott, egyrészt meghosszabbodott, másrészt egyre differenciáltabbá váltak a ciklusai. Van olyan szakasz, amely lerövidült (szülési periódus), és olyan is, amely kitolódott (pl. a fiatalkor vagy a gyermek nélküli középkorú és időskori élet). A mezőgazdasági technika fejlődése révén elindult, majd az első világháború által keletkező szűkséghelyzetben felerősödött a szigorú, kor és nem szerinti munkamegosztási rend felbomlása is. Bár Örszigethy (1986) hozzáteszi, hogy mindenféle változás ellenére a falusi népesség megszokott normarendszere és sztereotípiái a nemi szerepekről és a köztük lévő hagyományos munkamegosztási rendszerről még hosszú ideig, generációkon átívelve tovább éltek és élnek.

2.1.2 A VÁROSI SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐ NŐK

A XIX. század végén kibontakozó gazdasági, társadalmi átalakulás az ipari forradalom magyarországi megindulása révén egyéb változásokat is hozott. Az infrastruktúra és a közlekedés fejlődése lehetővé tette a nők számára, hogy a hagyományos közösségből kilépve (átmenetileg vagy véglegesen) új munkalehetőségekhez és megélhetési esélyekhez jussanak.

2.1.2.1 *A cselédnők helyzete*

Mint korábban már említettük, Magyarországon sokáig fennmaradt és a két világháború között is rendkívül népes csoportot érintett a cselédtartás. Ez jellegzetesen városi foglalkozás volt, sőt, ahogyan Gyáni (2003) fogalmaz, erőteljesen fővárosi jelenség. Az úgynevezett cselédkérdés soha sem állt a tudományos és társadalmi érdeklődés homlokterében, 1914 előtt és az első világháború alatt is csak minimális volt az erre irányuló figyelem, a két világháború között pedig inkább csak a népi írók foglalkoztak vele, és főként Kosztolányi *Édes Anna* című regénye (1926) után váltott ki némi közfigyelmet. A polgárosodás folyamán egyre több középosztálybeli tisztviselő, értelmiségi, iparos és kereskedő fogadott cselédet, zömmel a fővárosban. „A felfelé törekvő polgárság számára a cseléd hovatovább státuszszimbólummá vált, akivel társadalmi fölényt éreztetve leereszkedő modorban, de határozott, harsány hangon bánt; előkelősködő úriasszonyok elvárták a kézcsókot, a rangot, magázást, ők »alattvalóikat« tegeztek, szélső esetben még a fenytést is megengedték maguknak. A cselédeknek egyáltalán nem volt érdekvédelmi szervezetük, idővel a betegsegélyező és a balesetbiztosító próbálta őket felkarolni. Nagyon kevés cseléd vette igénybe a munkaközvetítőt, a többség szóbeli egyezséget kötött; elszigeteltségükben minden más társadalmi csoportnál jobban ki voltak szolgáltatva.” (Paládi–Sárkány–Szilágyi 2000.) Cselédnek szinte csak nőket alkalmaztak, az ilyenfajta szolgálatba való elszegődés volt a városokban és legfőképp Budapesten a nők számára legkönnyebben elfogalható keresőpálya. Mindezt a házicseléd státusz rendkívül nagy szerepet játszott a női foglalkoztatásban, ráadásul jelentős bevándorlást generáló hatása is volt. Budapesten (de más városokban is) a cselédlányok szinte kizárólag bevándorlókból verbuválódtak, és Gyáni szerint „általános érvénnyel kijelenthetjük, hogy Budapesten a polgári korban a cselédség számított a legnépesebb női foglalkoztatottsági kategóriának” (Gyáni 1983: 26). A cselédkedés az esetek többségében átmenetileg vállalt foglalkozás volt, leggyakrabban a nők fiatalkori életciklusára korlátozódott, 15 és 20 éves kor között kezdődött, és általában a férjhez menésig tartott. Emiatt nagyon ritka volt a férjezett nőcseléd. Többségük sokgyermekes szegényparaszti, kisiparos és agrárproletár családból származott, és

általában a nyomor hajtotta őket erre a kényszerpályára, de voltak olyanok is, akik a nehezebb paraszti munka elől menekültek a városokba (Paládi–Kovács–Sárkány–Szilágyi 2000). A cselédek a korabeli szabályok gazdájuktól függő személyekként határozták meg: „...a cseléd, beszegődése pillanatától, a házi fegyelmi jog hatálya alá került, és munkaadója a saját ellenőrzése alá vonta alkalmazottja minden életmegnyilvánulását. A házi fegyelmi jog körében a fizikai fenyegetés is megengedett szankcionálási eszköznek számított. A cseléd, persze, csupán a munkaviszony időtartamára érvényes eme szoros személyes alárendeltségi helyzete folytán a munkavállaló mint önálló jogalany kifelé is megszűnt létezni, és állapotát tekintve olyanná vált, mint akit gyámság alá helyeznek” (Gyáni 2003: 339). A házi cselédek többsége tehát közvetlen és állandó ellenőrzés alatt dolgozott, sem munkaidejét, sem munkakörét nem határozták meg konkrétan (Paládi–Kovács–Sárkány–Szilágyi 2000), többségük kora reggeltől késő estig mindeneként szolgált.

A cselédnők kiszolgáltatottsága miatt a nők jogaiért küzdő feministák is szót emeltek, kifogásolva a gazdák korlátok nélküli hatalmát, a cselédek rabszolgákhoz hasonlatos helyzetét és emberi méltóságuk sárba tiprását. A korabeli sajtóban elhíresült egy 1907-ben Kaposvárott elfogadott helyi rendelet, melyet a feministák komoly tiltakozással fogadtak, mert annak intézkedései szigorúbbak voltak még az általános cselédtartásról szóló hatályos 1876: XII. törvéynél is. A leginkább kritizált pontjai a rendeletnek elsősorban erkölcsi kérdésekre hivatkozva korlátozták a nők szabadságjogait. Egyik ilyen előírás volt pl., hogy a gazdák nem tűrheték feljelentés nélkül a cseléd „erkölcstelen” életét, s ha ezt tették, ők maguk is büntetendők lehetnek a cseléddel együtt. Ez közvetve arra buzdított, hogy minden gazda komolyan ítélkezzék cselédjének erkölcsössége felett, és ha úgy ítéli meg, jelentse fel. Ugyancsak rendeletbe iktatott szabály volt, hogy este 9 óra után a nőcselédek nem tartózkodhattak az utcán, mert ezt egyszerűen kóborlásnak minősítették. Az ilyen cselédek a rendelet szerint „össze kellett fogdosni” és orvosi vizsgálat alá kellett vetni. Rendelkeztek egy cselédotthon felállításáról is, amely a rendőrség állandó felügyelete alá tartozott, és ahová a „hely-nélküli” cselédnők kényszerinternálását végezték, és ahonnan csak nappal és csak rövid időre távozhattak el engedéllyel. A feministák a sajtóban felháborodásuknak adtak hangot, és külön gúnyolták azt a fajta közönyt és felsőbbrendűséget, amellyel a városvezető férfiak a nőcselédek helyzetét kezelték: „...a bölcs városatyák [...] a tervezetet egész terjedelmében elfogadták. Egyhangúlag. Vita nélkül. Miután előbb órákon át azon vitakoztak, hogy a kocsikenőcs köveztvéma 2 fillér vagy 3 fillér legyen-e. A cseléd-szabályrendelethez nem volt egy szavuk, egy szerény megjegyzésük, egy picinyke módosításuk se” (*A nő és a társadalom* 1907: 38.) Mivel a feministák ezt a fajta jogot egyenesen brutálisnak, az emberi méltósággal és becsülettel össze nem egyeztethetőnek tartották, úttörő javaslatokkal álltak

elő. Többek között javasolták, hogy töröljék el a *cseléd* kifejezést, és legyenek ezek a nők is (akár a többi ipari munkás) szabad munkavállalók. „A cseléd fogalmát és elnevezést valahára ki kell küszöbölnünk jogi nomenklatúránkból – az, akit ma cselédnek neveznek, éppen olyan szabad munkás legyen, mint a többi, a munkaadó és a munkás között létesülő jogviszonyt pedig, bármilyen munkáról van szó, általánosságban egyenlő jogszabályok rendezzék. Ha pedig a család, a ház körében végzendő munka sajátos jellege különös intézkedéseket tesz szükségessé, ezek ebből az okból lényegükben ne különbözzenek semmiben azoktól, amelyek egyéb szolgálati vagy munkaszerződésre vonatkoznak. Házi fegyelmi jognak vagy büntetlen becsületsértésnek tűrése épp oly kevésbé jogosult vagy megokolt az ún. cselédmunkát ellátóval szemben, mint bárki mással szemben, aki csak munkájának szolgáltatására vállalta kötelezettségeit, de aki sohasem adja bérbe önértékét, becsületét, emberi méltóságát, testi épségét.” (100.)

Azt mondhatjuk, hogy ennek a speciális női csoportnak az életében a munka és a magánélet rendkívüli módon összemosódott, tevékenységük – bár saját családjukon kívül végezték – a patriarchális értékek nevében jelentősen korlátozta magánéletüket, mindezzel a legkevésbé polgáriasult létfeltételek között tartva őket egy polgárosodó társadalomban.

2.1.2.2 *Az ipari munkásnők helyzete*

A városi női szegénység másik szegmensét az ipari munkásnők alkották. Létszámuk a munkásság köreiből az évtizedek folyamán csak lassan nőtt és sokáig elenyésző mértékű volt. Magyarországon a gyári munkásnők száma az ipari forradalom első szakaszában alacsony maradt, az 1880. évi népszámlálás adatai szerint a nők aránya az ipari keresők között mindössze 10%-ot tett ki. Akkoriban csupán a dohány- és cukorgyárak, valamint a tégl- és cserépgyárak foglalkoztattak nőket jelentősebb számban (Lackót idézi Paládi–Kovács–Sárkány–Szilágyi 2000). Ahogyan a szerzők bemutatják, a téglagyárakban hajnali 4-5 órakor kezdődött a munka. Szakadt, piszkos ruhákba öltözött asszonyok és lányok cipelték a sarat, akik azután koszos odúkból, szalmán találtak éjszakai nyugalmat a hosszú munkanap után. Ebben az időszakban a munkásnők fő típusát nem a géphez kötött betanított munkás, hanem a dohány-, a cukor- és a téglagyári női napszamos jelentette.

A statisztikák szerint az ipari munkások feleségei és lányai sokkal nagyobb arányban kényszerültek kereső állásokba, mint a többi társadalmi réteg nőtagjai. Erre ez időben Budapesten és a Kisalföld városaiban (főleg a textilipar, a cukor- és konzervipar révén) sokkal több lehetőség volt, mint az északi iparvidéken. Az ilyen arányú női munkavállalást több tényező is kikényszeríthette a munkáscsaládok körében. Ma sem ismeretlen a gyermekét egyedül nevelő nő szegénysége, ez a jelenség ebben a korban sem volt rendkívüli, ami elsősorban a családfő halá-

lával, kivándorlásával vagy megrokkulásával alakult ki, miután a feleség kénytelen volt bármilyen áron munkát vállalni. Braun Róbert írja (1909), hogy az ilyen munkásasszonyoknak még a kohászatok is igyekeztek munkahelyet teremteni. Ezekben a munkáscsaládokban a gyerekek gyakran maradtak szülői felügyelet nélkül, de az is jellemző volt, hogy egy-egy nagyobb testvér vagy egy jószívű szomszédasszony felügyelt a kisebb gyermekekre, jelentős támogatást nyújtva ezzel a család megélhetésének biztosításához. 1908-ban látott napvilágot⁸ az a jelentés, amelyben Freund Gyula jellemzi a dohánygyári munkásnők helyzetét, és amelynek kapcsán megjegyzi: „Kétszeresen súlyos beszámítás alá esik a nyomornak e statisztikája, mert éppen az államnál alkalmazott munkásnőkről van szó. A nők jogtalanságának, féktelen gazdasági elnyomatásának és kizsákmányoltatásának ezt a képét akartam bemutatni.” (Freund 1974: 123.) Milyen is ez a kép? A szegény sorsú, segédmunkát végző nők napi 9, 10 vagy 11 órát dolgoztak attól függően, hogy a napi penzumot mikorra tudták teljesíteni. Mindezt dohos, fülledt levegőben, a lehető legnagyobb mocsokban, úgy, hogy ablakot heteken át nem nyitottak nekik. A gyárban nem volt iparfelügyelő, így volt lehetséges, hogy embertelen körülmények között dolgoztathatták őket. Férfiakat csak a nehezebb munkák végzésére alkalmaztak, a tulajdonképpeni termelést teljes egészében a nők végezték. A nők védtelenségét a felettesek minden szinten kihasználták, a durva beszéd, a tettleges bántalmazás (pl. korbácsolás) napi szinten előfordult. „Pocokfogónak” hívták a gyárat azok a nők, akik a tűrhetetlen körülmények, a kibírhatatlan egészségügyi helyzet és a rossz kereseti viszonyok miatt kiléptek onnan, és, ahogy Freund írja: „...inkább éheznek, mintsem ottan tovább dolgozzanak”. Erkölcsei és szexuális téren is rendkívül nagy volt a kiszolgáltatottságuk, nyomoruk rákényszerítette őket a folyamatos zaklatás és erőszakoskodás tűrésére is, és csupán „a munkásnők megfélemlítése az egyedüli akadálya annak, hogy a botrányos közerkölcsi állapotok napfényre kerüljenek” (Freund 1974: 43). Hasonló nyomorról fest képet Samuel Gompers⁹ 1909-ben a budapesti malterhordó nőkről: „Itt van például a budapesti malterhordónő. A látványt, melyet nyújt, midőn mezítláb végzi igáslóhoz méltó munkáját, létrákon járva vagy ferdén fektetett deszkákon mászva valamely új nagy épület felső emeleteire, aligha lehet fényképen híven megörökíteni, annál kevésbé volna lehetséges őt elhelyezni az ipari munkásokat osztályozó valamely képsorozatban. Széles lábainak talpa oly kérges, mint a disznóbőr, mely utazómálháinkat borítja, lábujjainak körmét megfeketítette és elkoptatta a téglákhoz és gerendákhoz való dörzsölés. Majdnem térdig csupasz lábszárait öszvérhez hasonló módon emelgeti, óvatos, de biztos

⁸ *A nő és a társadalom*, 1908. II. évf. 6. sz.

⁹ 1909-ben az American Federation of Labour elnökeként járt Budapesten, és az itt tapasztaltakat és látottakat foglalta össze egyik könyve (*Labour in Europe and America*) önálló fejezetében.

lépéssel, amint fölfelé halad az egyetlen deszkán vagy gerendán. Púpos a derék táján; fejét nem túlságosan tiszta, de többnyire élénk színű kendő borítja. Arcvonásai semmi különösét nem mutatnak, hacsak nem kifejeletlen agyát; mozdulatai nem erőteljesek, amit természetesnek is tart a józan szemlélő, ha tekintetbe veszi nemét – tényleg, hisz ez egy nő! – és táplálkozásának valószínű színvonalát.” (Gompers 1974: 123.)

Nem írtunk még azokról a nőkről, akik nyomoruk enyhítését ebben az időszakban testük árulásával próbálták megoldani, akik éjjel-nappal az utcákat járták, sok esetben csoportokba összeverődve. A csillogó-villogó, cigányzenétől hangos kávéházakban ezeket a nőket Gompers szavaival „éppoly tartozéknak tekintik, mint a fehér abroszt vagy a frakkos pincért”. Nem véletlen, hogy hosszú időn keresztül, egészen 1907-ig tilos volt a nőknek pincérként dolgozniuk a kávéházakban, éppen azért, mert ez a munka könnyen asszociálódott a szexuális szolgáltatás fogalmával (Nagy 1996). Gompers több ezerre becsülte azoknak a nőknek a számát, akik „egy napon elszántan választottak a malterhordó becsületes rongyai és a pária jegyét viselő fényes pipere között”. De, mint írta, a szegény asszonyok sorsa így is, úgy is rettenetes.

Az első világháború alatt leginkább a löveggyártásban növekedett meg az alkalmazott nők száma, ebben az időszakban már munkagépek (főleg különféle esztergagépek) mellett dolgoztak, a korabeli leírások szerint rendkívül nehéz munkát végezve (Bresztovszky 1974). Ebben az időszakban (1910-es évek) bizonyos tevékenységek elnőiesedtek, a nők számos területen kiszorították munkájukból a férfiakat. Ugyanakkor a korabeli leírások jelentős női hátrányról számoltak be a munkabérek terén, mert a férfiak helyére beálló nők csupán töredékét kapták a férfiak bérének: „Teljesen kiszorították a nők a férfiakat a konzervgyárakban a bádogdobozok készítésénél. A kiszorított férfimunkások száma a budapesti bádogdoboziparban meghaladja a négyszázat. Mintegy 600–650-re tehető a budapesti gépgyárakban azoknak a nőknek a száma, akik olyan munkát végeznek, amelyet azelőtt csak férfimunkások végeztek. A nők munkabérei 50–60, sőt igen sok esetben 75%-kal alacsonyabbak, mint a férfimunkásoké. A nők nem is zúgolódnak, ha olyan munkán, amelyen a férfimunkás 10 koronát keresett naponként, 3,5 koronát keresnek. Ebben a tekintetben a legszomorúbb állapotokat találjuk a csepeli lőszergyárban, a konzervgyárban és a kőbányai lámpagyárban. A szervezés munkája lassan halad, mivel az ez idő szerint alkalmazott nők túlnyomórészt olyan társadalmi körből származnak, amelyben a szervezkedés eszméje még nem vert gyökeret. Ezt a munkáltatók is tudják, és a maguk javára alaposan ki is használják.” (Bresztovszky 1974: 228.) Vagyis azt látjuk, hogy a hadigazdálkodás következményeként megnövekedett munkaerőigény révén egyre több nő tudott a városokban ipari segéd munkásként elhelyezkedni, ami azonnali üzleti haszonnal is kecsegtetett a gyártulajdonosoknak, hiszen felismerve a

helyzetből fakadó lehetőségeket, a nőket szinte automatikusan hátrányosabb helyzetben foglalkoztatták, mint a férfiakat.

Országos statisztikák szerint a női foglalkoztatás a Horthy-korszakban kezdett lassan emelkedő tendenciát mutatni, és 1941-re elérte a 23%-ot (Gyáni 2003). Ez többek között azt is jelentette, hogy ebben a korban a nők tömegei már nemcsak cselédként képviseltették magukat a városi munkásságban, mint a világháború előtt, hanem ipari segéd munkásként is. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy a családfenntartó keresetéből nem tud megélni a munkáscsalád. A korabeli leírások tanúsága szerint a háború alatt sokan még azt gondolták, hogy a női munkások számának növekedése egyszerűen háborús jelenség, amely annak lezárultával vissza fog csökkenni. Ehelyett folyamatos növekedést mutatott, ráadásul gyorsabb tempójú, mint a férfiaké. Ennek a korabeli publicisták¹⁰ szerint Magyarországon speciális okai voltak: elsősorban a textilipar kialakulása, a fonó- és szövőipar megerősödése, amely tömegesen foglalkoztatott női szakmunkásokat és napszámosokat. A női szakmunkások számának növekedése kizárólag a textiliparban volt jellemző, más iparágakban nem, de a napszámosnők száma is főleg a fonó- és szövőiparban növekedett meg ebben az időszakban. Ez még kiegészül azzal tényvel, hogy „a tőkések az üres munkahelyekre főleg tanulatlan munkásokat, tehát nagyrészt szervezetleneket állítanak be. Szervezetlen napszámost és nőmunkást könnyen lehet kapni. A mezőgazdasági válság a földmunkásokat még fokozottabb mértékben kényszeríti »városi munkára«. Így fonódik össze a mezőgazdasági válság, az iparosítás, a racionalizálás, a családfenntartók alacsony munkabére, a fonó-szövő ipar fejlődése a munkásság szervezeti, politikai, taktikai kérdéseivel.” (Litván 1974: 245.)

Rézler Gyula 1942-ben végzett textilgyári kutatásaiból összetettebb képet is alkothatunk a szegény sorsú munkásnők gyáron belüli helyzetéről, sőt a férfiak és nők között meglévő egyenlőtlenségekről is. Az egyenlőtlenségek okainak megértéséhez tisztáznunk kell a textilgyári munkásság rétegződésének sajátosságait is. A struktúra egyértelműen a szakértelem mértéke szerint alakult a vizsgált gyárban.¹¹ A hierarchia csúcsán a szakmunkások álltak, de nevezhetnénk őket textilmestereknek is, ők a termelés középfokú irányítói, arányuk a munkásokon belül kb. 9%. A középső réteget a betanított munkások alkották, ez a legnagyobb számarányú csoport, amely a munkásságon belül kb. 70%-ot képviselt. A legalsó szinten a napszámosok (segéd munkások) álltak, ők azok, akik olyan tevékenységet végeztek, amely sem szakértelmet, sem betanítást nem igényelt, csak és kizárólag testi erőt kívánt meg.

¹⁰ Az *Új Március* c. újság naptára, 1929.

¹¹ Rézler Gyula a gyárat Kammer-gyár néven emlegeti.

Másfajta rétegződést tesz lehetővé a nemi különbségek szerinti munkaszervezés. A vizsgált gyárban kétszer annyi nő dolgozott, mint férfi (800 nő és 400 férfi), vagyis a munkások kétharmada nő volt akkor, amikor a gyáripárban egyébként nem ez volt a jellemző, hanem éppen a fordított arány, az összes munkás kb. egyharmada volt csupán női foglalkoztatott. Rézler Gyula úgy vélte, hogy ez azért nem rendkívüli, mert általában véve a textilgyári munka felel meg leginkább a női nem adottságainak (nem is beszélve „a textiliparnak a női nemmel kétségen kívül fennálló pszichológiai vonatkozásairól”), tehát nincs mit csodálkozni ezen a fordított nemi arányon. A képzettség alapján adódó három nagy munkakör közül pedig a betanított munkát tartotta általában véve is leginkább a nők számára megfelelőnek. Ez a textilgyárban tökéletesen meg is valósult, hiszen a női munkások 87%-a ebben a státuszban dolgozott. Rézler szerint ez azért volt teljesen releváns helyzet, mert „a betanított munkás feladatköre [...] nem kíván különösebb szakképzettséget, amit egyébként a munkásnők nemüknél és társadalmi viszonyaiknál fogva nehezebben sajátíthatnának el. Nem lényegtelen továbbá, hogy e munkakör nem követel nagyobb testi erőt [...]. Sőt az ennél a munkánál fontos aprólékos figyelem, pontosság, a finomabb tapintás, a kézügyesség inkább női, mint férfitulajdonságok.” (Rézler 1974: 386.) A nemi hátrányok és sztereotípiák tökéletes leképeződésének lehetünk tanúi más kontextusban is – a 800 női munkás közül 700 betanított munkásként dolgozott, a fennmaradó 100 fő pedig segédmunkás volt. Ahol egyáltalán nem képviseltethették magukat, az a munkáselitnek számító szakmunkásréteg. Ezzel szemben a férfi munkások belső eloszlása sokkal arányosabb képet mutatott, csaknem egyharmados aránnyal képviseltetve magukat mindhárom szakmai rétegben.

Rézler Gyula egy újabb, nőket érintő hátrányról is beszámol, amely elsősorban a jövedelmek nagyságában tükröződik, és amely egyértelműen a férfiak előnyét mutatja. Mind a napszámosok, mind a betanított munkások körében, a létszám-fölénytől függetlenül, egyértelműen a férfiak keresete a magasabb. A napszámosok soraiban Rézler ezt indokoltnak tartja, azzal érvelve, hogy bár a nők többen vannak a napszámosok között, mint a férfiak, de a férfiak végzik a legnehezebb testi munkát, s ennek megfelelően bérük is nagyobb kell hogy legyen, mint a takarítást vagy egyéb, hasonló fizikai munkát végző női segédmunkásnak. Ugyanakkor nem tartja igazságosnak azt a helyzetet, amely a betanított munkások körében alakult ki a két nem között, azzal érvelve, hogy ezen a szinten nincs különbség férfi és női munkavégzés között, mindkét nem ugyanazokat a feladatokat látja el, mégis jelentős bérkülönbségek vannak közöttük. Annak ellenére történt mindez, hogy a hivatalos bérrendeletek nem tettek különbséget a betanított férfi és női munkás között a munkabér-megállapításokkal kapcsolatban. A kereseten keresztül ugyanakkor mégis másképpen értékelődött az azonos munkakörben dolgozó betanított férfi munkaerő, mint a női. Az alsó jövedelemhatárok mindkét nem-

nél ugyanazok voltak (évi 1100 pengő), a felső jövedelemhatár már egy kissé elcsúszott a férfiak javára (a nők 2800 pengő, a férfiaké 3100). De az egyenlőtlenségek zöme nem itt keletkezett, hanem a jövedelmi sávok vizsgálatakor, hiszen a nők túlnyomó részének éves jövedelme 1100 és 1800 pengő közé esett, míg a férfiaké 1350 és 2600 közé. „Megállapíthatjuk tehát, hogy az ugyanazon minőségű munkát látszólag ugyanolyan bérfeltételek mellett végző női munkaerőket a férfiaknál átlagban kisebb mértékben értékelik.” (Rézler 1974: 387.)

Korabeli háztartási statisztikák foglalkoztak a korszak egyre mélyülő termelési és fogyasztási válságának következményeivel is, annak elemzésével, hogy mely rétegeket érint leginkább, megállapítva, hogy mégsem minden társadalmi osztály szenved miatta egyformán. Ennek kapcsán olyan vizsgálatok indultak, amelyek elsősorban a jövedelemeloszlás és a fogyasztás nézőpontjából értékelték az egyes foglalkozási csoportok életviszonyait, azon belül pedig a családok gazdasági helyzetét. A munkáscsaládok háztartásvizsgálata,¹² amely az 1930-as évek legelején úttörő munkának számított, 50 család bevonásával zajlott. Az egyes családok kiadásainak nagyságában nemcsak a családtagok száma, hanem életkora is lényegesnek bizonyult, mert a családok kiadásainak nagyságánál a családtagok fogyasztásának döntő szerepe van. Már ekkor kihangsúlyozták, hogy a férfiak, a nők és a különböző korú gyermekek fogyasztása nagyon eltérő, ami nehezzé teszi az összehasonlítást és az értékelést (Zentay 1974). A kapott eredmények azt tükrözték, hogy a munkások jövedelme sok esetben nem volt elegendő a család egész havi kiadásainak fedezésére, ezért kénytelenek voltak segélyeket, kölcsönöket kérni és különböző ajándékokat elfogadni, sőt többen a zálogházakat is igénybe vették. Egészségtelenül táplálkoztak, feltűnően kevés tejet fogyasztottak, és megdöbbentően kis mennyiségű húst (a népjólét fokmérője ebben az időszakban a húsfogyasztás nagysága volt). A vizsgálat rámutatott arra is, hogy ezek a családok hús és kenyér helyett inkább burgonyát fogyasztottak. Szembetűnő, hogy jövedelmük milyen aránytalanul nagy százalékát fordították élelmiszerek vásárlására, hiszen a kimutatások szerint ez az arány átlagban 50%-nál is magasabb volt! Ez pedig a vizsgálat következtetései szerint azt bizonyítja, hogy „az élelmiszerek ára agrár-Magyarországon még mindig túlságosan magas a munkásság jövedelméhez képest; másrészt a többi elsőrendű és nélkülözhetetlen szükséglet is olyan sokba

¹² Magyarországon a korábbi években nem történt ilyen irányú adatfelvétel. A KSH ez időben még nem kísérelt meg háztartási statisztikákat gyűjteni. Az első ilyen vizsgálatot dr. Ilyefalvi I. Lajos végezte, akinek nevéhez korábban is kötődtek úttörő jelentőségű munkák, pl. a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójaként megszervezett egy jelentős szociális statisztikai adatgyűjtést, melynek során Budapest lakosságának életviszonyait kutatta. A háztartási statisztikák kapcsán pedig először készített ilyen irányú vizsgálatot, melynek eredményeit *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* című munkájában publikálta (Zentay 1974).

kerül, hogy azok kielégítése csak redukált mennyiségű és minőségű élelmiszer-fogyasztással érhető el” (Zentay 1974: 255).

Rendkívül tanulságos az a vizsgálati eredmény is, amely az 1930-as évek végének téglagyári munkásait, illetve munkakörülményeiket mutatja be. Sajátos helyzetük elsősorban abból fakadt, hogy a téglagyári munkások a legszegényebb rétegekből származtak, mindegyikük egészen fiatalon (többségük 11–15 évesen) kezdve a munkát. Az a néhány munkás, aki nem ezen a területen kezdett dolgozni, korábban általában cseléd volt, vagy szolga, béres, kocsis, napszámos, esetleg falusi kovács (Jordáky 1974). Körükben, kortól függetlenül, rendkívül magas volt az analfabéták száma. A téglagyár vezetői a tanulmány szerint egyáltalán nem törődtek munkásaik nevelési-oktatási kérdéseivel, így nem meglepő, hogy a gyárhoz tartozó lakásokban és családokban született gyermekek általában analfabéták voltak, míg a falvakból és a gyáron kívüli városrészekből 1–3 elemi osztály elvégzése után kerültek be dolgozni. „Nagy részük egészen primitív, nemcsak a világon vagy az országban lejátszódó eseményekről nem tud semmit, de még a helyi, városi dolgokkal sincsen tisztában. Életük kizárólagosan a gyár köré zsugorodik. Amit tudnak az élet különböző megnyilvánulásairól: politikáról, jogi szabályokról és törvényekről, egészségről, hasznos és haszontalan dolgokról, az csupán teljesen elferdített szóbeszédként jut el hozzájuk. A kérdező nemegyszer megdöbben tudatlanságukon. Nem tudja, hová skatulyázza a mondottakat és kit tegyen felelőssé mindezért. Az újságokat, könyveket hiábavalónak tartják [...] Nagy részük soha nem járt moziban vagy színházban. Csodálkoznak és ördögi dolognak tartják, ha az ember a rádióról beszél.” (Jordáky 1974: 340.)

Mély szegénységük, önmagába záródott világuk a családjaikon belüli nemi szerepeikben is tükröződött, a nőkre hárítva mind a hétköznapiakon, mind a heti egy pihenőnapon a háztartási tevékenységek végzését: „...a legtöbben azonban szabad idejüket (csak vasárnap, mert különben napi 10–15 órát dolgoznak) otthon töltik, a férfiak pihennek, az asszonyok főznek, mosnak, varrnak.” (Jordáky 1974: 340.) Lakás- és élelmezési viszonyaik hűen tükrözik jövedelmeik nagyságát. A kutatók „lakásnak nevezett odúkról”, „rozoga építményekről” számoltak be, melyek otthonul szolgáltak. A gyár házai sem voltak sokkal különbek: kicsi, burkolatlan padlójú, villany és levegő nélküli szobák, melyekben általában 4–8 személy élt együtt. Voltak szobák, melyekben két család élt együtt, de az sem volt ritka, hogy 7-8, egymásnak idegen férfi és nő kényszerült egyetlen szobában az együttélésre. Élelmezési helyzetük sem volt különb, mindennapi ételmük a „paszulyleves, köménymagleves és krumplileves”. Húsféléket egy részük soha nem evett, náluk valamivel többen havonta talán egyszer, a többségük viszont igyekezett minden vasárnap valami húsfélét fogyasztani (Jordáky 1974). A gyermekek száma a téglagyári munkások körében rendkívül magas (eltérően az átlagos munkáslétben élőkétől, ahol jóval alacsonyabb), minden családban 4-7 gyerek volt. A téglagyári munkásnők helyzetéről összefoglalóan a következőket írják: „Mintha

egyéből sem állana az asszonyok élete, mint a munkából és a szülésből. Csak a házbért és a szűkös élelemre valót keresik meg. Még betegek sem igen lehetnek. Ez fényűzés lenne, amit nem engedhetnek meg maguknak. A kemence mellől mennek a sírba. Életükből nincs különösebb átmenet a halálba. Mivel betegség esetén fizetést nem kapnak, kénytelenek betegen is munkába állni, nehogy éhen haljanak a kereset hiánya miatt.” (Jordáky 1974: 342.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy bár a jogi keretek nem tartalmaztak durván hátrányos megkülönböztetéseket a nőkkel szemben, életük számtalan szegmensében szorultak mégis kedvezőtlenebb helyzetbe a szegény sorsú férfiakhoz képest. Következhet mindez abból, hogy a mindennapi életben a férfiak által betöltött szerepekhez kapcsolódott a tényleges hatalom, emiatt a nők általában arra kényszerültek, hogy alkalmazkodjanak a férfiak döntéseihez, és – saját „rossz-létük” ellenére – erkölcsileg is védelmezzék ezt a struktúrát.

Szembetűnő, hogy a szegény sorsú parasztasszonyok élete elsősorban a családjukon keresztül írható le, ami természetesen nem véletlen, hiszen a megélhetésüket biztosító termelőmunka ekkor még összekapcsolódott a családi szerveződéssel. Az ipari munkásnők szegénységének világa viszont leginkább családon kívüli életük szegmensein keresztül ismerhető meg, hiszen az urbanizáció és a gyáripár fejlődése a családokon kívülre helyezte a termelési tevékenységet, láthatóvá és látványossá téve a gyárakban és üzemekben zajló folyamatokat és az ott érvényesülő normákat, de bezárva és intim szférává minősítve a családi kereteket. A városi szegény munkásnők élete immár kettős elnyomás alatt folytatódott, a nagyüzemekben zajló kapitalista kizsákmányolás és a családjukban zajló patriarchális elnyomás révén. Az iparosodással és főleg a nagyipari kapitalizmussal együtt járó társadalmi változások kiszélesítették az áruterelés és áruforgalom körét. A családi önellátás szűkülése és a vásárlások, bérlekések körének szélesedése fokozta, majd a polgári társadalom tagjainak családjában döntővé tette a pénzjövedelmek jelentőségét (Somlai 1986). Mindez azzal a rendkívüli változással járt, hogy a háztartás számára szükséges bevételek megszerzése, elosztása mentén új fogalmak és kategóriák jelentek meg: az eltartott és a kereső kategóriája. Ahogyan Somlai kifejti, ez a megkülönböztetés azért új, mert a hagyományos háztartásokban ezek a kategóriák nem voltak ismeretesek, a gazdáról nem mondták, hogy eltartó, és a vele együtt élőkről sem, hogy eltartott, hiszen nem is voltak azok. Azt mondhatjuk tehát, hogy a családfő mint kereső fogalma a polgári társadalom szülötte, amely egy újfajta nő-férfi hierarchiát épített, amelynek csúcsára a családtagok közül az került, aki a legnagyobb összeggel tudott hozzájárulni a család megélhetéséhez. A szegény munkások körében ez leginkább a férfiakat jelentette, hiszen láttuk, hogy a nőket a munkaerő-piaci diszkrimináción keresztül már a kiépülőfélben lévő kapitalista gyáripár is milyen jelentős jövedelmi és karrierhátrányba kényszerítette a férfiakhoz képest.

2.2 Változások a szocializmusban – az „egyenlősítés” korának női „szegénysége”

Az 1945 előtti agrár- és ipari társadalom szegényeit bemutató kora szocialista forrásmunkák sajátja, hogy bár rendkívül alapos és sok esetben ma is jól használható tanulmányok, többségüket ennek ellenére egyfajta politikai propagandaként írták, bemutatva az 1945 előtti időszak kapitalista elnyomásának jellemzőit, ám mélyen elhallgatva a szegénység 1945 utáni továbbélését. E művekből úgy tűnhetett, hogy az 1949 utáni politikai és gazdasági rendszerváltás egy csapásra megoldotta a szociális elnyomorodás összes problémáját, visszatartva azon tényeket, hogy tulajdonképpen az 1900–1945 közötti időszakban kitermelődött hatalmas mértékű szegénységgel a második világháborút követően hatalmon lévő kormányok sem tudtak mit kezdeni. A szegénység jellegének és méreteinek tabusítása viszont megakadályozta, hogy a korszak szembenézzen e problémával. Szalai Júlia (1998) értékelése szerint a második világháború utáni időszakban lezajló események kettős értelemben is magyarázzák a háború előtti társadalomfejlődés két alapproblémáját, a (1) „háború előtti tőkés modernizáció” kifulladását és a (2) harmincas, negyvenes évek „félrendi, félpolgári” világában jelen lévő „deintegrációs válságot”. Az egyik tényező, hogy „a korszak szegénysége döntő részben a rendies viszonyokhoz kötődött. Bázisát és utánpótlását nem elsősorban a városban megkapaszkodott modern proletárrétegek adták: az egykori »leszakadók« a polgári fejlődésből kirekesztett, az ipari világhoz legfeljebb részlegesen kapcsolódó, s onnan a vidék rendies alávetettségébe minduntalan visszaszoruló társadalmi csoportokból rekrutálódtak. Innen került ki a szegénység igazi tömegbázisa: a nincstelen agrárproletárok, a hol ipari, hol mezőgazdasági munkát végző napszámosok, az uradalmi cselédek, a mezőgazdaságból megélni nem tudó, tartós városi munkát pedig nem lelő törpebirtokosok, szegényparasztok milliós serege.” (Szalai 1998: 52.) A másik tényező szerint pedig nem egyszerűn jövedelmi vagy vagyoni helyzetük alacsony szintje miatt maradtak szegények, hanem „a modernizáció intézményei maradtak zárva előttük. Ezért a második világháború előtti Magyarországon a szegénység nem »egyenlőtlenségi« kérdés volt, amelyen adózással, a jövedelmek újraelosztásával, a modern társadalombiztosítás kiterjesztésével lehetett (volna) segíteni [...]. Hanem maga a jelenség is modernizálásra várt: az alapkérdés a rendies viszonyok megtörése, az egységes és integrált társadalmi vérkeringés megteremtése volt.” (Uo.) Mindezek miatt hangsúlyozza Szalai Júlia, hogy a monumentálisra tervezett társadalmi reformok és a jelentős ideológiai váltás ellenére is a rendszer strukturális építkezése „a rendies viszonyok konzerválása közepette történt”. Ennek kapcsán a szocializmus nem tett mást, mint transzformálta a háború előtti szegénységet. „Az egykori uradalmi cselédekből állami gazdaságok gyalogmunkásai, a hajdani agrárproletárokból ingázó segéd-

munkások, a szegényparasztokból tsz-ek és iparvállalatok betanított munkásai lettek, de pozíciójuk, rendies alávetettségük tartalma, a hozzájuk való viszony sohasem rögzített, mégis mindenki által »késztség-szinten« gyakorolt tradicionális szabályai ettől még nem változtak. A szegénység töretlen reprodukciója [...] tovább folytatódott. Ennek a helyzetnek megint nem az alacsony jövedelem volt a legfőbb és legdrámaibb jellemzője, hanem az uralkodó társadalmi intézmények használatából való kirekesztettség.” (Szalai 1998: 53.) Ezért írja Lőcsei (2008), hogy a XX. századnak abban az évében (1949-ben), amikor alkotmányba iktatták azt, hogy a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek, a magyar nép kb. kétharmada olyan családokban élt, amelyeknek hierarchiáját, gazdasági szerkezetét, életmódját és gondolkodását jórészt a XVIII–XIX. századi tradíciók határozták meg.

Ebben a közegeben sajátosan alakult a szegény sorsú nők helyzete is. Általában véve elmondhatjuk, hogy az életükben bekövetkező legjelentősebb változást a családi-háztartási kötelékből való kiválás jelentette, amely fokozatosan ment végbe. Az első szakaszban, kb. az 1950-es évek elejéig ez a kiválás egyfajta időszakosságot mutatott, többnyire akkor került rá sor, ha a családnak szüksége volt készpénzre, és más lehetőség nem lévén, a szegény sorsú nők kénytelenek voltak beállni dolgozni (Gyáni 1988). Kivételt ez alól csak azok a fiatal lányok képeztek, akik már a két világháború között is részt vettek a családjukon kívüli keresőtevékenységben, általában mint házi cselédek, summások vagy gyári munkásnők.

2.2.1 NŐK A MUNKAERŐPIAC LEGALSÓ SZEGMENSEIBEN – A DOLGOZÓ SZEGÉNYEK

A nők életében és a munkamegosztásban elfoglalt helyzetükben a legnagyobb változások akkor következtek be, amikor az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején szinte majdnem teljesen felszámolták az egyéni paraszti gazdálkodást. Ez a folyamat elsöprő változásokat hozott a családok életében, munka- és tevékenységszerkezetében, illetve értékrendjében, amely megmutatkozott a nők foglalkozási szerkezetének gyors átalakulásában is. A hagyományos paraszti életmód utolsó bástyáit is leromboló termelőszövetkezet-szervezés után láthatóan alapjaiban rendült meg a korábbi, öröklött patriarchális világkép és a nemek közötti patriarchális viszonyrendszer, amely bár lassan és fokozatosan, de a nemek közötti egyenlőség irányába kezdett eltolódni. Mindehhez nem kis mértékben járult hozzá a nők iskolázottsági szintjének emelkedése is, köszönhetően az általános tankötelezettség bevezetésének. Lassú folyamatként ugyan, de ez a kor szegénységi szintjén élő, betanított és segédmunkási státuszban lévő férfiak és nők helyzetének javulását is eredményezte. A második világháború előtt a munkásság körében rendkívül alacsony volt a 8 általánost (4 polgárit) elvégzők aránya, ezért

is volt szembetűnő, hogy az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a korabeli statisztikák alapján ez az arány elérte körükben a 40%-ot. Mindebből viszont sajátos és újszerű női hátrányok generálódtak. Azokra a hátrányokra gondolunk, amelyek az egyes szakképzettségi csoportokon belül alakultak ki ez időben férfiak és nők között. A legszembetűnőbb hátrányos női helyzet abból fakadt, hogy miközben a technikai fejlődésnek köszönhetően folyamatosan növekedett a szakmunkások száma és részaránya a munkások körében, ez a folyamat elsősorban a férfiak státuszát javította, hiszen ők kerülhettek be a jóval előkelőbb és jobban fizetett státuszokba, szemben a nőkkel, akik elsősorban a legrosszabbul fizetett betanított munkások körét bővíthették, hozzátevé, hogy a férfiak esetében a növekvő szakmunkásarány együtt járt azzal, hogy ezzel párhuzamosan jelentősen csökkent körükben a betanított és a segédmunkások részaránya (Turgonyi–Ferge 1969). Ez olyannyira jellemző volt, hogy míg – a hivatkozott szerzők szerint – 1959-ben a betanított munkásoknak csupán 45%-a volt nő, öt év múlva ez az arány már 51,6% volt. Nem vitás, hogy ebben az időszakban a gépesítéssel gyors ütemben növekedett a betanított munka iránti igény, és az is jól látszik, hogy erre a munkára elsősorban az ipari képzésben nem részesülő nőket vették fel. A betanított munkásnők számának növekedésében egyébként több más tényező is szerepet játszott. Turgonyi és Ferge (1969) említik azt az érvet is, mely szerint ebben az időszakban női munkaerő-felesleg van, amely arra készíteti a nőket, hogy elváljalják a rosszabbul fizetett betanított munkát is. Kiemelik viszont, hogy az adatokból az is látszik, hogy a nők eleve nehezebben juthatnak szakképzettséghez. Ennek egyik rendkívül lényeges oka, hogy a férfiak egész életpályája másként alakul: 25 éves koruk után is inkább szerezhetnek szakképzettséget, mint a nők. Ez azért lényeges megjegyzés, mert ebben az időszakban a munkaképes kor eléérésekor, illetve a képzési ciklus befejezése után a férfiak közül szinte mindenki munkába állt. A nőknél viszont más volt a helyzet, mert ők ez időben csak akkor vállaltak munkát, ha valamilyen okból már nem támaszkodhattak a férfi eltartókra. És minél idősebb volt egy nő, ez a helyzet annál valószínűbben bekövetkezhett, így pl. negyvenéves kora után egy nőnek alig volt már más esélye, mint betanított vagy főleg segédmunkásként elhelyezkedni.

Mindezek kiegészülnek egy – női szempontból – iskolai vagy továbbtanulási hátránnyal is, mely többelemű. (1) Ahogy már korábban jeleztük, viszonylag kevés nő részesült ipari szakképzésben, de nem csupán ez jelentett számukra hátrányt, hanem az is, hogy a férfiak és nők szakképzése nem volt egyenértékűnek tekinthető, hiszen ebben az időszakban a férfiak zömmel hároméves vagy annál is hosszabb ideig tartó képzésben részesültek, míg a nőknél ez az arány lényegesen alacsonyabb volt. (2) A tanfolyami és továbbképzési rendszerekben is a férfiak alkották a többséget, ők voltak azok, akik a hosszabb ideig tartó, tágabb ismereteket nyújtó, munkaidő- és beosztáskedvezményrel járó képzésekbe bekapcsol-

lódhattak, a nőknek erre vajmi kevés esélyük volt. Az okok között elsősorban azt találjuk, hogy a szocialista vállalatok nem szívesen áldoztak a nők továbbképzésére, mert egyrészt tartottak attól, hogy nem fogják tudni kielégíteni az emelkedő képzettségi szinthez jobban igazodó munka- és bérigényeket, de ettől fontosabb, hogy nem tartották kifizetődőnek a nők tanulására áldozni, hiszen várhatóan úgymint elmentek gyermeket szülni és nevelni, a befektetéseket pedig az őket beiskolázó vállalatok elvesztik. (3) További hátrányokat keltett és tartott fenn a munkaerőpiacon a nők egyoldalú szakképzése is, amelyek terén a korábbiaktól semmiben sem különbözve változatlanul a hagyományos női szakmák domináltak. Így következhetett be pl. az, hogy a textil- és ruházati szakmákban kizárólag nőket képeztek, a korabeli statisztikák szerint (1966–67) itt kapott képzést a szakmunkástanuló lányok több mint 21%-a (Turgonyi–Ferge 1969). A szakképzés rendszere tehát számos problémát vetett fel a jelzett korszakban, a nők szakképzése elhanyagolt volt, a meglévők pedig elsősorban a hagyományos mintát követték. Ez azt eredményezte, hogy ezen a szinten a szakképzés nem tudta biztosítani, hogy a nők a férfiakkal egyenlő értékű munkaerőként kerüljenek be a társadalmi munkamegosztásba, erősítve ezzel az amúgy is meglévő egyenlőtlenségeket a két nem között.

Az egyenlőtlenségek további szegmense a megszerezhető munkajövedelmek nagyságában rejlik. Ebben az időszakban Magyarországon a dolgozó ipari munkásság körében a női átlagkereset a férfi átlagkeresetnek csupán 65%-a volt, de további problémaként jelentkezett, hogy a férfi-női keresetek eloszlása is gyökeresen eltérő volt. A nők között egyrészt több volt az alacsony keresetű és kevesebb a magas keresetű, mint a férfiaknál, másrészt a női bérek sokkal kevésbé voltak differenciáltak, ami azzal járt, hogy a munkásnőknek szinte semmilyen esélyük sem volt arra, hogy valaha is egy bizonyos kereseti szint fölé kerüljenek.

Arra, hogy e korban a nők átlagkeresete nem érhetett el a férfiak átlagkeresetét, több magyarázó ok is kínálkozik. A KSH 1962-ben kiadott jelentése szerint az egyik objektív tényezőnek tekinthető felismerés, hogy a nők még nem tudták behozni erre az időszakra azt a hátrányt, amelyet a múlt oktatási rendszere terhelt rájuk. Mint kifejtették, a nők még csak az utolsó 10-15 évben léptek be nagyobb arányban a munkások közé, így szükségképpen nem volt még megfelelő gyakorlatuk, ugyanakkor fiziológiai adottságaik miatt kisebb teljesítményt is bírtak nyújtani, mint a férfiak a fizikai erőlködést igénylő pályákon, sőt néhány különösen nagy erőt igénylő munkakörben nem is engedélyezték a foglalkoztatásukat. Mindezzel természetesen a legjobban fizetett területekről záródtak ki. A másik említett ok a női foglalkoztatás hagyományaiban rejtett, ugyanis a múltban gyökerező, nőkkel szembeni diszkrimináció részeként a hagyományosan női szakmáknak tekinthető tevékenységek (pl. a textilipari szakmák) eleve alacsonyabb keresetekkel párosultak még az olyan férfiszakmákhoz képest is, amelyekben

hasznosítási szempontból a férfiaknak. Harmadik okként egy olyan, a többségében nők által is elfogadott nézőpont állt, miszerint mivel a férfiak a családfenntartók, ezért munkaerőként is magasabb bérre jogosultak, mint a nők. Ez a fajta megkülönböztetés oly mértékben rögzült a magyar társadalomban, hogy e tételt, mint megdönthetlent, a társadalmi gyakorlat egyik legerősebb elemeként értelmezték és fogadták el.

2.2.2 A MUNKÁSNŐK ÉLET- ÉS MUNKAKÖRÜLMÉNYEI

A munkakörülmények tekintetében számunkra mérvadó tényező a nők által végzett munkák nehézségi foka, a munkahelyhez kapcsolódó munkavégzés feltételei és körülményei, de fontos az időbeosztás és a műszakszám is. Mint minden fizikai munkát végző életére, a nőkére is komoly befolyást gyakorolt a technikai fejlődés. Szembetűnően nőtt a gépesítettség foka, ezzel párhuzamosan csökkent a kézzel végzett munkák mennyisége, amely ugyan csökkentette a fizikai igénybevétel nagyságát, jelentősen megkönnyítve a fizikai munkát végzők életét, másrészt viszont ez a folyamat hozta létre a monoton, egysíkú, sivár munkavégzést is. A technikai fejlődés következményeként a munkafolyamatot elemeire bontották, ezért egy-egy munkás egy teljes folyamatnak csupán egy-két mozdulatát végezte el. Ez nagyon sok helyen eredményezte azt, hogy nagy tömegben tudtak felvenni szakképzetlen vagy minimális szakképzettséggel rendelkező munkaerőt, amely a korábban említett negatívumokon túl a munka dehumanizálódásához is vezetett, hiszen a résztevékenységet végző munkások már nem látták munkájuk beilleszkedését az egész gyártási folyamatba. Mindezeket azért tartjuk fontosnak kiemelni, mert az ilyen típusú, leginkább a munka tartalmát szegényítő hatások elsősorban a tipikusan női munkahelyekre voltak jellemzőek (Szeben 1983). Bár a taylorizmuson és az azt továbbfejlesztő módszereken alapuló eljárások rendkívül hatékonynak bizonyultak és jelentősen növelték a termelékenységet, sőt a munkaerő, főleg a szakképzetlen munkaerő racionális hasznosítását, mégis érdekes tény, hogy e korban éppen a főként kvalifikálatlan nőket foglalkoztató területeken és ágazatokban bizonyult legalkalmasabbnak e technológia bevezetése.

Mindez bérezésbeli egyenlőtlenségekkel is együtt járt. 1945 előtt Magyarországon – a nagyfokú nyílt és rejtett munkanélküliség viszonyai között – a nehéz fizikai munkák és a rossz munkakörülmények között végzett munkákért fizetett bér többnyire az átlagosnál is alacsonyabb volt. Ilyen körülmények között egy kiszolgáltatott munkavállaló elsődleges szempontja nem az, hogy a kínálkozó lehetőségek közül a legjobbat válassza, hanem az, hogy egyáltalán találjon valamilyen, az elemi megélhetését biztosító munkát. A második világháborút követően viszont fokozatosan, de előtérbe került a munkahelyek megválasztásakor az

elérhető bérek nagysága is. „A gyors ütemű iparosítás együtt járt nagy tömegű új munkahely létrehozásával, a teljes foglalkoztatottság biztosításával. A munkahelyekben való egyre fokozottabb válogatás lehetősége azt eredményezte, hogy egyre nagyobb vonzerőt gyakorolt a kedvező munkakörülmények között végezhető munka és a munka tartalma. Munkaerőhiány keletkezett számos fizikailag nehéz, illetőleg kedvezőtlen körülmények között végzendő munkafajtánál. Ezt a magasabb bér is egyre kevésbé képes kompenzálni. A »jó fizetés« a munka tartalmi követelményei iránti igényeket ma még az esetek jelentős részében háttérbe tudja szorítani, de ugyanez a nehéz munkára, illetve munkakörülményekre már nem áll...” (Szeben 1983: n. o.) Látjuk, hogy ebben az időszakban már egyre kevesebben vállalták a nehéz, piszkos és több műszakos munkákat, mert rendkívüli módon megnövekedett a normális munkakörülmények iránti igény, amelynek – egy ilyen, teljes foglalkoztatottságra törekvő rendszerben – igen sok munkavállaló a szakma- vagy munkahelyválasztáskor jó eséllyel érvényt is tudott szerezni. Ez viszont tovább fokozta a normálistól eltérő munkakörülmények és a fizikailag nehéz munkák relatív terhet, így az ilyen feltételek mellett végzett munkák viszonylagos helyzete romlott. Ugyanakkor Szeben (1983) arra is felhívta a figyelmet, hogy ebben az időszakban a nehéz fizikai munka fogalma viszonylag gyorsan változott, amelynek jellemző példája az a helyzet, amikor a korábban tipikusan női munkának számító és rendkívül alacsonyan fizetett takarításból az ablaktisztítás, a parkettalakkozás és egyebek hirtelen jól megfizetett, „veszélyes” és „ártalmas” férfimunkává lettek. Ugyanakkor a női fizikai munkákat, elsősorban a monoton, nagy kézügyességet igénylő, mozdulatelemzésre épülő módszerrel szervezett tevékenységeket a férfiak az akkori átlagnál jóval magasabb díjazásért sem vállalták el. Említésre méltó, hogy néhány vidéki vállalat (pl. téglagyár) ún. keresztműszakokat szervezett a délutános és az éjszakai műszak között. Ez azt jelentette, hogy a munkásnők este 6 vagy 8 órától dolgozhattak hajnali 2 vagy 4 óráig, amelyet örömmel fogadtak el, mert így jobban eleget tudtak tenni otthoni feladataiknak is, hiszen idejében hazaértek ahhoz, hogy az állataikat ellássák, és elindítsák gyerekeiket az iskolába. Mindez pedig átvezeti témánkat az életkörülményi kényszerek vizsgálatához és értelmezéséhez.

A munkásnők életkörülményeit Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa vizsgálták a '60-as évek második felére irányulóan. Úttörő munkájuk két alapkérdésre fókuszált: (1) a kettős terhelés lényegére, vagyis hogy miként tudják a vizsgált munkásnők összeegyeztetni a gyári és a háztartási munka rájuk háruló feladatait, és hogy (2) milyen külön nehézségeket jelent az anyaság. Megállapításaik szerint Magyarországon a '60-as évek végén a munkáscsaládokban a családi munkamegosztás rendkívül hagyományos mintát követett. Általában véve is elmondható, hogy a nőknek sokkal nagyobb volt a terhelésük, mint a férfiaknak, de a munkásnőknek körükben is különösen nehéz volt a helyzetük, mert sokkal több

háztartási teher hárult rájuk, ilyen irányú kötelezettségeik lényegesen nagyobbak voltak, mint pl. az alkalmazotti rétegéi. Ez abból a szempontból nehezítette tovább helyzetüket, hogy az alulfizetett, monoton, fizikailag és idegileg is rendkívül fárasztó gyári munka után a családi kötelezettségeik további óriási terheket róttak rájuk. A szerzők ezt a jelenséget a „társadalom legkiszolgáltatottabb rétegének” tagjai körében jellemző patriarchális férfi gondolkodásmóddal hozták összefüggésbe: „Ezt a jelenséget nem nehéz összefüggésbe hozni azokkal [...] az eredményekkel, amelyek szerint a munkások jobban ellenzik feleségük munkavállalását, mint a szellemi dolgozók. Az összefüggés tehát nyilvánvaló: mivel kevésbé fogadják el a női munka létjogosultságát, nem is igyekeznek enyhíteni az általuk nem kívánt helyzet következményeit.” (Turgonyi–Ferge 1969: 69.) Mindezek okai között, bár kisebb mértékben, magyarázó erővel bíróknak vélték, hogy a munkások azért ellenzik feleségük munkavállalását, mert a gyári munka a nők életét sokkal jobban nehezítette, mint a szellemi dolgozókét, hiszen nekik nem volt lehetőségük az otthoni munkát másokkal pótoltatni vagy elvégeztetni, másrészt, fizikailag is sokkal fáradtabbak voltak a munka után, mint a szellemi tevékenységet végzők. Nagyobb magyarázó erővel bíró tényezőnek tekintették viszont azt, hogy a nők munkába állása közvetlenül fenyegette a férfi munkások érdekeit. Bár a szerzők hangsúlyozták, hogy ezek az okok messze vannak attól, hogy megmagyarázzák a teljes igazságot, de bizonyosnak vélték, hogy ezek a női hátrányok nem voltak levezethetők az akkori objektív körülményekből, hiszen – mint ahogyan mi is bemutattuk az előző fejezetekben – mindezt „tradicionális megrögzöttségek”, régen kialakult és társadalmilag szentesített előítéletek is motiválták. Az ilyen típusú, nőkre nézve rendkívül hátrányos munkamegosztást tehát a szocializmus egyenlősítő eszmevilága sem tudta megoldani, amely természetesen nem csak a férfiak hozzáállásán múltott: „A nők jelentős része ugyanis e munkamegosztás ellen nemhogy nem »láza« de »természetesnek« tartja, és azt érezné »természetellenesnek«, megalázónak, ha a férj – a család feje – vállalná rendszeresen a főzést vagy a mosást. Ahogy a férfiak mai szemléletének egyik oka a múltbéli félelem a női munkaerő konkurenciájától, itt sem nehéz megtalálni ehhez hasonlót: abban a társadalomban, ahol a nő egyetlen jogosnak elismert feladata a háztartás ellátása, a nőnek ezzel kell bizonyítani a léthez való jogát. Ezeket az előítéleteket még nem sikerült leküzdenünk.” (Turgonyi–Ferge 1969: 69.) Erre erősített rá az anyasággal kapcsolatos vizsgálódásaik is. Kritikájuk szerint – nem tagadva a gyes pozitív hozadékait – az ellátás negatív hatása, hogy, mivel elismeri az anyák jogát arra, hogy több éven át csak anyák legyenek, idővel „ez a jog sokkal inkább kötelezettséggé alakul át: olyan követelménnyé formálódik, hogy a nő, az anya elsődleges feladata a gyermekek és a család ellátása” (74).

Mindezeket egészítette ki Répássy azon megállapítása, hogy ebben a korszakban a falusi nők életében további, helyzetüket jelentősen nehezítő tényező is

szerepet kapott. A háztáji, illetve kisegítő gazdaságokban folyó „kisüzemi” mezőgazdasági termelésben való részvételről van szó. Az ilyen típusú tevékenységet is folytató családokban a nők többsége kereső tevékenységet is végzett, emellett szinte kizárólagosan rájuk hárultak a háztartási munkák is, de mindemellett további terhelést jelentett számukra, hogy nekik kellett végezniük a mezőgazdasági jellegű feladatok meghatározó részét is. Emiatt is beszéltek a korabeli elemzések a falusi asszonyok „három hivatásáról” (Répássy 1983).

Más megközelítésben Valuch Tibor (2002) arra hívta fel a figyelmet, hogy a falusi társadalom átrendeződése során a nők státusza jelentősen megváltozott, hiszen míg az 1949 előtti időszakban szinte mindnyájukat (mint az önállóan gazdálkodó férfiak feleségeit) eltartottnak minősítették, addig a kollektivizálás után jelentős részük aktív keresői státuszba került. Ettől kezdve folyamatosan napirenden volt a falusi nők munkaerő-piaci helyzetének kérdése, mert teljes körű foglalkoztatásukat a termelészövetkezetek, azok üzemágai és a vállalatok együtt véve sem tudták megoldani, így sokan közülük egyszerűen önfoglalkoztatókká minősültek át. Valuch hivatkozik egy 1972-es mezőgazdasági összeírásra is, melynek adatai alapján a 14 évesnél idősebb, már nem tanuló és hivatalos munkaviszonnyal sem rendelkező falusi női népesség mindennap átlagosan három és fél órát dolgozott a háztáji gazdaságban, és emellett napi hat óra háztartási munkát végzett. Vagyis azt mondhatjuk, hogy akár volt vállalati munkaviszonyuk, akár nem, a falusi nők munkaidőn kívüli tevékenységszerkezetében a szabadidős elfoglaltságokat is a munka helyettesítette, mindezzel megvalósítva a totális önkiszákmányolást. Ferge Zsuzsa (1983) véleménye szerint a hatvanas években fellendülő társadalomkutatásoknak köszönhetően nyilvánvalóvá, és ami szintén fontos, kimondottá is vált az, hogy a női egyenjogúság terén sokkal kevesebb történt, illetve kevesebb eredményt ért el a társadalom ebben az időszakban, mint ahogyan azt a felszínes jelenségek mentén és az ötvenes évek első felének „önelégült hivatalos propagandája” alapján sejteni lehetett. A hatvanas–hetvenes években nyilvánvaló lett, hogy a női foglalkoztatás növekedése elsősorban a képzettséget nem igénylő vagy csak alacsony képzettségigényű és rosszul fizetett foglalkozási csoportokra koncentrálódott. Az is nyilvánvaló lett, hogy a második világháborút követő rendszerváltás óta eltelt időszakban a nőkkel kapcsolatos előítéletek a magyar társadalomban nagyon erősen tovább éltek, ennek köszönhetően pedig a női bérek azonos feltételek mellett is jóval elmaradtak a férfiak keresetétől.

Ugyancsak érdekes és elgondolkodtató az „érdekek” beemelése a diskurzusba. Ferge Zsuzsa fogalmaz úgy, hogy „minden központi akarat, deklarált cél ellenére, bizonyos ún. »férfiérdekeknek« egészen jól sikerült érvényesülniük” (Ferge 1983: 231). Ez többek között annak is volt köszönhető, hogy véleménye szerint az érdekek nemek szerinti differenciálódása teljes mértékben tabutéma maradt. A női érdekekről még csak-csak esett szó, de az ezekkel esetleg ellentétes „férfiérdekek”

mintha nem is léteztek volna. Miért történhetett ez? Mint írja: „A nemek közötti érdekeltérések tudomásul nem vételét az teszi egyáltalán lehetővé, hogy valószínűleg nincs még két, ennyire eltérő helyzetű társadalmi csoport, amelynek szükségletei, s ebből következően érdekei ennyire összefonódnának az élet szám-talan területén. Egyes esetekben külön megfogalmazódó, de azonos célhoz vezető komplementer, egymást kiegészítő érdekekről van szó, mint pl. a nemi életben vagy az utódnemzésben. A családalapítás után alapvető célok és érdekek egyszerűen közösek. [...] A közös célok olyan fontosak lehetnek, hogy a két fél, illetve a két nem külön érdekei ezeknek automatikusan alárendelődnek. [...] Ennél talán gyakoribb az olyan helyzet, amikor a női különérdek válik »automatikusan«, azaz történelmileg kikényszerített természetes reflexként alárendeltté, vagy amikor a nő tudatosan és önként vállalja saját, egyéni érdekei mellőzését.” (Ferge 1983: 243.)

A »nőkérdés« pedig akkor jelenik meg, amikor ez a nőkre kényszerített történelmi reflex gyengülni kezd, és már nem annyira természetes, hogy a család vagy a gyermek érdekében mindig és kizárólagosan a nők mondanak le egyéni érdekeikről és törekvéseikről. A mai társadalmi és közéleti folyamatokra vonatkoztatva is fontos üzenete van Ferge Zsuzsa azon gondolatának, hogy a társadalmi közös ügyeket férfiaknak és nőknek együtt kellene intézniük, mert csak így kerülhető el az, hogy (akarva vagy akaratlanul) kizárólag férfiérdekek érvényesüljenek azon döntésekben, amelyekben a két nem érdekei nem teljesen azonosak. Emellett azért is szükség lenne minderre, mert bármilyen női jog vagy női különérdek érvényesítése csak akkor lehetséges, ha „a politikai-társadalmi hatalom gyakorlásában a nők a férfiakkal egyenlő partnerként vehetnek részt” (244).

A szegénység feminizációjának jelenkori tendenciái – a „látható” női szegénység

„A kilencvenes években a szegénység »elnőiesedésének« globális jelenségével állunk szemben a fejlődő országokban éppen úgy, mint a nyugat-európai térségben vagy az átalakuló demokráciákban.” (Lévai 2000: 21.) Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság ajánlása szerint felül kellene vizsgálni a szegénység fogalmát, „mivel ez csak a szegénység nyilvánvaló okait világítja meg, és alábecsüli a nők szegénységének mértékét, valamint ennek hatását. A meghatározás azt feltételezi, hogy a háztartásban meglévő források egyenlően kerülnek elosztásra a családon belül, azonban érvek szólnak amellett, hogy a szegénység egyéni tapasztalat, és azt – ha meg akarjuk érteni a nemek közt e tekintetben fennálló különbségeket – az egyén szintjén kell vizsgálni.”¹

3.1 A nők szegénységének okai és megjelenési formái a politikai deklarációkban

Világviszonylatban a feminizálódott szegénység és a nők elleni erőszak jelenti azt a két legfőbb problémát, amely a nők helyzetét leginkább megnehezíti (Hell 2002). Globális szinten ábrázolva a következő hangsúlyok mutatkoznak: (1) a világ összes háztartásának egyharmad részében nők a háztartásfők, a szegény háztartások többsége (80–90%) pedig női háztartásfővel bír. (2) A gyermekeiket egyedül nevelő nők rendkívül rossz anyagi körülmények között élnek, melynek okai között találjuk, hogy egyrészt sokan elégtelen anyagi támogatást kapnak az apától, másrészt (3) gyermekes nőként a tipikusnak nevezhető munkaerő-piaci diszkrimináció következtében rosszabbak az elhelyezkedési, a fizetésbeli és a karrierlehetőségeik egyaránt. (4) Szintén komoly hátrányt szenvednek az egyedül élő idős nők is, akik világszerte kb. háromnegyedét alkotják az egyedülálló időseknek. Tény, hogy minden országban ők élnek a legnehezebb körülmények között. (5) Szintén tendenciaként figyelhető meg nemzetközi szinten, hogy ahol a háztartások egyre szegényebbek lesznek, a nők sajátos viselkedést vesznek fel, komoly, sok

¹ Európai Gazdasági és Szociális Bizottság vélemény Tárgy: „A nőket érintő szegénység Európában” (2006/C 24/18) – Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2006. I. 31. 96. o.

esetben önkárosító spórolásba kezdenek, vésszesen korlátozva saját fogyasztási szükségleteiket. (6) A világ számos országában a nők lényegesen rosszabb esélyekkel jutnak hozzá a banki hitelekhez is, mint a férfiak; sőt (7) számos országban nem birtokolhatnak tulajdont; és (8) nem hajthatnak végre pénzügyi akciókat, melyek tovább növelik kiszolgáltatottságukat és elszegényedési kockázatukat (Hell 2002). Több országban súlyos probléma a nők írástudatlansága is, mely közvetlen okozója életük végéig tartó nyomoruknak. A fejlődő térségben folyamatosan növekszik az iskolai oktatásból kimaradó fiatal lányok száma, amely szegénységben és alacsony társadalmi státuszban tartja őket. Az ENSZ 2000-ben kiadott Millenniumi Nyilatkozatában konkrét célként fogalmazódott meg a szegénység csökkentése, az éhezés eltörlése, a nők helyzetének megerősítése és a nemek közötti egyenlőtlenségek megszüntetése. Világszerte jellemző, hogy nincsenek vagy nem publikusak, ezért nem is hozzáférhetők a hivatalos statisztikák a női szegénységről. Az UNIFEM (az ENSZ nők helyzetét segíteni hivatott alapja) mindezek felszámolása érdekében felkérte az Európai Unió tagállamait, hogy használjanak nemek szerint elkülönített statisztikákat és változókat. Hogy milyen gyakorlati haszna van és a társadalmi viszonyok javítása céljából hogyan lehet felhasználni egy nemspecifikus (genderérzékeny) adatsort, arra jó példa a Living Standard of the Population 2006-os szerbiai felmérése, amely külön-külön vizsgálta a nők és a férfiak helyzetét (Fodorné 2008), és amelyből olyan, finomított információk születtek, mint például hogy az összes szegény család 22%-ában nő a családfő, hogy a nők kb. 40%-ának nincs rendszeres jövedelme, hogy a nőknek hosszabb ideig tart fizetett munkát találni, főleg, ha gyermekük is van, vagy hogy a nők jóval kevesebb tulajdont birtokolnak, mint a férfiak. Mindezek ellenére számos országban csupán vélelmezni lehet (nemekre bontott statisztikák nélkül) a valós helyzetet, ami megnehezíti a hatékony beavatkozást.

Az Egyesült Államokban a '80-as években vált a szegénységkutatások egyik kérdésévé a szegénység feminizációjának jelensége. Ennek kapcsán kezdtek el beszélni arról, hogy az özvegyek, az elváltak vagy a gyermeküket egyedül nevelő anyák „mindig nagyobb szegénységet” élnek meg, mint a férfiak. Pearce (1986) elemzése szerint a '70-es években évente kb. 100 000-rel nőtt az új, szegény nők által fenntartott háztartások száma. A számítások szerint elszegényedésüket követően a nők által fenntartott családok tízszer nagyobb eséllyel maradtak hosszú távon is szegények, mint a férfiak által fenntartottak. Ezek a trendek a kisebbségek esetében még jelentősebbnek mutatkoztak. Különösen a '70-es években lett szembetűnő és jellemző, hogy a szegény sorsú afroamerikai családok háromnegyedében a nők az egyedüli jövedelemszerzők. Mivel a kisebbségi nők gazdasági esélyei még rosszabbak voltak, mint a többségi társadalomban élő nőké, ez a változás a faji egyenlőtlenség, illetve a megnövekedett kisebbségi szegénység irányába is hatott. Pearce (1986) felveti azt a rendkívül fontos kérdést is, hogy

vajon a nők által fenntartott háztartások körében – az ötvenes és hatvanas években – hozott szegénységcsökkentő intézkedések miatt nem eredményeztek olyan pozitív hatást, mint amelyek más, szegénységtől veszélyeztetett csoportokban tapasztalhatóak voltak, vagyis miért nem kezdett el enyhülni e társadalmi csoport szegénysége. A válasz két jelenségben gyökerezik: (1) a női szegénység okai alapjaiban mások, mint a férfiaké; mégis (2) a szegénysorban élő nők csupán a szegény férfiak számára kialakított programokban részesülhettek, ezek a programok pedig nemcsak hogy inadekvátak voltak számukra, hanem „be is zárták őket a szegénység börtönébe”. Mitől egyedi a női szegénység? Bár nagyon sok nő ugyanolyan okokból szegény, mint a férfiak (korlátozott munkalehetőségek, szükséges készségek és képzés hiánya), a női szegénységet alapvetően két, kifejezetten a nőkre jellemző ok is magyarázza. Az egyik, hogy gyermekük számára szinte az összes gondozást nekik kell biztosítaniuk, a másik pedig az, hogy hátrányos helyzetűek a munkaerőpiacon. A nők gyakran viselik a gyermeknevelés mind gazdasági, mind érzelmi terheit, a párok szétválásával a legtöbb esetben a nő felelős a gyermek felneveléséért. Ráadásul nagyon sok család sosem kapja meg az apa részéről a gyermektartást, ami amúgy is alacsony összegű. Egy tanulmány szerint az ilyen apák esetében a családjaikra fordított pénzek összege kevesebb, mint az autórészletük. A nők hátrányos helyzete a munkaerőpiacon jól ismert tény – a nők a férfiak átlagkeresetének csupán töredékét kapják. Ez a helyzet az elmúlt négy évtizedben az USA-ban szinte alig változott. Szintén fontos a nők munkaerőpiaci hátrányának egy másik aspektusa is: sokkal több nő, mint férfi képtelen rendszeres, teljes idős munka vállalására. Nagyon sok nő komoly akadályok miatt nem tud teljes állásban elhelyezkedni, ilyen pl. az elérhetetlen vagy túl drága gyermekfelügyelet vagy a részmunkaidős és szezonális munkák relatíve alacsony aránya. Emellett a nők az USA-ban is a foglalkozások relatíve kis részében koncentrálódnak, és épp ezek az alulfizetett foglalkozások. Így a nők egyszerre élnek át foglalkozási szegregációt, illetve „rózsaszín galléros gettóba” való bezártságot. A jövedelemtámogató programok deklarált céljuk szerint olyan egyéneknek és családoknak kívántak jövedelmet biztosítani, amelyek keresete nem volt elégséges igényeik kielégítésére. Ezen általános célok mögött a támogatási programok nagyban változtak – pl. a juttatás összege, elérhetősége, illetve a juttatáshoz kapcsolódó stigmák eredményeként. Ezeket a jellemzőket felhasználva a programok két csoportba sorolhatók. A primer szektorban található programokat a rá érdemes szegények számára alakították ki. E programokhoz való hozzáférés jellemzően alapvető jogként volt értelmezhető, relatíve nagy összegű juttatások és stigmahiány jellemezte őket. Ezzel ellentétesen a szekunder szektor programjai a rá nem érdemes szegényeknek szóltak, és gyakran feltételekhez kötötték a juttatásokat: ezek lehettek munkaidőn vagy földrajzi helyen alapuló feltételek egyaránt. Mindkét szektor programjai „férfi-modellekre” alapultak: a primer szektorban a „férfi

kenyérkereső” modell, míg a szekunder szektorban a „férfi koldus”-modell érvényesült. A primer szektor egyik legfontosabb programja a munkanélküliség-kompenzációs program, melyet azon rendszeresen dolgozó, de kisszámú csoportnak fejlesztettek ki, akikről feltételezték a kenyérkereső szerepet. Az eredeti cél azon munkások megsegítése volt, akik nem saját hibájukból, hanem a szezonális foglalkoztatási formák, az üzleti ciklusok vagy a technológiai lemaradás következtében maradtak munka nélkül. Ez a program tehát nem minden munkanélkülinek szólt, hiszen pl. az alkalmi munkavállalók, a részmunkaidőben dolgozók nem sorolódtak a munkaerőpiacba, így nem is voltak jogosultak erre az ellátásra. A nők és a kisebbségi munkavállalók zöme, akik jelentős arányban a nem teljes és nem főállású foglalkoztatásban vettek részt, nem hivatalosan lettek kizárva e programokból, hanem amiatt, hogy jellemzően nem teljes időben dolgoztak. A szekunder szektorba így aránytalanul sok nőt és kisebbséghez tartozót soroltak be. Demográfiai jellemzőik mellett a szekunder szektorbeli programok a „férfi koldus”-modellt vették alapul, melynek gyökerei a XVI. századi angliai szegénytörvényekben keresendők, és ahol a koldusok volt katonák, kéregetők, csavargók, hontalan parasztok voltak, s mint ilyenek, alapvetően férfiak. Ez a modell néhány egyszerű alapelvet követett: „a szegények legtöbbje azért szegény, mert nem dolgozik, pedig legtöbbjük tudna dolgozni”, tehát a szegénység elleni legfontosabb intézkedés visszahelyezni őket a munka világába. Ebben az esetben kis hangsúly kerül a munka minőségére vagy arra, hogy a munkás készségeit megfelelő munkával párosítsák. Számukra bármilyen munka meg kell hogy feleljen. A nőkre alkalmazva ez a modell hatásában még annyira sem pozitív, mint a férfiak vonatkozásában. Először is, mint már láttuk, a munka megléte a nők számára sokkal kevésbé jelent a szegénységből kivezető utat, mint a férfiak számára. Másodsorban, a munkából származó jövedelem csak részben fedí le a nők igényeit, így csak részben szolgálhatnak a szegénység csökkentésének eszközéül is. A nők – gyermekek vagy más, függő helyzetű családtagok iránti – felelőssége olyan gazdasági és érzelmi terheket jelent, melyek kiegészítő jövedelmet, gyermekeknek szóló juttatásokat, egészségbiztosítást és rugalmas munkaidőt igényelnek, de amelyek a legtöbb állás kapcsán nem állnak rendelkezésre. Az ilyen duális jóléti rendszer nemcsak belülről fakadóan diszkriminatív a nőkkel szemben, de tovább erősíti munkaerő-piaci hátrányos helyzetüket is. Mint ahogyan korábban már említettük, a munkaerőpiac intézményes akadályainak elméleti modellje szerint a munkaerőpiac egy olyan duális rendszer, amely primer és szekunder szektorokra oszlik. A primer szektorban a munkások viszonylag magas bérrel és előnyös juttatásokkal, valamint jobb munkakörülményekkel és nagyobb biztonsággal rendelkeznek. Ha elveszítenék állásukat, minden valószínűség szerint relatíve magas juttatásokat kapnának, akár a munkanélküliség-kompenzációs, akár más programon keresztül, sőt a magán- vagy szakszervezeti biztosítóktól is számíthatnak kiegészítő

jövedelemre. Bár elméletben a primer szektor munkásainak a lehető leggyorsabban kell visszatérniük a munka világába, a program nemcsak a munkás (és családja) támogatását célozza a munkanélküliség időszaka alatt, hanem lehetővé teszi a hatékony munkakeresés folytatását is, melynek következtében az egyén képzettségének és készségeinek, valamint fizetési elvárásainak megfelelő munkát találhat. Ezzel ellentétben a szekunder szektor dolgozói relatíve alacsony bérezésű munkákat látnak el, melyek nem stabilak és kevés kiegészítő juttatással járnak. Ha elveszítik munkájukat, amely a primer szektorhoz képest relatíve gyakrabban és előre nem látható módon következik be, ezek a dolgozók gyakran nem felelnek meg a munkanélküliség-kompenzációs programok bemeneti kritériumainak. Az ilyen helyzetű nők nagyon-nagy része fordult az AFDC-hez (Aid to Families with Dependent Children), amely a szegény nők munkanélküliségi kompenzációjával foglalkozik. A kutatások szerint a jóléti ellátásban részesülő anyák 90%-a azt megelőzően dolgozott. Az állami támogatást igénylő nők csak akkor fordulnak az állami szervekhez, amikor nyilvánvalóvá válik, hogy sem a munkaerőpiacon való részvételből, sem a család intézményéből nem képesek fedezni kiadásait. Ha már egyszer juttatásban részesülnek, nemcsak az a probléma, hogy a juttatás összege nagyon alacsony és stigmatizáló, hanem az is, hogy a lehető leghamarabb vissza kell menniük dolgozni, függetlenül attól, hogy az új munkahely mennyit fizet, milyen hosszú távú kilátásokat kínál, megoldható-e a gyermek felügyelete vagy a közlekedés. A szekunder jóléti szektor nemcsak az egyén motivációját rombolja, de arra vonatkozó kilátásait is, hogy valaha is kikerül a szegénységből. Összegezve, ez a fajta duális jóléti rendszer megerősítette a nők hátrányos munkaerő-piaci helyzetét. Látható, hogy a szegény nők jogai csekélyek, alig definiáltak vagy akár egyáltalán nem is léteznek, ezért ameddig a társadalom elfogadja, hogy az eltartásra szoruló gyermekét gondozó nő ugyanolyan függő helyzetben van, mint saját gyermeke, illetve amíg maga a jóléti rendszer is a függőség fogalma köré építi szolgáltatásait, addig az egyedülálló nők számára ajánlott lehetőségek lehetlenné teszik boldogulásukat. A nők számára ebben az esetben csak a két rossz közötti választás esélye marad meg: a gyermek érdekében vagy rosszabb munkát vállal, vagy többet dolgozik, ám az így szerzett pluszjövedelmet szintén a gyermek gondozására, felügyeletére kell fordítania, vagyis bármelyiket is választja, mindkét lehetőség a szegénység fenntartását eredményezi.

Az Európai Unióban is szükségessé vált e jelenség értelmezése és a társadalmi diskurzusba történő beemelése. Ezt segítette elő az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság „a nőket érintő szegénység Európában” témájában² 2006-ban megfogalmazott véleménye, amely komoly politikai hangsúlyt kapott, és ráirányított

² Európai Gazdasági és Szociális Bizottság vélemény Tárgy: „A nőket érintő szegénység Európában” (2006/C 24/18) – Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2006. I. 31.

ta a figyelmet erre a témára. A vélemény az Európai Unió demográfiai és társadalmi helyzetének elemzéséből kiindulva jelenítette meg azokat az általánosan várható tendenciákat, melyek a jövőben jelentős hatást fognak gyakorolni a nők elszegényedésének folyamataira. Kiemelt hangsúlyt kapott annak értelmezése, hogy az Unió demográfiai helyzete olyan drasztikus változásokon megy keresztül, melynek eredményeként egy több száz éven át tartó tendencia – a munkaképes korú lakosság létszámának növekedése – szakad meg és várhatóan csökkenő tendenciába megy át. A 65 éven felüliek aránya a teljes népességen belül 16%, míg a 15 éven aluliaké 17%, mindemellett folyamatosan növekszik a születéskor várható élettartam, melynek eredményeként a következő években a jelentés szerint a 80 év feletti lakosok száma kb. 50%-kal fog növekedni. Mindezekkel egy időben folyamatosan változik a háztartások szerkezete is. Ennek egyik kiemelt jelensége a házasságkötések számának csökkenése és idejük későbbre tolódása, valamint a válások arányának folyamatos növekedése és a gyermeket vállaló párok számának csökkenése. A jelentés Gary Becker Nobel-díjas közgazdászra hivatkozva megfogalmazza, hogy az említett folyamatok elsősorban gazdasági jelenségekkel magyarázhatók: a nők számára a háztartáson kívüli munkalehetőségek biztosítása egyben a családjuktól való anyagi függetlenedéshez is vezetett, melynek eredményeként a patriarchális házasság helyét (a férfi kereső és eltartó, a nő függő és eltartott) egyre inkább a „partnerek közötti házasság” veszi át. Egy ilyen rendszerben a gyermekvállalásért a párok nőtagjainak egyre nagyobb „árat” kell fizetniük, hiszen minél magasabb egy nő megszerezhető jövedelme és szakmai státusa, annál nagyobb áldozatot vállal mind karrierje, mind pedig jövedelme lehetséges emelkedése szempontjából, ha gyermekvállalása miatt ideiglenesen vagy tartósabban visszavonul a munkaerőpiacról. A változások másik fő iránya az „egyszülősség” kérdése, amely annak kapcsán vetődik fel, hogy az EU országaiban hihetetlen mértékben megnőtt azoknak a gyermekeknek a száma, akiket egyetlen szülő nevel, arányuk a 0–14 évesek körében kb. 10%.³ Ennek legfőbb okai között találjuk a házasságok és élettársi kapcsolatok felbomlásának folyamatosan növekvő arányát és a nem tervezett terhességek számának szintén állandó emelkedését. A szegénység kockázatának előfordulása kapcsán a bizottsági vélemény szerint „a nők esélye általában nagyobb arra, hogy szegény háztartásban éljenek”. A szegénység kockázata az egyszülős családokban a legnagyobb, mert ezek 85%-ában nő a háztartásfő. További probléma, hogy a 65 év felettiak kétharmada is nő, így az egyedülálló nyugdíjas nők körében, kiemelten a 80 év felettielnél és azoknál, akik nem jogosultak munkanyugdíjra, rendkívül magas a szegénység mértéke. A gyermeküket egyedül nevelők szegénységi kockázata kifejezetten a nőkre jellem-

³ 2000-ben mért adat.

zó, melynek egyik legfőbb oka, hogy a munkaerőpiacon rendkívül alacsony a részvételi arányuk: a gyermeküket egyedül nevelő nők mindössze 50%-a dolgozik az uniós tagállamokban. Ezeket az anyákat több tényező is visszatartja a munkavállalástól: nincsenek számukra megfizethető gyermekfelügyeleti lehetőségek; gyakran nincs piacképes végzettségük, így minél alacsonyabb a végzettségük, annál kisebbek az esélyeik a munkaerő-piaci részvételre; az egyedülálló szülők gyakran olyan földrajzi területeken élnek, ahol rendkívül alacsony a munkaerő iránti kereslet, így el sem tudnak helyezkedni; egészségi állapotuk általában rosszabb, és gyakran van olyan beteg gyermekük vagy más hozzátartozójuk, akinek betegsége vagy rokkantsága gátolja vagy megakadályozza őket a munkavállalásban; illetve a különösen nehéz helyzetben lévő egyedülálló szülők munkamorálja nagyobb valószínűséggel alacsonyabb, amely szintén komoly gátja elhelyezkedésüknek. Mindez kiegészíthető azzal, hogy mivel a gyermeküket egyedül nevelő nők maguk kénytelenek gyermekeik gondozását (beleértve a felügyeletét is) megoldani, kénytelenek olyan időbeosztású munkahelyet keresni, amely ezt lehetővé is teszi. Ezért sokan közülük arra kényszerülnek, hogy bizonytalan és rosszul fizetett munkákat is elvállaljanak, tovább súlyosbítva saját helyzetüket. Különösen nehéz helyzetbe kerülnek a tizenéves terhesség következtében szülővé váló, de gyermekeiket egyedül nevelő nők, ők rendkívüli mértékben ki vannak téve a szegénység kockázatának. Uniós átlagban a fiatal nők kb. 6%-a válik szülővé 18 éves kora előtt, de a bizottsági vélemény kiemel néhány országot, ahol ettől jóval alacsonyabbak az arányok, pl. kb. 3% Olaszországban, Hollandiában, Spanyolországban és Svédországban, és ahol jóval magasabb, 12%, mint Magyarországon vagy Szlovákiában, és 13%, mint pl. az Egyesült Királyságban. A munkaerőpiac irányából közelítve, a dolgozó nők körében elsősorban a bér munkát végzők vannak kitéve a szegénység veszélyeinek. Ennek okai közé sorolják a nők munkanélküliségének magas arányát, foglalkoztatásuk férfiakétól történő elkülönítését és ágazatokra bontását, a „korlátozott szociális biztonságot nyújtó, kétes foglalkoztatási formák elterjedtségét”, valamint a minden uniós országra jellemző alulfizettségüket a férfiakhoz képest. A nők azonos munkateljesítmény esetén – az európai átlag szerint – a férfiak egyórai keresetének még mindig csupán 85%-át kapják, de vannak olyan országok, ahol ez a különbség a 33%-ot is eléri. Az iskolázottsági hátrányok jelentős munkaerő-piaci lemaradást generálnak, hiszen az adatok azt mutatják, hogy az EU egyes országaiban az alacsonyabb végzettségű nők 20–49%-a dolgozik mindösszesen, míg a magasabb végzettségűek 84%-a. Óriási az eltérés a férfiakhoz viszonyítva is, hiszen közöttük az alacsonyabb végzettségűeknek is dolgozik a 83%-a, a magasabb végzettségűeknek pedig a 93%-a. Továbbra is az iskolai végzettség irányából vizsgálva, a női szegénységet leginkább befolyásoló tényező, hogy a munkaerőpiacról a gyermekvállalás miatt történő kilépések és hosszabb időn keresztül történő távolmaradások leg-

inkább az alacsony iskolai végzettségű nőkre jellemzőek. A magasabban kvalifikált anyák életében a gyermekgondozással otthon töltött idő lerövidült, sokan csak a szülési szabadság idejére maradnak otthon, majd ezt követően másnak fizetnek gyermekük gondozásáért. Ehhez képest a képzetlen anyák hozzáállásában nem történt változás, vagyis inkább otthon maradnak addig, amíg gyermekük iskolába nem megy. Ez azt is jelenti, hogy az alacsonyabb végzettségű nők esetében, akik a gyermekvállalást megelőző időszakban is alacsony kereseti potenciállal bírtak, valószínűbb a hosszabb kihagyás és az ebből fakadó jelentősebb anyagi kár. A tartósan munkanélküliek körében a nők aránya magasabb, mint a férfiaké, mégis, a munkahelyekre történő visszatérésre irányuló programok a férfiaknak kedveznek abból a szempontból, hogy a nők számára kevesebb továbbképzési lehetőséget és rosszabbul fizetett munkahelyeket kínálnak. A nyugdíjas nők hátrányai is jelentős kérdésként tematizálódnak az uniós politikában. A munkaerőpiacon tapasztalható női hátrányok és az ebből eredő jövedelmi különbségek ugyanis a nemek között jelentős hatással vannak a nyugdíjas évekre is. Ennek egyik oka, hogy „a nyugdíjrendszert több tagállamban a férfiak szempontjait szem előtt tartva hozták létre. Ezek a rendszerek hátrányosan érintik a nőket, akik közül sokan megszakítják szakmai pályafutásukat, nem hagyományos munkaviszonyt létesítenek, vagy életük egyes időszakaiban jövedelemmel nem járó tevékenységet végeznek. Ennek következtében a nők hátrányos helyzetben vannak az időskori biztonsághoz szükséges nyugdíjjogosultság megszerzése, illetve a megtakarítások felhalmozása szempontjából” (Európai Gazdasági és Szociális Bizottság vélemény 2006: 99). Az EU tagállamaiban a nyugdíjban részesülők kétharmada nő, nyugdíjuk átlaga a férfiak nyugdíjának kb. 53%-a, ami életük minden területére hatást gyakorol, befolyásolva lakáskörülményeiket, életminőségüket, egészségi állapotukat. A jövedelmük miatt segélyben részesülő nyugdíjasok zöme, kb. 75%-a nő. Mindebből következően a legszegényebb nyugdíjasok az idősebb nők, elsősorban az özvegyek és az elváltak. Mindezek mellett egy 2007-ben kiadott ILO-tanulmány is hangsúlyt helyez „a munkavállalók körében tapasztalt szegénység elnöiesedésének jelenségére”, amely a férfiak és nők között fennálló bér-, státusz-, foglalkoztatási ágazat- és képzettségbeli különbségekre vezeti vissza a jelenség létét. A tanulmány idézi az ILO főigazgatóját: „A nők túl gyakran nem képesek munka révén kiemelni saját magukat és családjukat a szegénységből. Ezen a méltatlan helyzeten csak olyan méltányos foglalkoztatási lehetőségek megteremtésével lehet változtatni, amelyek segítségével a nők termelékeny és jövedelmező biztos munkához jutnak a szabadságot, biztonságot és emberi méltóságot biztosító körülmények között. Ellenkező esetben a szegénység elnöiesedése tovább folytatódik és a következő generációkra öröklődik.” (ILO 2007: 1.) Egy korábbi jelentés 2004-ből utalt arra a globális trendre is, mely szerint a világ dolgozó szegényeinek 60%-át a nők teszik ki. Ebben az esetben a dolgozó szegé-

nyek körébe sorolták mindazokat a munkavállalókat, akik bár dolgoznak, de nem keresnek annyit, hogy képesek legyenek magukat és családjukat a napi 1 USA dollár/fő jövedelmi szint fölé emelni. A 2007-es ILO-tanulmány pedig hangsúlyozza is, hogy „nincs okunk feltételezni, hogy ez a közeljövőben változni fog”. Ezek az összefüggések politikai szempontok mentén, meghatározott elvek és értékek hangsúlyozásával fogalmazódnak meg és kerülnek közvetítésre. Mindezek lényegességét és hasznosságát meg nem kérdőjelezve, de mégis továbbgondolva az előzőekben leírtakat, feltesszük a kérdést: mindezen információk birtokában miért nincsenek információink arról, hogy tulajdonképpen miként élnek a szegény nők, hogyan élnek meg azokat a hátrányokat, amelyeket fentebb bemutatunk, mi történik a háztartásokon belül, hogyan oszlik meg a jövedelem, illetve a jólét nők és férfiak között, lehetséges-e, hogy a nők egy része úgy szenved el a szegénységet (pl. mert nem kapja meg az őt igazságosan megillető részt a háztartás jövedelméből), hogy besorolása szerint nem is szegény háztartásban él, vagy létezhet-e, hogy a család szegénységben élőknek kategorizálható, mégsem egyformán szegény benne férfi és nő? És folytathatnánk a kérdéseket. Ezért tartjuk jogosnak azt a felvetést, amely az Európai Szegénységellenes Hálózat egyik hírlevelében olvasható, és amelyben a nők szegénységének vizsgálatára irányulóan fogalmazza meg azt a javaslatot, hogy „egy részletesebb, inkább minőségi, mint mennyiségi elemzésre lenne szükség ahhoz, hogy világosabb képet alkothassunk azokról az összetett körülményekről, amelyek között a nők élnek, és hogy a politika irányítói pontosabb információkat kapjanak a nőket érintő szegénységről” (Hálózati Hírek 2005: 5). Mindezeket követően érdemes figyelmünket a tudományos diskurzus felé irányítani, és értelmezni azokat a nők szegénységével kapcsolatban feltárt összefüggéseket, amelyek jelenleg meghatározók és iránymutatók e téma kommunikációjában.

3.2 A nők szegénysége a tudományos diskurzusokban – a „látható” szegénység ismérvei a szegénységkutatásokban

Spéder Zsolt úttörő munkájában („Szegény nők és férfiak”, 1997) foglalkozott Magyarországon először azzal a kérdéssel, hogy a női szegénység lehet-e lényeges kérdése a szegénységkutatásoknak, hogy miként lehet vizsgálni, és milyen következtetésekre lehet jutni ennek kapcsán. A Spéder-féle kérdéskör arra irányult, hogy „feltételezhető-e, hogy a szegénységben élő férfiak és nők helyzete azonos? Ugyanolyan vagy eltérő jellegű családokban élnek-e? Mutatkozik-e különbség a szegény férfiak és nők státusza között, vagy elégedetlenebbek-e az életszínvonalal, a családdal az egyik vagy másik nemhez tartozók?” (Spéder 1997: 121.) Elemzésében a relatív jövedelmi koncepciót használva vizsgálta a családon belüli egyen-

lőtlenségeket, abból kiindulva, hogy az egyének jólétét elsősorban a családtagok által felhalmozott erőforrások összessége határozza meg. Ebből következően az egyén családon belüli szegénységét nem az befolyásolja, hogy milyen nagyságrendű a saját jövedelme, hanem az, hogy a család összes jövedelméből mekkora hányadot használhat fel saját fogyasztásra. Felvetődik az a későbbiekben általunk is sarkalatosnak tartott kérdés, hogy vajon az egy háztartásban élők egyenlő mértékű jólétben is élnek-e. Nagyon is lehetségesnek tartjuk, hogy különböző okok miatt az egyik családtag szegényebbnek tekinthető, mint a másik, mint ahogyan az is világos, hogy a szegény családokban sok esetben a szülők szegénysége nem jelenti automatikusan a gyermekek szegénységét is, annak következtében, hogy a szülők jelentősen korlátozzák szükségleteik kielégítését, hogy gyermekük számára biztosítani tudják a „normális” feltételeket. Különösen érdekes kérdés ez az általunk választott célcsoport (a mélyszegénységben élő nők) életében, ahol az alacsony jövedelem és a szűkölködés igazságtalan elosztások sokaságát generálja, elsősorban nem a közös, hanem az individuális fogyasztás szegmenseiben. A nyolcvanas évek végén elvégzett ilyen irányú nemzetközi vizsgálat eredményeként Graham (idézi Spéder 1997) arra mutatott rá, hogy a családok felében a szűkölködés hatására a nők kezdtek el saját egyéni fogyasztásuk korlátozásán keresztül takarékoskodni, amely pl. már egy tipikus egyenlőtlenségi helyzet, és amelynek megléte esetén valóban kijelenthető, hogy az ilyen családok tagjai között nem egyenlően oszlik meg a jólét. Ugyancsak eltérő jóléti szintet feltételeznek bizonyos családon belüli pénzkezelési formák is, hiszen ha a családi pénzgazdálkodás valamely családtag közvetlen irányítása alatt áll, és nem közös a kassza, a pénzfelhasználás fölötti döntés hatalmából fakadóan szintén jelentős fogyasztási egyenlőtlenségek keletkezhetnek. Más irányú vizsgálatok viszont inkább az egyes családtagok saját felhasználhatóságú „zsebpénzének” lehetőségéből indultak ki, melynek eredménye szintén az lett, hogy a férfiak a családjukban több erőforrással rendelkeznek (Voglert idézi Spéder 1997). A szegénység időtartamának dimenziója (egyszer szegény, többször szegény, tartósan szegény) mentén kapott eredmények viszont azt mutatták, hogy „ma Magyarországon nincsen lényeges különbség a nemek szegénységi kockázatában” (Spéder 1997: 128). Ebből a szerző azt a következtetést vonta le, hogy a nemek közötti különbségek inkább az olyan családtípusok elterjedésének köszönhetők, amelyek vagy az egyik, vagy a másik nemre jellemzőek. Az általuk választott szegénységküszöböt figyelembe véve (OECD-skála, az átlagjövedelem 50%-a) a gyermekes családok, közülük is leginkább a kisgyermekesek és a gyermeküket egyedül nevelők kerülnek az átlagosnál sokkal gyakrabban a szegénységbe. Mivel a gyermeküket egyedül nevelők kb. négyötöde nő, így mondhatjuk, hogy a szegény nők zöme ilyen típusú családokban található, kiegészítve azzal, hogy jelentős az arányuk az egyfős háztartásokban is. A szegény férfiak zöme viszont nukleáris családokban él, köszönhető-

en annak, hogy a felnőttkorba lépő fiatal férfiak egyre későbbi életkorban hagyják el a szülői házat, másrészt hogy egy esetleges válást követően nagyobb eséllyel és valószínűséggel költöz(het)nek vissza szüleikhez.

Nők és férfiak eltérő szegénységét különböző társadalmi ismérvek mentén is megközelíthetjük. A gazdasági aktivitás ismérvéből kiindulva a szegény nők legnépesebb táborát (a '90-es évek végén) a nyugdíjasok alkotják (az egyedülállóságuk eredményeként), bár a szegénnyé válás rizikója az özvegyi nyugdíjasok esetében a legnagyobb (Spéder 1997). Sorban a második legnagyobb csoportot a gyesen és gyeden lévők alkotják, a harmadik csoportba pedig a háztartásbeliek tartoznak. A vizsgált társadalmi csoportokat tekintve a háztartásbeli nők szegénységrátája a legmagasabb, kb. 40%-uk szegény. Korosztályukat tekintve a középgenerációhoz (30 és 50 év közöttiek) tartoznak és kistelepüléseken élnek (Spéder 1997). A szegény férfiak körében más ismérvek a jellemzők. A szegény férfiak több mint egyötöde az egyéb inaktív kategóriába tartozik, közöttük sokan (többnyire a fiatal, 20 év alattiak) még soha nem dolgoztak, illetve nem találtak munkát, sokan pedig már kiestek a munkanélkülieket támogató rendszerből (ők inkább a középgeneráció, a 30 és 50 év közöttiek). A szegény férfiak körében viszonylag kevés a nyugdíjas, ők legtöbbször rokkantnyugdíjasok. A munkahellyel rendelkező, de szegény férfiak közül sokan a gyesen, gyeden lévő nők házastársai vagy élettársai. A munkanélküliség irányából vizsgálódva Spéderék (1997) kutatásából az látszik, hogy a szegény férfiak között több munkanélkülit találunk, mint a szegény nők között, valamint hogy a munkanélküli férfiak nagyobb valószínűséggel válnak szegénnyé. Mindezekből pedig az következik, hogy a munkanélküliség szegénységi kockázata nemek szerint eltérő.

Ugyancsak fontos kérdésként vetődik fel, hogy a szegény családok tagjai között vannak-e jóléti különbségek, és az eltérő életszínvonal mentén lehet-e eltérő elégedettségéről beszélni körükben. Spéderék eredményei szerint nem lehet kijelenteni, hogy a szegény családokban élő nők az életszínvonalukkal átlagosan elégedetlenebbek lennének, mint a férfiak, melynek eredményeként szerintük nem megerősíthető az a feltételezés, hogy „a családon belül a házastársak között jóléti egyenlőtlenségek léteznek”. Számunkra nem megnyugtató és teljes mértékben nem is elfogadható ez az állítás, bár ők maguk sem tartják eredményeiket ebben az összefüggésben bizonyító erejűnek, ugyanakkor érvelésükben mégis amellett állnak ki, hogy „Magyarországon a családon belül inkább a jóléti egyenlőséget, mintsem az egyenlőtlenséget tekintjük reálisnak”. Az utóbbi években több, a szegénység feminizációjának kapcsán indult kutatás eredményei is napvilágot láttak, amelyek közel hasonló eredményekre jutottak. Közülük az egyik legjelentősebb az 1999–2000-ben Szelényi Iván vezetésével zajló nemzetközi vizsgálat, mely a „roma társadalom underclassosodását” és „a szegénység feminizálódását” vizsgálta a posztkommunista országokban (Bulgária, Lengyelország, Magyaror-

szág, Oroszország, Románia, Szlovákia). A szegénység elnőiesedésének jellegzetes folyamatait Fodor Éva foglalta össze, aki a nemek közötti szegénységi szakadék megítélését az alultápláltság szintjével, az egyszerű fogyasztási cikkek birtoklásával, a lakhatás minőségével és a válaszadó saját háztartása gazdasági helyzetéről adott szubjektív értékelésével mérte (Fodor 2001). A kérdés megközelítésének a korábbiakhoz mért újszerűségét az adta, hogy az elemzés egysége az egyénekről áttevődött a háztartásokra, fókuszban a nőtöbbséggel bíró háztartásokra. „A kutatók általában minden háztartásból egy személyt vesznek ki, és a nemek közötti szegénységi szakadékot individuális szinten, mindenkire a korrigált egy főre jutó háztartási jövedelemmel számolva közelítik meg. Én másmilyen stratégiát fogok követni. Háztartásokat fogok összevetni, és azt mondom, hogy ha azok a háztartások, ahol több nő él, mint férfi, nagyobb szegénységi rátával bírnak, mint azok a háztartások, ahol egyenlő számú nő és férfi él, illetve mint azok a háztartások, ahol több férfi él, mint nő, akkor szegénységi szakadékot találtunk a nők hátrányára.” (Fodor 2001: 101.) A kapott eredmények azt mutatják, hogy a táplálkozási szegénység terén nagyon jelentős szakadék van a nemek között Oroszországban, Romániában és Bulgáriában. „Ezekben az országokban, ha több nő van a háztartásban, mint férfi, az emberek nagyobb valószínűséggel szenvednek az alultápláltságtól és gyakrabban kell éhesen lefeküdniük.” (102.) Az alapvető fogyasztási cikkek nélküli háztartások (amelyekben sosem voltak ilyenek, vagy el kellett hogy adják a meglévőket) körében a nőtöbbségben lévő háztartások sokkal nagyobb valószínűséggel szegények a fogyasztási javak tekintetében Bulgáriában és Oroszországban. Az emberek szubjektív értékelése saját szegénységükkel kapcsolatban hasonló eredményeket mutat, mint az előzőek: tipikusan Bulgária, Románia és Oroszország nőtöbbségű háztartásaiban mondják sokkal nagyobb valószínűséggel magukról, hogy szegények, bár országonként itt rendkívül nagyok a különbségek, hiszen Romániában az ilyen háztartásban élők ötven százalékkal nagyobb valószínűséggel mondták szegénynek magukat, míg Oroszországban huszonöt százalékkal, Bulgáriában pedig tíz százalékkal. A lakáskörülményeket vizsgálva szembevetve, hogy minden vizsgált országban milyen nagyok a nemi különbségek. Lakászsűfolttságban, folyóvíz-, fürdőszoba- és fűtésellátottságban az előzőekhez képest szinte minden országban kiugróan magas a lakhatási szegénység, Oroszországban a legmagasabb, 4,5-szer nagyobb valószínűséggel élnek meg ezt a fajta szegénységet azok a háztartások, amelyekben a nők száma nagyobb, mint a férfiaké. A többi országban ez 2,8-től 4,2-ig terjed, Magyarországon 3-szoros az érték (Fodor 2001). Összességében három országot látunk, ahol minden területen jelentős nemek közötti szakadékot találunk: Oroszországban, Romániában és Bulgáriában. Fodor Éva véleménye szerint az orosz és a román nők szenvednek a legaránytalanabban a szegénységtől, majd őket követik a bolgár nők. Vajon mi az oka annak, hogy a hat volt szocialista országból háromban

ennyire mélyek a szakadékok, és mi okozza a másik három ország előnyét e tekintetben? A kutatási eredmények azt mutatják, hogy „a strukturális átalakításoknak sok olyan következménye, amelyet Ázsiában és Afrikában megfigyeltek, nem releváns Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában. Sok nő – a legvalószínűbben annak az emancipációs folyamatnak a következményeként, amelynek ők (és anyáik) erőteljesen ki voltak téve az államszocialista érában – sokkal jobb helyzetben volt ahhoz, hogy a piaci alapú kapitalista gazdaságban részt tudjon venni, mint más fejlődő országokban élő nővéreik. Ez jó példája annak, hogy hasonló típusú strukturális átalakítási politikák (akárcsak a globalizáció) miképpen vezetnek eltérő eredményekre a nemi szerepek terén az adott társadalom intézményi örökségétől függően. [...] Más szóval ezekben az országokban [ti. Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában] (az államszocialista korszak) bizonyos fajta nőbarát autoritárius paternalisztikus rendszerét egy demokratikus, szabadpiacra alapozó patriarchális rendszer váltotta fel. Ez rombolóan hatott az osztályviszonyokra, növelve a szegénységet és az osztály alapú egyenlőtlenségeket. Ennek következményeként természetesen megváltoztatta a nemek közötti kapcsolatokat is, de nem tűnik úgy, hogy mélyítette volna a nők egyenlőtlenségének és elnyomásának fokát (legalábbis nem különösebben a társadalmi hierarchia legalján).” (Fodor 2001: 112.) Mindebből az következhet, hogy azokban az országokban, ahol a kutatók leginkább kimutatták a szegénységi szakadékot a nemek között a rendszerváltást követően, elsősorban a munkaerő-piaci preferenciák hozták jelentős hátrányba a nőket a férfiakhoz képest. Ennek következményeként egy másfajta nemi rendszer jött létre a többi vizsgált kelet-európai országhoz képest. Szelényi Iván összegzése szerint „a szegénység feminizációja legszorosabban a jóléti állam hiányával függ össze” (Szelényi 2001). Ugyanebben a kutatásban Mitev (2001) a nők által vezetett háztartások romló helyzetét mutatta ki mind a hat országban. Ebben a megközelítésben a háztartások között aszerint tett különbséget, hogy milyen nemű a háztartások fő keresője. A női fő keresővel rendelkező családok három kategóriáját állította fel: (1) az olyan háztartások, amelyek csak nőkből állnak; (2) az olyan háztartások, amelyek felnőtt nőkből és 16 éven aluli gyerekekből állnak; (3) és az olyan háztartások, ahol csak nők dolgoznak. Ezek a háztartástípusok mind a hat országban rendkívül elterjedtek, Oroszországban az összes háztartások egyharmadát teszik ki, a többi vizsgált országban pedig egyötödét. Ebből a szempontból vizsgálva a kutatók véleménye szerint minden országban nyilvánvalóvá válik a nők rosszabbodó helyzete, főleg a legsebezhetőbb csoportok körében, mint a gyermeküket egyedül nevelő anyák, az elvált nők, az idős, egyedülálló, főleg város lakó nők és a nemzeti kisebbséghez tartozó (roma) nők. Mitev következtetései szerint ebből a szempontból a szegénység elnőiesedése Lengyelországban a legalacsonyabb és Oroszországban a legmagasabb szintű. Mindezek egy újabb szempont beemelésével (nőtöbbségű háztar-

tások) erősítettek rá bizonyos szegénységet generáló összefüggésekre, jelentősen hozzájárulva a szegénységkutatásokban meglévő fenntartások oldásához a feminizálódó szegénység igazolása kapcsán. További összefüggéseket nyertünk Gábos András (2005) – a laekeni indikátorrendszerben⁴ generált nemek szerinti dimenzióinak – értékelése alapján, melyet nemzetközi összehasonlításban közölt. Elemezte a szegénység kiterjedtségét és mélységét, majd különböző dimenziók mentén (életkor, gazdasági aktivitás, háztartásszerkezet és a jóléti transzferek hatása) értelmezte a férfiak és nők mutatói közötti különbségeket. Eredményei szerint az európai uniós tagországok többségében eltér a férfiak és nők szegénységi rátája, de csak néhány esetben jelentős a különbség, s inkább a statisztikai hibahatáron belül marad. Ugyancsak érdekes összefüggés, hogy Gábos szerint az európai nők szegénysége általában valamennyire nagyobb, mint a férfiaké, de a szegénysorban élő férfiak helyzete sokkal súlyosabb, mint a szegény nőké. Az életkor figyelembevételével jelentős különbségek csupán 65 év fölött tapasztalhatók: az idősebb népesség körében a nők helyzete több országban is sokkal rosszabb, mint a férfiaké. A munkanélküliek között pedig a legtöbb európai országban a férfiak relatív szegénysége magasabb, mint a nőké. Az egyszülős háztartások körében az átlagosnál magasabb szegénysége elsősorban a gyermeküket egyedül nevelő nőknek van, de kirekesztettségük szempontjából vizsgált veszélyeztetettségük azt mutatja, hogy mindez leginkább munkaerő-piaci helyzetükre vezethető vissza. A 2008-ban megismételt vizsgálata során Gábos (Szivós Péterrel) külön is elemezte a magyarországi helyzetet. Mint ahogyan a korábban hivatkozott kutatók, ő sem tért el attól a nemzetközileg is sztenderdnek tekinthető módszertani összefüggéstől, hogy a háztartási jövedelem a háztartás tagjainak együttes erőforrásait tartalmazza. Ebből következően pedig ő maga is abból indult ki, hogy a háztartás tagjai között a háztartási jövedelem egyenlő arányban oszlik meg. Ez annak vélelmét és egyben alkalmazását is jelenti, hogy az egy háztartásban élő férfiak és nők jövedelmei kiegyenlítődnek, ezért a fennálló különbségek elsősorban a háztartások szerkezetének eltéréseiből adódnak. Egyik lényeges eredményük annak kimondása volt, hogy: „Magyarországon a nőket nem fenyegeti nagyobb mértékben a szegénység, mint a férfiakat. Az Eurostat adatai szerint 2007-ben a férfiak

⁴ Az Európai Tanács 2001. decemberi, laekeni ülésén a résztvevők egy háromszintű statisztikai jelzőszámrendszer (laekeni indikátorok) összeállítását határozták el, melynek célja, hogy a társadalmi befogadás programjának érvényre juttatása során a folyamatok monitorozásával segítse a tagországokat és az Európai Bizottságot a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem közösségi céljainak elérésében. Az indikátorrendszer kidolgozása során fontos szempont volt a társadalmi kirekesztettség sokdimenziós jellegének megragadása. A jelzőszámok zöme a jövedelmi szegénység fontosabb mutatói közül kerül ki, és leginkább a relatív jövedelmi koncepciókon alapul. A laekeni indikátorokat a fontosabb demográfiai-társadalmi csoportokra is kiszámítják, így jelentős arányban nemek szerinti bontásban is olvashatunk eredményeket.

és a nők körében a szegénység kiterjedtsége egyaránt 12%-os volt.” (Gábos–Szivós 2009: 155.) Ugyanakkor az is látszik, hogy minél magasabban húzzuk meg a szegénységi küszöböt, annál nagyobb valószínűséggel kerülnek a nők a szegények közé. Gábosék példája szerint ha a mediánjövedelem felében határozzuk meg a szegénységi küszöböt, akkor 2007-ben a férfiak 6%-a, a nőknek pedig 7%-a volt szegény, de ha az alsó jövedelmi ötödöt vizsgáljuk, a férfiak 19%-a, míg a nők 24%-a volt szegénynek mondható. A háztartásfő neme szerinti vizsgálat eredményei pedig azt mutatják, hogy a női háztartásfők jelenléte az átlagosnál nagyobb kockázatot jelent a vele élők számára. Az is kimutatható, hogy 2007-ben a nők körében súlyosabb volt a szegénység, mint a férfiak között. Jelentős az eltérés a szubjektív szegénységérzet vizsgálatakor is, amely sokkal erősebb a női háztartásfők körében, mint a férfiakéban, a teljes népességben 21%, a férfi háztartásfő esetében 20%, a női háztartásfők körében pedig 28%. Bár a szerzők megállapítása szerint „a szegénység kockázatát nagyon kevésbé befolyásolja az, hogy valaki férfi-e vagy nő, illetve hogy férfi vagy női háztartásfővel él együtt” (Gábos–Szivós 2009: 159), más jellemzőkkel kombinálva már találhatók az átlagosnál sokkal magasabb szegénységi kockázatú társadalmi-demográfiai csoportok. Ezek között első helyen említik a gyermeküket egyedül nevelőket, körükben a legnagyobb a szegénység kiterjedtsége, de közel hasonlóan magas szegénységi kockázatú csoportot alkotnak a három- és többgyermekesek, valamint a 40–59 éves egyedülállók csoportja is. A női háztartásfőkkel élők körében elsősorban az egyedül élő 65 év feletti időseket veszélyezteti a férfi háztartásfővel élőknel nagyobb mértékben a szegénységbe kerülés.

Mindezek ismeretében is azt kell mondanunk, hogy továbbra is szükségesnek látjuk annak igazolását, hogy a férfi háztartásfővel rendelkező családokban is jelen lehet a nők szegénysége, a családon belüli feminizálódó szegénység. Ezt kutatási összefoglalójában maga Szelényi Iván sem vitatja, sőt hangsúlyozza: „Aligha kétséges, hogy szegény családokban a férfiak gyakran aránylag védve vannak a szegénység terhétől. Gyakran az asszonyoknak kell küzdeniük, hogy a férfiak ne kaparintsák meg a családba befolyó jövedelmet, fizetést, nyugdíjat, vagy akár a családi pótlékot is – s ne használják azt saját egyéni fogyasztásukra, a család élelmezésének a gondját az asszonyokra hárítva. A családi pótlékot a kocsmába hordó férfi, s a gyerekeinek élelemért küzdő anya nem ismeretlen a szegény családokban. Ennek ellenére nem ésszerűtlen az a felvetés, hogy a tartós feminizáció a felbomlott családokban mélyebb és gyakoribb, arról nem is beszélve, hogy a családon belüli férfi-női különbségek kvantitatív módszerekkel való mérése nehéz feladat, s a mi kérdőíves felmérésünk erre alkalmatlannak bizonyult.” (Szelényi 2001: 12.)

Úgy véljük, a családon belül feminizálódó szegénység sokkal fontosabb kérdés, mintsem hogy az alárendelhető legyen más kategóriák mentén zajló vizsgálatok

eredményeinek, függetlenül attól, hogy azok kvantitatív módszerekkel, kialakított csoportkategóriák mentén egyszerűbben és látványosabban igazolhatók. Témánk szempontjából ezért rendkívüli az a 2002-ben megjelent tanulmány, amelyben Koncz Katalin teljes mértékben kiáll a családon belül meglévő, többnyire a nőket érintő hátrányok létezésének gondolata mellett. Érvelésében ő maga is éppen azokkal az eredményekkel szemben kritikus, amelyeket az előzőekben mi is bemutatunk, és amelyek szinte mindegyike tagadja a férfiak és nők közötti lényeges különbségek meglétét. „Miközben a szegénység feminizálódásáról cikkeznek a fejlett piacgazdaságok országaiban, az ENSZ IV. Női Világkonferenciáján több munkacsoport foglalkozott a kérdéssel [...], hazai kutatók nem találnak »lényeges különbséget a nők és a férfiak szegénységi kockázata között« (Spéder 1997: 136). Más vélemények szerint »a nemi hovatartozás alig-alig van hatással az egyének közötti jóléti különbségekre és szegénységkockázatokra« (Hegedűs-Spéder 1999: 116).” (Koncz 2002: 59.) Mint Koncz Katalin írja, mindezen el-
lentmondások, vagyis „a fejlett piacgazdaságok és a hazai tények interpretálása közötti kontraszt indokoltá teszi a jelenség vizsgálatát”. Mivel a nők társadalmi helyzetének leírására a társadalmi kirekesztettséget tartja megfelelő terminológiának, e fogalom mentén elemzi szegénységkockázataikat is. Kiinduló hipotézisei szerint „(1) téves a szegénységvizsgálatok azon feltételezése, hogy a család minden tagja azonos szinten él; (2) a közvetlen és közvetett szegénységkockázat vizsgálatával a nemek szerinti jellemzők új aspektusai tárulnak fel; (3) a nők szegényebbek, mint a férfiak a gazdasági aktivitás és családösszetétel szerinti minden csoportban – az egyedülálló férfiak kivételével; (4) a nők és férfiak közötti keresetkülönbségek befolyásolják a családon belüli hatalmi viszonyokat; (5) az önálló kereset hiánya korlátozott társadalmi integrációt tesz lehetővé, társadalmi kirekesztettségként értelmezhető, még akkor is, ha az önálló keresettel nem rendelkező fél egy szegénységhatár felett élő család tagja; (6) a rendszerváltást követő elszegényedés következménye a nőket nagyobb mértékben érintette, mint a férfiakat” (Koncz 2002: 63). Ezeket a hipotéziseket azért tartjuk fontosnak, és azért adunk hangsúlyt szó szerinti közlésükkel, mert magunk is ezeket a feltételezéseket preferáljuk, és a legmesszebbmenőkig egyetértünk velük. Ugyancsak elfogadjuk a szerző azon vélekedését, hogy „nem helytálló a szegénységvizsgálatok azon feltételezése, hogy az adott szegénységi szinten a család minden tagja egyformán szegény”. Ezzel kapcsolatban az erőforrás-elméletek logikájából kiindulva és Pahlts idézve Koncz Katalin arra mutat rá, hogy a családon belüli egyenlőségek vagy egyenlőtlenségek egyik legfőbb mércéje a pénz, ezért ennek vizsgálatára kiválóan használhatók a pénzkezelési modellek, melyeken keresztül jól leírhatók a családon belül működő hatalmi viszonyok. A kialakult hatalmi viszonyok további egyenlőtlenségeket alakítanak ki, hiszen befolyásolni tudják az egyes javakhoz történő hozzáférés lehetőségét és a szükségletkielégítés mértékét is. Bár

azt sokan elfogadják, hogy a hazai szegény családokban nyilvánvaló a nők áldozatvállalása, szükségletkielégítésük nagyon drasztikus visszafogása a család többi tagjának érdekében, nem is beszélve az egyéb elszenvedett „járulékos” hátrányokról, a kutatók többsége mégis hajlamos mindezt elbagatellizálni, és általuk fontosabbnak ítélt kérdések felé irányítani a figyelmet, függetlenül attól, hogy mindezek vizsgálatából kiválóan használható információkat lehetne nyerni a hétköznapi szegénységében megélt napi gyakorlatokról, a nemi különbségekről és egyenlőtlenségekről. Véleményünk szerint ez azért is fontos kutatási kérdés, mert ennek segítségével kimutathatóvá válhat a nők családon belül megélt és a férfiakhoz képest mélyebb, bár „rejtett szegénysége”. Ennek eredményeként pedig az ehhez a problémához jobban illeszkedő, hatékonyabb, a gender-szempontokat is figyelembe vevő szociálpolitikai és szegénypolitikai intézkedések hozhatók, olyanok, amelyek – a mostani, a szegényeket homogén társadalmi csoportként kezelő rendszertől eltérően – a nemi sajátosságoknak megfelelően képesek orvosolni a szegénységi problémákat.

A női szegénység „rejtett” dimenziói – a kutatás eredményei

4.1 A kutatás metodológiája

4.1.1 A KUTATÁS HIPOTÉZISE

Túl azon, hogy e kötet egyik legfőbb célja – az interjúalanyok életeseményein keresztül – feltárni a kutatásban szereplő nők megélt szegénységének hétköznapi összefüggéseit, elemeit és rutinjait, további nem titkolt szándékunk annak bizonyítása is, hogy létezhetnek olyan női sorsok, amelyek megélésén keresztül saját családjukon belül a nők szegényebbnek tekinthetők, mint férfi társaik. Az előző alfejezetekben már bemutattuk azt, hogy egyrészt a szegénységkutatások eredményei alapján Magyarországon nem lehet egyértelműen a szegénység feminizálódásáról, illetve tipikusan női szegénységről beszélni, másrészt Koncz Katalin vélekedését is arról, hogy „nem helytálló a szegénységvizsgálatok azon feltételezése, hogy az adott szegénységi szinten a család minden tagja egyformán szegény” (Koncz 2002: 63). Hipotézisünket mindezekre alapozva fogalmazzuk meg: elfogadva, hogy Magyarországon a statisztikai eszközökkel mért szegénységi mutatók csak bizonyos feltételek megléte esetén mutatnak nemek közötti egyenlőtlenségeket, ezen belül pedig nőkhoz köthető nagyobb arányú szegénységet, amellel érvelünk, hogy másfajta mérési technikákat és vizsgálati dimenziókat alkalmazva létezhetnek olyan sajátos szegénységi állapotok, amelyekben a család tagjai nem egyformán szegények. Mindezzel nem azt kívánjuk bizonyítani, hogy a férfiak megélt szegénysége a nőkéhez képest kevésbé súlyos és önromboló, nem a mélyszegénységben élő férfiak helyzetét kívánjuk előnyösebb helyzetben láttatni, hiszen nyilvánvaló, hogy a tartós munkanélküliség és jövedelemnélküliség állapota komoly romboló hatást gyakorol életükre, és az is, hogy mivel a hagyományosan elvárt szerepeiknek nem vagy csak kismértékben tudnak megfelelni, súlyos krízisekbe (fizikai, pszichés) kerül(het)nek. Mindezek ismeretében is azt vélelmezzük, hogy a vizsgált, mélyszegénységben élő családok nőtagjai súlyosabb szegénységet élnek meg, mint a férfiak, mert helyzetüket nemcsak a nyomor befolyásolja, hanem a szegény közegben élők környezetére jellemző patriarchális alárendeltségből fakadó hátrányok is. Úgy gondoljuk, hogy ezek a hagyományos értékek a tartós szegénységben élők életében felerősödve érvényesülnek, tovább súlyosbítva a nők által megélt szegénység következményeit és az egyenlőtlenségeket.

4.1.2 A KUTATÁS CÉLCSOPORTJA ÉS MÓDSZERE

Kutatásunk – mint korábban már jeleztük – kizárólag a mélyszegénységben élő nőkre irányul. Két dimenzió mentén is fontosnak tartjuk magyarázni e választást: (1) kiket tekintettünk mélyszegénységben élőknek; (2) miért csupán a nőkre fókuszáltunk, és miért nem vizsgáltuk a családok férfi tagjait is?

Az első kérdésre viszonylag egyszerű a válasz, hiszen az objektíven mérhető szegénységi küszöbök metódusából kiindulva azokat az egyéneket tekintettük mélyszegénységben élőknek, akiknek a családjában az egy főre jutó jövedelem nem érte el a nyugdíjminimum értékét. Hozzáteesszük, hogy a lehetséges interjúalanyok megtalálásának nehézsége miatt néhány esetben megengedtük, hogy jövedelmük nagysága minimális százalékban azt túllépje, feltételezve, hogy a kb. 2-3000 Ft-os többletjövedelem nem befolyásolja jelentősen a családon belüli életminőséget. Jövedelemnek a munkaerőpiacon legálisan szerzett juttatásokat, továbbá a nyugdíj- vagy nyugdíjszerű ellátásban és a családtámogatásban részesülők bevételeit tekintettük, ugyanakkor előzetesen nem vizsgáltuk, hogy a leendő interjúalanyok milyen egyéb szociális transferekben részesülnek.

A második kérdés megválaszolása során választásunkat több indok együttes hatásaként írjuk le. Egyrészt érvelünk a kutatói szabadságból fakadó jogokkal, amelyek lehetővé teszik, hogy a kutatók a saját maguk által választott kategóriák és dimenziók mentén vizsgálódjanak, és saját kvalitásaiknak és érdeklődésüknek megfelelően jelöljék ki a kutatási célokat. Másrészt érvelünk a nőtudományos megközelítések sajátosságaival is, melyek lényege, hogy ahhoz, hogy a női szubjektum a felszínre hozható és a nőként megélt világ láthatóvá legyen, „a nőket a saját értelmezési rendszerükön belül, saját tapasztalataikból kiindulva és saját fogalmaikat használva kell értelmezni”. Ehhez pedig szükséges az autentikusnak tételezett női mivolt és tapasztalat önálló megjelenítése. A nőtudomány tárgya a történelem során kialakult női tapasztalások és gondolkodásmódok feltárása és bemutatása, mely elengedhetetlenül szükséges az emberi viselkedés, kultúra és társadalom torz értelmezésének korrigálásához. Ebben az esetben lényeges kérdés, hogy megismerjük azokat az összefüggéseket, amelyek segítenek megérteni a szegénység szubjektumait, illetve láthatóvá tenni a nők által megélt és kizárólag az általuk értékelt saját életüket, függetlenül mindezt a férfiak véleményétől és befolyásától. Azzal is tisztában vagyunk, hogy emiatt a kutatás nem alkalmas a férfiak és nők közös valóságának feltárására, és arra sem, hogy rámutassunk: mennyiben térnek el egymástól ezen közös valóságról alkotott képek, de mint korábban már megjegyeztük, számunkra a szubjektív női sorsok, a nők tapasztalatai a lényegesek. Így tudunk képet alkotni arról, hogyan érzékeli és értékeli saját helyzetüket a családjukon belül, milyen viszonyítási szempontokat használnak, és milyen következményekkel jár mindez az életükre.

Ebből következően, mivel nem a *nőktől*, hanem a *nőkről* kívántunk információkat megtudni, nem a strukturált mélyinterjú, hanem a narratív interjú módszerét választottuk, annak érdekében, hogy „egy társadalmi jelenség individuális reprezentációját, szubjektív megélését” (Kovács 2008: 273) értelmezhesük.

4.1.2.1 *Az interjúalanyok kiválasztása*

Kutatásunk kvalitatív technikával készült, mely nem valószínűségi, szakértői mintavételre épült. Ennek keretében 89 db interjú felvételére került sor tartós szegénységben élő nők körében 2008–2009-ben. Az interjúk időtartama egyenként 1,5–2 óra. Az interjúalanyok kiválasztása során egyetlen kritérium – a jövedelmi feltételek – teljesülését tekintettük elengedhetetlennek. A lehetséges interjúalanyokhoz bölcsődék, óvodák, iskolák pedagógusainak közbenjárásával, segítő szervezetek, civilek, helyi postások, papok, védőnők, háziorvosok és családsegítők javaslataira és/vagy közbenjárására jutottunk el. Az interjúk egy része az interjúalanyok saját otthonaiban készült, de több esetben (külön kérésre) inkább más helyszíneken (kávézó, szülők lakása, közösségi ház előadója, családsegítő szolgálat irodája, a saját autóm, az interjúalany munkahelye) történt az interjú felvétele. Az interjúalanyok kiválasztása során semmilyen reprezentativitásra nem törekedtünk, hiszen az elsődleges célunk az volt, hogy az ilyen nyomorszámban élő embereket egyáltalán megtaláljuk, majd bizalmukat elnyerve beszélgethesünk velük. Nyolcvankilenc interjú készült el, melyeket minden esetben diktafonnal rögzítettünk, majd ezek szó szerinti leírása is megtörtént. Néhány esetben az interjúkészítés ideje alatt derült ki, hogy az interjúalany rendkívül gyengén vagy számunkra érthetetlenül kommunikál, illetve néhány olyan eset is előfordult, amikor a megkérdezett a családsegítő felkérését kötelességnek tekintette, és csak kényszerből, nagyon röviden, szűkszavúan válaszolt. Amint ezek kiderültek, felajánlottuk, hogy szakítsuk meg az interjút, de ezt egyikük sem szeretne volna, előfordult, hogy közülük néhányan az interjú végére kissé közvetlenebbé váltak, néhányan viszont akkorra sem. A jelentős többség viszont rendkívül készséges volt, a nők egyfajta „terápiás beszélgetésként” éltek meg az interjút, és sokan pozitív visszajelzéseket adtak a végén. Számos interjút többször is meg kellett szakítanunk különböző érzelmi kitörések, általában az interjúalany sírása miatt. Az interjúkérdések némelyike a magánélet intimebb részeire kérdezett rá, ezért minden esetben jeleztük, hogy nem kötelesek ezekre válaszolni, illetve ha valamelyik számukra kínos, kihagyjuk. Alternatívaként felkínáltuk, hogy az intimebb vagy bizalmasabb részeknél kérésükre kikapcsoljuk a diktafont. Ezzel a lehetőséggel többen éltek is, viszont csak néhányan kérték egy-egy kérdés kihagyását. Ezek főként a szexuális életükre irányuló kérdések voltak, bár előfordult, hogy valaki a társától elszenvedett bántalmazásokról nem hajlandó beszélni.

4.1.2.2 Az interjúalanyok jellemzői

Mint korábban már említettük, 89 fővel készült interjú. Lakóhelyüket tekintve csaknem fele-fele arányban városokban és községekben élnek, de viszonylag jelentős a nagyvárosokban, megyeszékhelyeken élők aránya is.

Megyeszékhely, főváros	Város, kisváros	Falu
22 fő	31 fő	36 fő

Életkori megoszlásukban a fiatal és a középgeneráció körülbelül azonos létszámarányt képvisel, jóval kevesebb az idősödő és az idős válaszadók száma.

18–35 év között	36–50 év között	51–70 év között
36 fő	40 fő	13 fő

Az interjúalanyok többsége 1–2 gyermeket nevel, de viszonylag jelentős arányt képviselnek a 3–5 gyermeket nevelők is. A legtöbb gyermeket (9 fő) egyetlen családban nevelnek.

1–2 gyermek	3–5 gyermek	6–9 gyermek
47 családban	35 családban	7 családban

A megkérdezett nők jelentős többsége házasságban él, a vártnál jóval alacsonyabb az élettársi kapcsolatban élők száma. Elenyésző számban találunk közöttük egyedülállókat, özvegyeket is, ugyanúgy, mint elváltakat, elváltakat – de kényszerűségből együtt élőket és olyan együtt élőket, akik éppen válófélben vannak. Ugyanakkor e kategóriákat összevonva azt mondhatjuk, hogy viszonylag magas a valamilyen ok miatt férfi családtag nélkül élők aránya.

Élettársi kapcsolatban él	Házasságban él	Házasok, de válófélben vannak	Egyedülálló (egyedül élők)	Özvegy	Elvált	Elváltak, de kénytelenek együtt élni
11 fő	46 fő	5 fő	5 fő	5 fő	15 fő	2 fő

Iskolai végzettségüket tekintve a válaszadók a legalacsonyabb végzettségűek körében reprezentálják magukat, nagyon magas a 8 osztályt végzettek és a szakmunkás-végzettségűek aránya, a vártnál viszont magasabb az érettségivel rendelkezőké. Ugyanakkor találkozunk olyan nővel is, aki egyetlen osztályt sem végzett, és olyanokkal is, akiknek főiskolai diplomájuk van.

0 osztály	Kevesebb mint 8 ált.	8 általános	Szakmunkás-képző	Érettségi	Főiskola
1 fő	7 fő	38 fő	22 fő	17 fő	4 fő

Az interjúalanyok foglalkoztatási jellemzőit tekintve kb. annyian dolgoznak, mint amennyien munkanélküliek, viszonylag magas körükben a gyermekek gondozásával kapcsolatos ellátásokban részesülők és a rokkantnyugdíjasok aránya is.

Dolgozik	Munkanélküli	Nyugdíjas	Gyes, gyed, gyet	Rokkant-nyugdíjas	Ápolási díjas
24 fő	33 fő	1 fő	19 fő	10 fő	2 fő

Az interjúalanyok adatai a 2. sz. *melléklet*ben olvashatók.

4.2 Vizsgálati dimenziók

Az interjúk első nagyobb része családtörténeti összefüggéseket vizsgál, rákérdezve a szülői családra jellemző struktúrákra, szerepekre, valamint jelenlegi életük párválasztásra eső szakaszára. Ebben elsősorban a párkapcsolati előzményekre, a vér szerinti és nevelt gyermekekre, a kapcsolat kezdetét jellemző nehézségekre, az induláskor megfogalmazódott vágyakra, a társsal szembeni elvárásokra és a közös tervekre kérdeztünk rá. A második részben a családon belül kialakult szerep- és munkamegosztásról kérdeztünk. A nemi szerepek egyik legfőbb indikátora a háztartási munkamegosztás. Nemzetközi és magyar kutatások egyaránt bizonyítják, hogy a nők nagyobb részt vállalnak a háztartási munkák végzéséből, és több időt töltenek vele, mint a férfiak. Vélhetően a szegényebb családokban a nők átlagosan több háztartási munkát végeznek, mint a férfiak, de ami ettől is lényegesebb, hogy a háztartási munkák végzése számukra nem választás vagy szerepmegosztás eredménye, hanem szocializációs vagy családi kényszer. Ugyanígy gondoljuk azt is, hogy a gyermeknevelés terhéből is nagyobb rész jut a nőknek. A harmadik részben a jövedelmi, vagyoni, fogyasztási és pénzkezelési helyzet feltérképezése volt a cél. A jövedelem nagysága, a foglalkoztatottság formái, a fogyasztást leginkább befolyásoló kiadások álltak a középpontban. Szubjektív megítélést vártunk az olyan típusú kérdésekre, mint pl. kettőjük közül ki él jobban, ki engedhet meg magának többet, ki az elégedettebb a jelenlegi életszínvonalukkal, ki tesz érte többet, hogy javuljon a helyzetük, van-e felelőse a mostani helyzetnek, ki osztja be a család pénzét, van-e közös kassza, vannak-e konfliktusok a pénz körül, jellemző-e az alkoholfogyasztás vagy a játékszenvedély valamelyiküknél, ennek milyen hatása van a családi életre. Mivel az egyének jólétét feltételezhetően a családi erőforrások együttese határozza meg, az egyén szegénység helyzetét pedig a család összes jövedelmének rá jutó része, fontos kérdés, hogy vajon a jólét, konkrétan a fogyasztás egyenlően oszlik-e meg a családtagok között. Mint láttuk, többen azt feltételezik, hogy mivel nem bizonyított a női szegénység léte a családokon belül, a jólét egyenlően oszlik meg a tagok között. Ez azonban megkérdőjelezhető több szempontból is, pl. mert a szülők a szegény

családokban jelentős mértékű fogyasztást vonnak meg maguktól gyerekeik javára, és ez a megvonás vélhetően a nők körében nagyobb mértékű. De vizsgáljuk pl. azt is, hogy valós feltételezés-e, hogy ezekben a családokban a férj csak egy részét „adja haza” jövedelmének (ha egyáltalán van neki) a háztartási kiadásokra, a többit saját szükségleteire fordítja (pihenés, szórakozás), így tehát bár igaz, hogy az alacsony jövedelmű háztartások fogyasztásának jelentős része közös fogyasztás, mégis jelentős mértékben vannak individuális fogyasztási tételek is. Úgy gondoljuk, hogy a mélyszegénység körülményei között élő családokban a nők zöme saját egyéni fogyasztásán is takarékoskodik, így valószínű, hogy az egyenlőtlenségek ezen a területen is kimutathatók. Emiatt azt is feltételezzük, hogy a családon belül egyenlőtlenül megoszló erőforrások miatt a család egyik tagja szegényebbnek tekinthető, mint a másik. Erősítheti ezt az elgondolást az, hogy várhatóan jellegzetes pénzkezelési szokásokat találunk a szegény háztartásokon belül, vagyis a házaspárok (ill. együtt élő partnerek) eltérő módon kontrollálhatják a pénz használatát. Mivel a szegény családokban élő férfiak a párkapcsolatukban vélhetően több erőforrással rendelkeznek, a nők úgy ítélik meg, hogy a férfiak a saját helyzetükkel is elégedettebbek, mint ők maguk.

A negyedik részben az aktuális érzelmi állapotot vizsgáltuk, kérdeztünk a napi szintű konfliktusokról, a megjelenő erőszak formáiról és egyéb deviáns magatartásokról is. Ismerjük, hogy a házasságokban vagy élettársi kapcsolatokban együtt élő párok érzelmei jelentős eltérést mutathatnak egymástól, gyakori eset, hogy az egyik fél érzelmei alapján a házasság még bensőséges, a másik fél érzelmei alapján viszont közömbös. Társulhat a közömbösség a másik fél gyűlöletével is, amelyet a házasság idején elszenvedett csalódások, ellenszenves vonások felfedezése okozhat. Ennek alapján azt vizsgáljuk, hogy a nők életében mennyire uralkodik a partnerük iránti szeretet, és mennyire ez a meghatározója a magatartásuknak, illetve hogy milyen mértékben közömbösek társukkal szemben, esetleg mennyire uralja a gyűlölet vagy az ellenszenv a társhoz fűződő viszonyt. Amennyiben az utolsó két szempont valamelyike érvényesül, feltételezzük, hogy arra jelentős befolyást gyakorolnak a család körülményei, a szegénység miatt teremtődő feszültségek, a férfi-női szerepmegosztás aránytalanságai, a tipikus családi konfliktusok és egyebek. Azt is vélelmezzük, hogy a családtagok közötti konfliktusok gyakran szülnek visszatérő vitákat, amelyek idővel – pl. a megélhetési kérdések miatt – tipikussá válnak. Mivel a nők számára konfliktusforrást jelentő problémákat vizsgáljuk, arra vagyunk kíváncsiak, hogy az általuk vázolt konfliktusok milyen típusúak, mióta állnak fenn, milyen megoldásokkal próbálkoztak már, és főleg, hogy melyek eredeztethetők szorosan vagy lazább értelemben a család szegénységi helyzetéből, a megélhetési nehézségekből. Azt is ismerjük, hogy a házasság vagy együttélés anyagi alapjai hatással vannak a családi élet minőségére, és kihatnak a konfliktusok keletkezésére és fennmaradására is. Vélhetően alap-

vető probléma, hogy a felek a rossz anyagi helyzetet másképp értékelik, így a szegénység és a nélkülözés miatt egymást vádolhatják, felelőst keresve a kialakult helyzetért. Ebben a témában főleg azt vizsgáljuk, hogy a nők keresik-e a felelőst a család szegénysége miatt, illetve vádolják-e a férfiakat a kialakult helyzetért. Gyakran előfordul, hogy – a konfliktusok hatására – egy idő után a kommunikáció már nem a megoldás keresésének eszköze, hanem inkább az ellentétek kiélezéséé, vagyis az lesz a cél, hogy az elmondottak minél fájóbb sérülést okozzanak a másinak. Ez a „stratégiai” megbántás egyik tipikus formája, amely általában csak akkor következik be, amikor a párkapcsolatban élő párok egyike vagy mind-egyike „járomnak” fogja azt fel és szeretne tőle megszabadulni. Vizsgálni fogjuk, hogy a szegény családokban élő nők milyen tipikus megbántásoknak vannak kitéve, ezeket hogyan élik meg, hogyan reagálják le, illetve mennyire szeretnének megszabadulni kapcsolatuktól, és miért nem teszik ezt. Feltételezzük, hogy a házasság vagy az együttélés olyan előnyöket nyújt, amelyekről a bizonytalan jövő miatt még a partnereik iránt gyűlölettel teli nők sem kívánnak vagy tudnak lemondani. Az előzőekből következően valószínűsíthető, hogy az elfajuló veszekedések, a fizikai és lelki bántalmazások gyakori jelenségek a szegény családok életében, amelyeknek elszenvedői leggyakrabban a nők. Az is valószínű, hogy a rossz anyagi körülmények, a szűkölködés, a máról holnapra élés, az iskolázatlanság és a tradicionális, autokrata férfiúi beállítódás a szegény családokban olyan feszültségeket gerjeszt, amelyek a jelenség halmozódását eredményezik, vagyis feltételezésünk szerint ezekben a családokban gyakran és a legdurvább formában is megjelenik az erőszak. A nők szempontjából kettős kapcsolatban vizsgáljuk a deviancia megjelenését: a közvetlen érintettség és a társ érintettsége terén. A közvetlen érintettség terén feltételezzük, hogy a szegény családokban élő nők körében a deviáns magatartások aránya magasabb, mint az átlagos jövedelmi helyzetben élők körében, elsősorban az alkoholizmus és a depresszió terén. A társ érintettsége terén pedig azt feltételezzük, hogy a szegény családokban élő nők a társadalmi átlagtól jóval magasabb arányban kénytelenek elviselni partnerük deviáns magatartását, főleg alkoholizmusát és szerencsejátékok iránti szenvedélyét. A családokban megjelenő deviáns jelenségek gyakran a feszültségek oldására irányulnak, amely feszültségek oka igen gyakran maga a házasság vagy az élettársi kapcsolat. A nők szempontjából kiemelt jelentőségűek a neurotikus tünetek, amelyek – a kutatások szerint – jóval gyakrabban fordulnak elő a közép- és időskorú nőknél, mint a fiatalabbaknál. A leggyakoribb, illetve leginkább jellemző tünetek a magyar nők életében a reménytelenségérzés, az alvászavar, az önvád, a fáradtságérzés, a fejfájás, szorongás, türelmetlenség, illetve a testi panaszok miatti túlzott aggodalom. Ezek a szegény családokban élő nők életében is jelen lehetnek, ami tovább súlyosbítja kiszolgáltatottságukat. A magatartástudományi kutatások szerint ez főleg azzal magyarázható, hogy idővel elégtelenné válnak azok

a technikák, készségek, amelyek korábban alkalmasak voltak a sikeres életvezetéshez, illetve eltűnnek vagy használhatatlanná válnak azok a társas támogatási rendszerek, amelyek szintén nélkülözhetetlenek a biztonságérzethez.

A következőkben a 89 nő sorsát, megélt szegénységét és jövőbeli kilátásait elemezzük. Mindezt az általunk legmeghatározóbbnak tekintett dimenzió mentén, a munkaerő-piaci aktivitáson keresztül értelmezzük, és az ezen belül felállított három alkategóriában – (1) csak a nők dolgoznak (vagy kapnak családi ellátást), a férfiak munkanélküliek; (2) csak a férfiak dolgoznak, a nők munkanélküliek; (3) mindketten munkanélküliek – árnyaljuk a vizsgált nők helyzetével kapcsolatosan általánosan megfogalmazható kijelentéseket, lehetőséget teremtve az alkategóriák mentén történő további összehasonlításokra is.

A kutatás eredményei

1. Családalapítási lehetőségek, életkezdési sajátosságok a nők körében

Szociológiai értelemben az egyének helyzetét és életpályájuk alakulását a *gyermekkori származási család* jelentős módon befolyásolja, nemcsak a rá jellemző kulturális háttér, hanem az olyan tényezők miatt is, mint pl. a szülők munkamegosztási pozíciója, a gyermekkori anyagi körülmények, a lakáskörülmények, a fogyasztás színvonala stb.

Ebből a szempontból a kutatásban szereplő nők szülői családjainak zöme napi megélhetési gondokkal küszködött, folyamatosan szegénységben élt, annak minden következményével. Tipikus jellemzői a lányokat nevelő családoknak az apa és az anya alacsony iskolai végzettsége, az iparban vagy mezőgazdaságban rosszul fizetett, nehéz fizikai munkák végzése, a férfiak eltartói, a nők családot össze- és rendben tartó szerepe. Életminőségüket elsősorban az alacsony jövedelem, az ebből következő szűkös fogyasztási lehetőségek, a magas gyermekszám, az apa tekintélye és az anya családellátó szerepe határozta meg. Hagyományos szerepkészleteiknek megfelelően az anyák csak kevés családban dolgoztak (ez leginkább csak ott volt jellemző, ahol válás vagy megözvegyülés miatt a nők kénytelenek voltak gyermekeiket és önmagukat eltartani, ezért munkát vállalni), a szülői családban tipikusan az apa eltartói státusza érvényesült.

A megkérdezett nők gyermekkorában a szegénysors tehát közös, az életminőségben mégis jelentős különbségek látszanak. (1) Az egyik kategóriába a *nehéz, félelmekkel teli, hányatott sorsú gyerekkort* megélőket soroltuk:

„Az anyukám az mindig otthon volt, mert sokan voltunk testvérek, az apukám az kőműves volt, de elitta az összes pénzt. Tehát egy borzalmas szegénységben nőttünk, száraz kenyeret ettünk. Szociális lakásban laktunk, de ez is olyan, hogy tízen laktunk másfél szobán, és nagyon-nagyon szerényen, koldus körülmények között. Édesapám úgy ivott, hogy az anyámat napi szinten ütötte, és ugyanúgy a családját is, tehát minket is. Volt úgy, hogy a hó tetején kint álltunk, a fejszével zavart ki minket. Nagyon nehezen nőttünk fel, szüleink elváltak '79-ben. Akkor lett egy kicsit jobb életünk, hogy anyukámnak lett ez a mostani férje, aki van. Ő nagyon rendes ember volt velünk, meg még mindig az, de nagyon nehezen nőttünk fel, nagyon nagy szegénységben.”
(58. sz. interjúalany)

(2) A másik kategóriát azok alkotják, akik elmondásaik szerint nagyon szűkölködő, sok-sok lemondással járó, de *békés, kiegyensúlyozott gyermekkort* tudhatnak magukénak.

„Jó nevelést kaptam, jó szüleim voltak, megadtak mindent, szegények voltunk, de a szeretetet megkaptuk. [...] Nincs iskolájuk, írni, olvasni nem tudnak. Sajnos.” (2. sz. interjúalany)

Egyértelműen körvonalazódik, hogy a megkérdezett nők a saját gyermekkorukat nem aszerint minősítették jónak vagy rossznak, hogy a családjaikban mennyi pénzből gazdálkodtak vagy milyen életszínvonalon éltek, hanem hogy mennyire volt békés, kiegyensúlyozott és szerető a közeg, amelyben felnevelkedtek. Ez rendkívül fontos ismerv, mert vélhetően saját életük megítélése során is hasonló hangsúlyokkal fogunk találkozni, ezért várhatóan nem annyira a pénztelenséget és az abból következő fogyasztási és egyéb hátrányokat, mint inkább a párkapcsolati nehézségeket, a szeretetlenséget és a feszültségeket fogják elsődlegesen problémaként említeni.

a) Párválasztási és mobilitási jellemzők

A kilencvenes évek közepén a családi értékek empirikus vizsgálatára irányuló kutatások egyik eredményeként került publikálásra (Pongráczné – S. Molnár 2000), hogy a *házastársi homogámia* rendkívül erősen érvényesül a magyar társadalomban, ezért a párválasztás szempontjai között is jelentős szerepet játszik a hasonló iskolázottság, a hasonló szülői háttér és a hasonló foglalkozási kategória. Ami új eredmény, hogy az élettársi kapcsolatok körében is egyre inkább a házastársválasztás e hagyományos kritériumai a jellemzők, vagyis úgy tűnik, hogy az azonos társadalmi háttér normatívája ebben az együttélési formában is szinte spontán módon érvényesül, mert „az emberek többnyire saját társadalmi környezetükben kötnek ismeretségeket, vagyis a párválasztás »piaca« társadalmilag eleve behatárolt” (Pongráczné – S. Molnár 2000: 59).

Ezen összefüggéseknek teljes mértékben megfelelő a mi eredményeink is azt mutatják, hogy a kutatásban szereplő – akár házasságban, akár élettársi kapcsolatban élő – nők *a szülői családhoz képest semmiféle mobilitást nem mutattak*. A nemzedékek közötti mobilitás hiányának okaira nemcsak a különböző tökefajta teljes hiánya vagy nem elégséges volta a magyarázat, hanem – fiatal nőkről lévén szó – a *házassági mobilitás hiánya* is. Ez azzal magyarázható, hogy házastársaik vagy élettársaik iskolai végzettsége és foglalkozása nem mutatnak jelentős eltérést az apák státuszától. Sőt, azok a lányok sem tudtak saját végzettségi szintjüknek megfelelő partnert találni, akik magasabb iskolai végzettséget szereztek (minimum érettségi), ezért pl. azok, akik érettségivel rendelkeznek, zömükben szak-

munkás férfivel élnek együtt, az érettségizett vagy diplomás férjek aránya rendkívül alacsony körökben. Vagyis a lányok társadalmi közegének zártsága párválasztásuk révén társadalmi helyzetük automatikus átörökítését eredményezte. Ez egybeesik DiMaggio és Mohr (1998) azon eredményével, amely szerint az apák iskolázottsága a nők esetében sokkal erősebben hat a házastárs iskolázottságára, mint a férfiak esetében.

„Hát, amikor férjhez mentem, akkor igen, úgy mentem olyan tervekkel, hogy én nem fogok, nem szeretnék olyan nehezen élni, de hát úgy láttam, úgy elfogadtam, hogy akihez férjhez mentem, ugyanaz a típus, mint apu volt akkor, és úgy beletörődtem. Néha-néha úgy kitör belőlem, de beláttam, én abba nőttem fel, hogy anyu is úgy elfogadja, meg csinálta, megpróbált vele megbirkózni, és én is ugyanaz a típus vagyok [...]” (10. számú interjúalany)

A lányok anyjukhoz viszonyított helyzetében két kategória különül el élesen: (1) az egyikbe sorolhatók azok a nők, akik jobb, könnyebb életet terveztek vagy szerettek volna elérni, mint amilyen az anyjuknak volt; a (2) másik csoportba pedig azok, akik anyjuk életét mintának tekintve hasonló módon szerettek volna élni. Többségük, bármely kategóriába is tartozzon, kizárólag stagnálásról vagy rosszabbodásról tudott beszámolni, egyikük sem érezte úgy, hogy jobb lenne az élete, mint az édesanyjáé volt. Vagyis saját helyzetüket inkább hasonlónak, de még inkább rosszabbnak értékelték. A későbbiekben kitérünk ennek okaira.

„Kísértetiesen emlékeztet az életem az édesanyáméhoz, mint hogyha megismétlődött volna a történelem, és talán a férjem is, mint az apám, majdhogynem az a felelősségtudat hiánya, az a nemtörődömség, hogy nem foglalkozik a gyermekeivel, az mind sajnos végigkísért, és ugyanilyen nehéz életem van. És azt is mondhatom, hogy ugyanúgy, mint anyukám magának szült engem, én is mondhatom azt, elég keményen, hogy van egy kislányom, akit szerintem majdhogynem magamnak szültem.” (11. sz. interjúalany)

„Na, hát az enyém egyáltalán nem hasonlít hozzá, teljesen más. Szeretném, ha olyan lett volna, de ez nem, egyáltalán nem lett olyan semmiképpen! Elrontottam még kicsi csikó koromban. Én meg az egész mindenség. Megismerkedtem az élettársammal huszonöt éve lassan már. Egy éve vagyunk körülbelül külön, amit meguntam, mit művelt már. Na, azt nem kívánom senkinek, amin én tizenhét éven keresztül végigmentem, mert nem volt olyan élet. Jaj! A rettegés, amikor alkoholizmus és a szegénység és a pénztelenség létezik, és a félelemben éltünk végül is a család.” (51. sz. interjúalany)

Különösen a diplomával rendelkező, jelenleg teljes szegénységben élő nők helyzete érdekes ebből a szempontból, mert mindegyikük jobb életet szeretett volna, de most rosszabbnak értékeli azt még az alacsonyabb státuszú anyjukétól is. Mindezt, nagyon hasonlóan, férjeik alacsonyabb iskolai végzettségével magyarázták, ami számos konfliktust alakított ki közöttük. A férjek részéről megjelenő uralomra törekvés (pl. „szülj három-négy gyereket, az van, amit én mondok, én vagyok az úr” – 47. sz. interjúalany), a férfi kisebbségi érzések, a féltékenységi, majd a megjelenő alkoholfüggőség és végül mindennek a fizikai erőszakba torkollása vezetett a kapcsolatok teljes megromlásához. Azt mondhatjuk, hogy bár a diplomás nők számára az iskolai mobilitás csatornáin keresztül nyitott volt az út a társadalmi ranglétrán történő feljebb lépéshez, de párválasztásuk, konkrétan a férfiak alacsony státusza megakadályozta, illetve gátolta ennek realizálódását.

b) Családi szerveződések, érzelmi kötődések

Mint ahogyan már a bevezetőben említettük, a modern társadalom családformái sokszínűek, és legtöbb esetben nem elégitik ki a hagyományosan elfogadott elméleti családfogalom kritériumait (pl. házasságkötés, vérségi kapcsolatok). Ilyen sokszínűséggel és *változatos együttélési formákkal* találkozunk a vizsgált mélyszegénységben élő nők körében is. Jelenlegi párkapcsolataik korai szakaszában, az együttélésük kezdetén már jól elkülöníthető legalább *két családi szerveződési forma* körükben. (1) Az egyikben a párok egyikének sem volt korábban házassági vagy élettársi kapcsolata; (2) a másikban vagy mindkettőjüknek, vagy legalább az egyiküknek volt. Ez utóbbi kategória azért játszik különösen fontos szerepet az új család formálódásában, mert ezekbe kívülről – már a kapcsolatok elején – gyermekek is érkeznek, akik csak az egyik partner vér szerinti gyermekei. Ez a helyzet jelentősen megterheli a kapcsolatokat már a kezdeti fázisukban, amelynek hosszú távon jelentős következményei lehetnek (és lesznek) a párkapcsolat minőségére és hosszára. Néhány példa az ilyen családok szerkezetének alakulására:

a) Jelenleg élettársi kapcsolatban élnek. A nőnek első kapcsolata, a férfinék nem. Ő korábban házasságban élt, három gyermeke született, akik állami gondozásban vannak. Az apának további hét gyermeke született még különböző, nem tartós kapcsolatokból, közülük is többen állami gondozásban vannak. Jelenlegi kapcsolatából négy gyermek született, így összesen 14 gyermek édesapja, de csak a jelenlegi négy gyermekével tart kapcsolatot.

b) Jelenleg élettársi kapcsolatban élnek. Korábban a nőnek volt már egy tartós élettársi kapcsolata, amelyből három kislány született. Őket jelenleg közösen nevelik az élettársával. Mostani élettársának két tartós kapcsolata is volt, az elsőből öt gyermek született, közülük az egyiket ők nevelik, a másiktól két gyermeke született, velük nem tartja a kapcsolatot. Jelenlegi kapcsolatuk-

ból két közös gyermek született, így összesen hat gyermeket nevelnek, két közöst és négy nem közöst. Kettőjüknek összesen 14 gyermekük született, amelyből hat gyermekről gondoskodnak.

c) Jelenleg élettársi kapcsolatban élnek. Korábban a nőnek már volt egy élettársi kapcsolata, ebből született két gyermeke. A jelenlegi társától is született két gyerek, ezért négy gyermeket nevelnek.

d) Jelenleg házasságban élnek. Korábban a nőnek ismeretlen apától született egy gyermeke 17 évesen, majd férjhez ment első férjéhez, és tőle is született egy. A válás után élettársi kapcsolatot létesített a jelenlegi férjével, majd mikor három gyermekük született, összeházasodtak. Jelenleg öt gyermeket nevelnek. A jelenlegi férjének korábbi kapcsolatából született egy kislány, akit az anya nevel, az apa nem látogatja első gyermekét.

e) Jelenleg házasságban élnek. A nőnek egy korábbi futó ismeretségéből született egy gyermeke, aki a kezdetektől állami gondozásban van. Jelenlegi házasságából 6 gyermek született.

f) Jelenleg házasságban élnek. A feleségnek korábban ismeretlen férfitől született egy gyermeke. Jelenlegi férjével két évig élettársi kapcsolatban éltek, majd amikor megszületett a gyermekük, összeházasodtak. Jelenleg három gyermeket nevelnek.

Mindez számos gyermek, nő és férfi életét nehezítő tényező. A közös háztartásban nevelt nem saját gyerekek, az elhagyott és a szülő által nem látogatott gyerekek, az elhagyott, de a szülő által látogatott gyerekek, sőt, ezen helyzetek egyetlen családon belüli kombinációja rendkívül labilissá teszi a szegénységük miatt amúgy sem stabil családokat. Egyébként is tipikus helyzetnek mondható, hogy azok a nők, akiknek már volt gyermekük, és így létesítettek kapcsolatot jelenlegi társukkal, sok esetben nem mérlegelték, hogy szerelmi kapcsolat-e az övék, vagy sem. Úgy tűnik, számukra a legfontosabb tényező az volt, hogy találjanak egy olyan férfit, aki hajlandó őket és a gyermekeiket is elfogadni és számukra biztonságos életkereteket teremteni. Számtalan esetben érzékeljük körükben, hogy ha az új férfi elfogadta a gyermeküket, az olyan fokú hálát váltott ki belőlük, hogy számukra más elvárás vagy saját maguk érzelmeinek szintje másodlagossá vagy sokadlagossá vált. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy – anyagi kiszolgáltatottságuk miatt – *saját biztonságuk, de még inkább gyermekeik biztonsága érdekében lemondtak érzelmi igényeikről is*, annak minden következményével együtt.

„Az biztos, hogy egy jó tulajdonsága volt, hogy nagyon szerette a kisfiamat annak idején, amikor nyolc hónapos volt. Nagyon szerette. Utána ő hordta az óvodába, ő hordta a bölcsődéből is hazafele, úgyhogy ilyen jó tulajdonságai voltak.” (73. sz. interjúalany)

„A kezdetekkor nagyon jó volt, mert tényleg így volt. A kislányom, Brigi hároméves volt, és azt vitte mindenhová magával, úgy képzelje el. Amíg meg nem született a közös gyerekünk, addig le a kalappal előtte. De mikor meg lett a közös gyerek, akkor osztán volt hadd el hadd.” (45. sz. interjúalany)

Szembetűnő ugyanakkor, hogy van egy markánsan elkülönülő kategória, amelybe azokat a nőket soroljuk, akik *egyszerűen belesodródtak a kapcsolatba, de igazából nem szerették partnereiket*. Az ilyen kapcsolatok stabilitása, kölcsönös-sége és szolidaritása rendkívül gyenge már a kapcsolat elején is, meg sem közelíti azokét, akik erős érzelmi kötődéssel bírtak.

„Az elején nem voltam bele szerelmes. Szabadulni akartam tőle mindenáron, és akkor utána egyre gyakrabban jött el, már kedves is volt hozzám, nem volt olyan durva meg erőszakos, mint az elején, és azt mondja csak úgy, hogy vigyázz magadra, meg szia anya, mindjárt jövök. Meg tudod, mindig volt benne, mindig ittas volt, és meg hogy féltett, akkor jól érezte magát nálam, meg a szövege megvolt, mindig szórakoztatott, közös ismerőseivel, barátaival megismertetett, meg úgy lassacskán úgy összejöttek az én barátnőim, meg társaság, izgalmas. Egyszóval izgalmas volt. Csak hát kiderült, hogy mégse vagyok bele szerelmes.” (79. sz. interjúalany)

„Hát, eleinte nem annyira szerettem én, de ő se engemet. De mit tudom én, össze voltunk úgy szokva, már meg, azt mondja, hogy nem tudná elviselni úgy, hogy hát külön lennék tőle.” (8. sz. interjúalany)

Ez azért probléma, mert a szegénységből fakadó nehézségek egyébként is folyamatosan gyengítik a partnerkapcsolatot, hiszen az állandó, napi szintű túlélésért folytatott küzdelem számos konfliktust eredményez, amelyeknek a folytonos elhárítása rendkívül megnehezíti az együttélést. Ezt a helyzetet segít kivédeni az erős érzelmi kötődés, és ezért probléma, hogy a nők körében egy markáns csoportnál ez már a korai időszakban sincs meg.

c) Lakhatási lehetőségek

Az életkezdesi nehézségek között két jelentős kategória különül el egymástól: a *lakhatás kérdése* és a pénzháány (a pénzháányról bővebben a következő alfejezetekben lesz szó). A fiatalok közös életük indítása és megszervezése folyamán számos nehézséggel szembesültek, ezek közül leggyakrabban a lakhatás kérdése merült fel szinte megoldhatatlan problémaként. A családi gazdálkodásnak elsőrendű célja az önálló otthon megteremtése, a saját lakás megszerzése, ezért a lakás és a vagyon, bármily szerény mértékű is az, gyakran egy egész élet munkájának eredménye, amely fontos kötőelemet jelent a partnerek között, s számtalan csa-

ládót az érzelmi elhidegülés ellenére is együtt tart. Úgy tűnik, hogy a megkérdezett, *jelenleg mélyszegénységben élő családok életkezdési nehézségeinek mértékét leginkább a szülői család támogatásának minősége és mennyisége befolyásolta*. Ismert, hogy a magasabb társadalmi státuszú családokban a szülői támogatás nagyon gyakran mint a státuszmegszerzés mechanizmusa funkcionál. A magyar társadalomban a szülői támogatás arányát általában a szülői háztartás társadalmi, gazdasági, demográfiai jellemzői határozzák meg. A szülői segítség esélyét pl. a lakásszerzésben a magasabb iskolázottság, a nagyobb pénztőke, valamint a vidéki lakóhely növelik leginkább, a támogatás pedig különféle alternatívák formájában realizálódik.

A kutatásban szereplő szegény sorsú nők családjai kapcsolatuk elején többségükben nem rendelkeztek önálló lakással, ezért vagy valamelyikük szüleinél kaptak külön szobát, vagy idegeneknél albérleti szobát.

„Hát, először is nem volt hol laknunk. Akkor kiköltöztünk anyámékhoz, akkor persze hogy már többen lettünk, kerülgettük egymást, ők se szokták, mi se szoktuk, de hát végül is kialakult.” (45. sz. interjúalany)

„Hát, a pénztelenség az nagy úr volt nálunk, nem volt pénzünk, nem tudtunk építkezni, nem, vagy esetleg saját lakást vásárolni, még akkor albérletbe mentünk, de az albérletet sem tudtuk fizetni.” (71. sz. interjúalany)

A beszámolók arról tanúskodnak, hogy a szegénysorban felnövő fiataloknak *a szülői család nem tudott segítséget nyújtani a lakásszükséglet kielégítésében*, sőt ettől kevésbé jelentős szükségletek kielégítésében sem, de gyakran előfordult, hogy mindezek kompenzálására befogadta őket és otthont biztosított számukra, akár saját helyzetük romlása árán is. A probléma azért jelentős, mert függetlenül attól, hogy a férfi vagy a nő szüleinél maradtak-e, az a fél, aki kénytelen volt továbbra is saját szüleivel élni, nem tudott igazán elszakadni a szülői függéstől annyira, amennyire ez az önállósuláshoz szükséges lett volna. Ugyanakkor ez a fajta együttélési kényszer tovább erősítette a hagyományos nemi és családi szerepekre irányuló szocializációs hatásokat is, hiszen a befogadó szülői család saját – az alsó társadalmi rétegekre jellemző – attitűdjei továbbra is hatottak (sok esetben kényszerként) a fiatalokra, függetlenül attól, hogy melyikük szüleinél éltek. Anyagi kiszolgáltatottságuk még inkább elfogadóbbá tette őket a korábban tanult viselkedési és szerepminták iránt, elsősorban azért, hogy minimalizálják a közöttük és a befogadó szülők között keletkező konfliktusok számát. E konfliktusok zöme a kényszerű együttlakás következménye, és szoros kapcsolatban áll a lakhatási problémákkal. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a problémák általában nem önállóan, hanem kombinálódva jelentkeznek. Túlnyomórészt a lakáshiány

és a pénztelenség együttese dominál, de nem ritka e kettő mellett, vagy az egyikkel vagy másikkal párban, a szülőkkel kialakult feszültségterhes vagy rendkívül rossz viszony is.

„Az anyóssal meg kellett küzdeni. Rengeteget veszekedtünk, rengeteg probléma volt, főleg a férjemnek volt ebből... Ugye, mert én a felesége, ott az anyukája, és akkor kettő között őrlődött, mert nagyon nem jöttünk ki egymással, de úgy érzem, hogy nem én voltam a hibás. Ő úgy fogadott engem, ahogy valakit nem lehet fogadni, én ezt a mai napig éreztetem vele, mert éreztetem vele. Ő már nekem akármit csinálhat, engem nem érdekel. Engem nem érdekel olyan szinten, hogy jó, elfogadjuk egymást, fogadjuk el, kellő lépést, két lépés távolságot tartunk meg, és így nem lesz veszekedés.” (15. sz. interjúalany)

Ráadásul a fiatal házások többsége házaseletének éppen azt a szakaszát volt kénytelen másokkal együtt tölteni, amelyet Cseh-Szombathy (1979) az *egymáshoz való illeszkedés és alkalmazkodás kritikus periódusának* hív, és amikor éppen arra lenne szükség, hogy az adaptálódás zavartalan körülmények között menjen végbe.

„Én azt mondom, akinek házastársi kapcsolata van, annak mindenképpen jobb külön kezdeni, tehát nem együtt lakni a szülőkkel. Nekem nagyon jó volt, de azért mindig alkalmazkodni kellett. Mikor viszont külön vagy, akkor azt csinálsz, amit akarsz, akkor nevetsz, amikor akarsz, akkor bújssz össze, amikor akarsz, szóval az nem akármi.” (59. sz. interjúalany)

Összegezve az eddigieket, párválasztásukat követően a megkérdezett, jelenleg mélyszegénységben élő nők hasonló vagy gyakran még nehezebb helyzetbe kerültek, mint amilyenben szüleik voltak, sőt, mivel fiatal nőkről van szó, amilyenben az anyjuk élt. Ez azokban a családokban is igaz, amelyekben a lányok iskolai végzettsége valamelyest magasabb, mint szüleiké, illetve az anyjuké. (A megkérdezett nők szüleinek iskolai végzettsége jelentős többségben 8 általános iskola vagy annál is alacsonyabb szint, a legmagasabb végzettségű szülők szakmunkások, arányuk a mintában elenyésző.) Gyermekkorukat a nők nem a szegénységük mélysége és az ebből fakadó megfosztottságérzés szintje szerint értékelték jónak vagy rossznak, hanem aszerint, hogy mennyire volt harmonikus, békés, kiegyensúlyozott a családi életük. A kutatásban szereplő nők társadalmi státusza és életesélyeik vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy olyan társadalmi közegben nevelkedtek, amely nem tette lehetővé számukra az autonóm, saját sorsot irányító és szabadon életutat választó döntéseket. A származási családban jellemző sajátos kulturális, gazdasági és társadalmi tőkék (vagy azok hiánya), kiegészülve a gyermekkori szocializációs (családi és intézményes) folyamatokkal, nagyon je-

lentősen meghatározták, illetve kényszerek között tartották a nők párválasztási aspirációit és lehetőségeit is. A családi szféra – a mobilitás, ezen belül is kiemelten a házassági mobilitás teljes hiányának következményeként – számukra az egyenlőtlenségek hordozójává, azok reprodukciójának terévé vált.

2. A nők helye a családi munka- és hatalommegosztásban

a) Női-férfi szerepelvárások a párkapcsolat elején

Minden párkapcsolatban megjelennek és a nemek között egymástól jelentősen különbözhetnek az egyéni elvárások, igényszintek, vágyak és célok. Az igények a különböző értékek, preferenciák függvényei és mindenkiben hierarchikusan épülnek fel. Buda és Szilágyi (1988) szerint ebben a legfontosabb tényezők (1) a biztonsági (védettségi, szolidaritási) igény; (2) az elismerési, megbecsülési igény; (3) a szexuális-erotikus (gyengédségi és kölcsönös örömszerzési) igény; és (4) az önkifejezési-önmegvalósítási igény. A szubjektív értékelés vizsgálatakor ezért fontos annak feltárása, hogy melyek azok az igények és elvárások, amelyeknek a felek nagyobb hangsúlyt tulajdonítanak, és amelyeket elengedhetetlennek tartanak együttélésük sikeres működéséhez. Erre irányulóan a kutatási eredmények (Pongráczné – S. Molnár 2000) arra mutattak rá, hogy a férfiak és nők közötti különbségek nem túlságosan nagyok, de jól értelmezhetőek. Ezek szerint a nők a férfiaknál fontosabbnak tartják a hűséget, a kölcsönös megbecsülést, a megértést, az önálló lakást és a gyermeket, míg a férfiak nagyobb súlyt helyeznek a megfelelő jövedelemre és a jól vezetett háztartásra. A nők fontosabbnak tartják, hogy a családnak külön lakása legyen, önálló háztartással bírjon, míg a férfiak közül többen „hajlamosak azt hinni, hogy a szülőkkel, nagyszülőkkel való együttélés jót tesz egy házasságnak”. Különösen fontos összefüggés, hogy a relatíve alacsony iskolázottságú rétegben, mint a nyolc általánost vagy szakmunkásiskolát végzett, vidéki, házas, gyermekes 30 év feletti, betanított munkás vagy mezőgazdasági fizikai foglalkozású csoportok körében, nagyon erősen tovább él a szerzők által „falvédőigazságnak” nevezett érték, a családot összetartó, jól vezetett háztartás igénye.

Ezen eredmények egy részét mi is alá tudjuk támasztani, függetlenül attól, hogy mi csupán a legelső társadalmi szegmens ilyen irányú jellemzőit vizsgáltuk. Interjúalanyaink körében nem figyelhető meg a felsőbb társadalmi rétegekre jellemző, a tradicionális értékekkel ellentétes irányú strukturális értéktranszformáció. Az értékváltozást elsősorban a létfeltételek változása idézhetné elő, de ez a változás a vizsgált nők családjában a származási családhoz képest nem következett be. Mindezek eredményeként a kutatásban szereplő, konzervatív nemi szerepeket internalizáló és a mobilitási esélyek szinte teljes hiányával induló, je-

lenleg mélyszegénységben élő *nők elvárásai férjeikkel vagy élettársaikkal szemben* – párkapcsolatuk kezdetén – tökéletesen leképezték társadalmi környezetük patriarchális jellegét. A megfogalmazott elvárások között feltűnően erős (1) a nők ragaszkodása a férfiak tradicionális pénzkereső szerepéhez, amely alacsony iskolai végzettségükből következő alacsony gazdasági érdekelttségükre és a szülői házból hozott mintákra vezethető vissza. Vélhetően ezért lett számukra még inkább tragikus hatása a későbbiekben a férfiak munkanélkülisége.

„Az volt az elvárásom, hogy éljünk mi is úgy, mint egy család, egy szerető férj vagy ember váljon belőle, aki szeret engem, szereti a gyerekeket, és tehát egy pénzkereső, családfenntartó ember. Ez volt az elvárásom vele szemben.” (77. sz. interjúalany)

„Hát az, hogy ne igyon, szorgalmas legyen és dolgozzon. Ne az én feladatom legyen a pénzt beosztani. De sajnos nem lehetett rábízni.” (12. sz. interjúalany)

(2) Mindezek mellett tipikus női elvárásként fogalmazódtak meg az olyan igények is, mint pl., hogy legyen szerető, gondoskodó férj, foglalkozzon a gyerekekkel, ne igyon, legyen hűséges. (3) Harmadik csoportként pedig körükben a vártnál jelentősebb arányban vannak azok, akik kapcsolatuk elején semmiféle elvárást nem fogalmaztak meg a társukkal szemben, sőt eszükbe sem jutott erről gondolkodni.

A „ne igyon” vagy „legyen hűséges” típusú igények elsősorban azoknak a nőknek a körében fogalmazódtak meg, akik vagy a szülői családban éltek át konfliktusokat ezekkel összefüggésben (alkoholizmus, hűtlenség), vagy a korábbi párkapcsolataikból voltak efféle tapasztalataik, de kiemeljük, hogy a legfontosabbnak tartott és a leggyakrabban elhangzó kívánság egyértelműen a férfiak családeltartó, pénzkereső szerepe volt. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ameddig ennek az elvárásnak a férfiak eleget tudtak tenni, a nők elégedettnek érezték magukat a kapcsolatukban. Elméletileg ez azzal magyarázható, hogy, mint ahogyan a korábbiakban hivatkoztuk is, az emberi igények és értékek hierarchiájában a legelső szintet a biztonság iránti igény képezi, amely a védettséget és a szolidáris alapú kapcsolatokat foglalja magában. A legelső társadalmi szegmensben élő nők pedig saját biztonságukat (az előző fejezetekben bemutatott korszakok példája szerint) az évszázados hagyományok szerint mindig a férfiak eltartó szerepén keresztül élték meg. Úgy tűnik, hogy ez az értékrend e rétegek nőtagjai körében a XIX. századhoz képest ma sem sokat változott. Ugyanakkor a „legyen szerető, gondoskodó társ” típusú válaszok gyakorisága azt is mutatja, hogy többük számára a hierarchia második szintjének értékei, vagyis az elismerési és megbecsülési igény is megfogalmazódnak. Ennyiben tehát a két évszázaddal ezelőtti tendenciához képest elmozdulás látszik, ma már a nők ebben a legelső társadalmi

státuszban is meg merik fogalmazni és kifejezésre merik juttatni szeretetigényüket a másik nemmel szemben. Nyilván ezt jelentősen befolyásolja, hogy a polgári intimitás nyomán ma már minden társadalmi rétegben leginkább az érzelmi alapú kapcsolatok dominálnak az érdekalapúakkal szemben. Ugyanakkor egyetlen esetben sem említődik meg sem a szexuális-erotikus (gyengédségi és kölcsönös örömszerzési) igény, sem pedig az önkifejezési-önmegvalósítási igény. Annak, hogy ezek az igények a felsőbb társadalmi rétegek tagjai körében jelen vannak, de a szegénységben élő nők körében nem, nyilván több oka is van. A szexuális igények kifejezésével kapcsolatban a tradicionális értékek, a nők számára évszázadokon át előírt, kötelezően elfojtott szexualitás, valamint e téma kommunikációjának tabusítása ma is érzékelhető következményekkel jár. A későbbiekben ezzel a témával még részletesen foglalkozunk. Az önkifejezési-önmegvalósítási igény pedig mindaddig nem is fog megfogalmazódni, ameddig az ezt megelőző igényszintek ki nem elégítődnek. Érthetően, akinek lakhatási és megélhetési gondjai vannak, sokadlagosnak fogja tekinteni önmegvalósítási terveit.

Hasonló módon fogalmazódtak meg a *férfiak nőkkel szembeni elvárásai* is, amelyeket a nők többnyire elfogadtak, maguk is természetesnek és követendőnek tartottak. Ezek hasonló összefüggésekben jelennek meg, mint ahogyan azt az előzőekben a nők kapcsán már bemutattuk, tökéletesen kiegészítik a női igényeket, és maguk is követik a patriarchális rendnek megfelelő gondolkodást. Többségük a nőktől nem vár el kifejezetten pénzkeresői szerepet, bár a nők jelentős része dolgozott már vagy most is dolgozik valamilyen munkahelyen. Ezt sokan kényszerből teszik, és ők maguk, de a férfiak is általában szívesebben vennék, ha erre nem lenne szükség. A legtipikusabb férfielvárás a nőkkel szemben, amelyet minden nő említett, (1) hogy „vezesse a háztartást és csináljon meg mindent otthon”, ami úgy tűnik, a nőknek maguknak is elvárásuk volt saját magukkal szemben, ez körükben is szinte természettől való munkamegosztásként értelmeződött.

„Az, hogy szeressem, támogassam őt, és legyek nagyon jó anya, és csináljak meg otthon mindent, ezt mindig elvárta, hogy tisztaság legyen, hogy legyen mindig otthon étel, meg hát a gyerekeknek is jó anyja legyek.” (21. sz. interjúalany)

„Hogy mindenképpen házas legyek és hogy szeretetteljes légkört alakítsak ki.” (65. sz. interjúalany)

(2) A férfielvárások másik kategóriájába azokat a válaszokat soroljuk, amelyek a nők viselkedésének szabályozásához kötődnek. Tipikusnak mondható a nők otthonhoz kötöttségének igénye; úgy tűnik, a férfiak akkor érzik „szerepbiztonságban” magukat, ha a nőket rá tudják bírni arra, hogy ne járjanak el hazulról,

vagyis ne távolodjanak el az otthontól, vállalják a „befelé élés” hagyományos női formáit, mindezzel kizárva a külső társas kapcsolatok kiépítésének lehetőségét. Később látni fogjuk, hogy a gondok növekedésével ez a férfiigény követelésbe csap át, és jelentősen tematizálja a felszínre kerülő konfliktusokat is.

„Mindig csak azt akarta, hogy otthon legyek. Főzzek, mossak, takarítsak, ne menjek sehová! Bezzeg ő ment a barátaival iszogatni!” (30. sz. interjúalany)

„Hát, hogy mondjam, ami egy anyának, főzni, mosni, takarítani. Mondjuk dolgozni nem küldött soha, mert hazudnék. Mindig veszekedett velem – Erzsi ne menjél dolgozni! De mondom, ha én nem megyek dolgozni, akkor miből élünk meg? Mert ő mindig azt akarta, hogy én csak itthon legyek, mer amúgy ilyen féltékeny is különben. Aztán sokszor azon volt a veszekedés, hogy mer én mindig dolgoztam, hiába megkaptam a gyest is, el kellett menni, mert annyira kevés volt, hogy ennyien nem tudtunk megélni.” (49. sz. interjúalany)

A férfielvárások sem új keletű igények, hiszen akár a családon belüli tevékenységekkel szembeni elvárásokat, akár a női magatartásokat szabályozó viselkedési normákat értékeljük, azt mondhatjuk, hogy azok már a XIX. században is hasonló kontextusban értelmeződtek. Mint korábban kifejtettük, akkor is az határozta meg leginkább egy férfi presztízst, hogy mennyire tudott érvényt szerezni tekintélyének gazdasági és morális értelemben egyaránt. Szerepeiknek megfelelően „kifelé reprezentáltak”, míg a nők életük jelentős részét a családon belül végzett tevékenységekkel töltötték. Úgy tűnik, hogy ezen presztízsszempontok egy része a mai napig is rendkívül erősen él a férfiak értékrendjében, de az is látszik, hogy az ilyen, a külvilágtól elzárt, kizárólag az otthonvilágot szolgáló női létforma a nők értékrendjéből lassan kiszorul, a kutatásban szereplő nők az otthonhoz kötöttség elvárásának már kevésbé vagy egyáltalán nem hajlandóak eleget tenni. Pongráczné és S. Molnár (2000) kutatási eredményeihez hasonlóan mi is azt mondhatjuk, hogy a szegénységben élő nők rendkívül fontosnak tartják, hogy férjeik vagy élettársaik pénzkeresők legyenek, de azt is, hogy tőlük nőként elismerést és megbecsülést kapjanak. A férfiaknál szintén kiemelkedő helyen van saját jövedelemtermelő feladatuk felvállalása, de ehhez számukra – a nők elmondása szerint – a jól vezetett háztartás és a „jól nevelt” háziasszony igénye kapcsolódik. Irányukból nem említődik elvárásként, hogy a nőktől elismerést és megbecsülést kapjanak, hiszen elvileg a külső tevékenységeiken keresztül férfiként ezt eleve megkapják, így számukra nem is lenne logikus külön is említést tenni erről. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a férfiak az értékpreferenciák hierarchiájában automatikusan eljutnak a második szintre, hiszen az első szinten megjelenő biztonságigény kielégítésével egyszerre megilleti őket az elismerés és a megbecsülés ju-

talma is, míg a nők ezt csak akkor tudják realizálni, ha férjük vagy élettársuk megadja számukra.

Különösen érdekes kérdés, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők (érettségizettek, diplomások) elvárásai különböztek-e valamiben az alacsonyabb iskolai státuszú nőtársaik elvárásaitól, illetve hogy a velük szemben megfogalmazott férfielvárások minőségükben és mennyiségükben hogyan alakultak. A válaszok arra engednek következtetni, hogy nincs különbség, nem tudunk egyetlen olyan soft-elterést sem bemutatni, amely jelentősen megkülönböztetné az ebbe a kategóriába sorolt nőket az alacsonyabb végzettségűektől. Mindez azt jelenti, hogy a magasabb iskolázottságú nők férjeikkel vagy élettársaikkal szemben megfogalmazott elvárásai besimulnak az alacsonyabb iskolai végzettségű nők elvárási szintjébe. Ennek egyik oka valószínűleg abban keresendő, hogy, mint ahogyan korábban jeleztük, a férfiak iskolai végzettsége alacsonyabb, mint a nőké, ezért valószínű, hogy a nők – ösztönös érzékenységből vagy a férfiak potenciálját felmérve, direkt – nem fogalmaztak meg olyan, a saját társadalmi szintjüknek megfelelő elvárásokat, amelyeket a társaik úgysem tudtak vagy akartak volna teljesíteni, hiszen azok a férfiak státuszához képest inkonzisztensek lettek volna. Ebből egy újabb női hátrány bontakozik ki, a visszafojtott partnerkapcsolati elvárás, amely számunkra azt is jelenti, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők eleve kénytelenek alacsonyabb elvárási szintről indítani életüket, ahhoz képest is, amelyre adottságaik (iskolai végzettségeik) determinálnák őket. E helyzet feldolgozását vélhetően jelentősen megkönnyítette szocializációjuk, mivel, mint ahogyan a korábbiakban tisztáztuk, gyermekként mindnyájan rendkívül tradicionális közegben nevelkedtek. Ez a közeg egyrészt felelős azért, hogy a nők könnyen el tudták fogadni társként az alacsonyabb státuszú férjeiket, másrészt, ugyanez segített számukra elfogadni és feldolgozni az ezzel járó következményeket is. A férfiak részéről viszont nem tapasztalunk arra irányuló hajlandóságot, hogy magasabb iskolai végzettségű feleségeik vagy élettársaik kedvéért valamilyen nagyvonalú, nem az alsó társadalmi rétegek értékeihez illeszkedő gesztust gyakorolnának az elvárások mentén. A nőkkel szembeni elvárásaik teljes mértékben hasonlatosak az alacsonyabb státuszú feleségekkel együtt élő férfiakéhoz, ami azt bizonyítja, hogy a jelenleg mélyszegénységben élő, magasabb iskolai végzettségű nők eleve egyenlőtlen helyzetből, redukált igények és rendkívül merev, tradicionális férfielvárások szerint voltak kénytelenek kezdeni párkapcsolatukat. Nem állítjuk, hogy mindez számukra nehézséget jelentett kapcsolatuk elején, hiszen az érzelmek, a szerelem és a ragaszkodás sokáig feledtette a mindezekkel együtt járó következményeket, jelentősége ennek akkor növekszik meg, amikor a két ember viszonyában negatív irányú változások következnek be. Ezt szimbolizálja annak a diplomás nőnek az esete is, aki egy szakmunkás férfi feleségeként élte át mindezt:

„Amikor én férjhez mentem, nekem azt mondta a párom, hogy nincsenek elvárások, ne is legyenek, fogadjuk el egymást olyannak, amilyen. Én természetesen ehhez tartottam magam, őt úgy szerettem, ahogy van, de sajnos ő ezt nem így gondolta, hanem folyamatosan, hogy ezt nem csinálom jól, azt nem csinálom jól. Ezen csodálkoztam, hogy ez most miért van. Nekem nem voltak elvárások ez időig, de most már igen. [...] Egyfolytában azt hangoztatta mindig, hogy semmit nem tudok normálisan megcsinálni, nem főzök jól, igazából konkrétumokat nem tudok mondani [...]. A szomszédok mindig azt mondták, hogy én vagyok az Izaura a házban, mert a férjem dolgoztat, én meg dolgozok.” (11. sz. interjúalany)

b) Női szerepek a munkamegosztásban az együttélés korai szakaszában

Minden házasságot vagy tartós együttélést kezdő ember két családnak is tagja, a szülői családnak, amelybe beleszületik, és saját családjának, amelyet alapít. A két család között kontinuitás van, amelyet azok a minták, normák, magatartásformák teremtenek, amelyeket a tagok gyermekként ismernek meg a szülői családban, felnőve pedig saját életük alakításánál példaként követnek. Ez azzal magyarázható, hogy a házastársi magatartási formákat a gyermekek legtöbbször csak a szülői családban látják és tapasztalják, így tulajdonképpen a szülők házastársi magatartása azért olyan nagy hatású, mert a gyermekek nemigen ismernek más alternatívákat. Az intergenerációs kontinuitás tehát létezik, aminek jelentős hatása van a házastársi szerepek specializálódására is. A családszociológia értelmezésében a nemi szerepek „a férfi és női magatartás, gondolkodásmód és érzelmi élet sajátosságait, egymástól megkülönböztető vonásait fejezik ki: a családi szerepminták a nemi szerepek konkretizálódásai a családi életben” (Cseh-Szombathy 1979: 42). A szerepelmélet sokféle szerepet különböztet meg (életkori, foglalkozási, átmeneti, ún. passzazsér szerepek stb.), a nemi szerepek ebből a szempontból azért lényegesek, mert ezek perverzív szerepek, ennek megfelelően minden más emberi szerep is ezekre épül, mint pl. a foglalkozási vagy a családi szerepek (Buda 1983). Cseh-Szombathy (1979) azt hangsúlyozza, hogy a nemi szerepek kifejezik a férfiak és nők viszonyát az élet minden területén, melynek a későbbiekben nagy jelentősége lesz, mivel az a tény, hogy a jövőző házastársaknak azonos elképzeléseik vannak-e a férj-apa és a feleség-anya szerepéről, alapvetően meghatározhatja a házasságra lépők családi életét, egymáshoz való adaptálódását. Sokszor az válhat házastársi konfliktusok forrásává, hogy a házasságuknak más és más tapasztalatai, elképzelései vannak a nemi, családi szerepekről, minthogy szocializációjuk folyamán más és más családi mintákat követtek, s ezen egymás kedvéért sem képesek változtatni. A családi szerepekkel kapcsolatos tradicionalizmus minden társadalomban erős, melynek oka, hogy azokat mindenki elsősorban a szülői családban tanulja meg, az ott látottak, hallottak erősen befolyásolják abban, hogy saját házasságában, családjában mit kíván kialakítani. Ennek tudható be az is,

hogyan a szülői család jellegzetes vonásai, problémái és problémamegoldási módjai gyakran megismétlődnek a gyermekek házasságában, családjában.

Mint korábban bemutattuk, interjúalanyainkat szüleik rendkívül hagyományos környezetben nevelték, szerepkészleteiknek megfelelően az anyák csak kevés családban dolgoztak, tipikusan az apa eltartói és a nők családot össze- és rendben tartó szerepe érvényesült.

„Hát, minden az anyu feladata volt. Gyereknevelés, a háztartás, meg még menni kellett neki dolgozni. Úgyhogy így ment. Aput nagyon ki kellett szolgálni, megkövetelte, hogy elé tegye anyu az ételt, ő otthon semmit sem csinált. A gyereknevelést is inkább anyu, apu csak a verekedést... olyanképpen nevelt bennünket, ha valami nem tetszett, jól elvert. Ha volt oka, ha nem, az mindegy volt.” (89. sz. interjúalany)

Mivel az interjúalanyok szülői családjaiban többnyire az ilyen típusú hagyományos szerepdifferenciálódás érvényesült, ezért az átörökítés hatásai a tradicionális családi szerepkülönbségek továbbélését segítették elő. Ez megjelenik a férfakkal szembeni női elvárásokban és a nőkkel szembeni férfi elvárásokban is. A mindennapi életben két ellentétes felfogással találkozhatunk, ha a háztartási munkák megítéléséről van szó (Cseh-Szombathy 1979). Az egyik a házimunkákat egységesen nyomasztó robotnak tartja, míg a másik azokat a lehetőségeket hangsúlyozza, amelyeket ezek a munkák az alkotásra, a kézzelfogható eredmény produkálására nyújtanak.

Mint látni fogjuk, a kapcsolat elején mindkét nem rendkívül hagyományos módon képzelte el a szerepek megosztását: a nők elsősorban a férfiakról várták a családtartói, pénzkereső szerepet, a férfiak pedig a nőktől várták a családösszetartó, az otthoni léthez kapcsolódó szerepek felvállalását. Ezeknek az elvárásoknak mindkét nem eleget is kívánt tenni, a nők is elfogadták, sőt, vélhetően maguk is ezt preferálták, hiszen szocializációjuk révén ezeket a feladatokat tanulták meg – értettek hozzá, sikeresnek érezték magukat benne. Ugyanakkor ez azt is bizonyítja, hogy alávett helyzetük kialakításában és stabilizálásában maguk is tevékenyen részt vettek. Mindezekből következően a mélyszegénységben élő nőkre vonatkoztatva is kérdésként merül fel, hogy releváns lehet-e a szociális dominancia elméletének azon megállapítása, hogy a nők aktív résztvevői saját elnyomásuknak? Az eredmények ismeretében leginkább azt feltételezhetjük, hogy ez az összefüggés a szegénységben élő nőkre is igaz, hiszen látjuk, hogy mindazok az előjogok, amelyek a férfiakat a saját családjukban megillették a párkapcsolat kezdetén, nem a tehetségükben és rátermettségükben, hanem elsősorban a férfilétben gyökereztek, vagy, ahogyan a szociális dominancia elmélete fogalmaz, a férfiak csoportjába tartozás jogára épültek. Ezeken túlmenően az is kifejeződesre jut, hogy a férfiak ilyenén társadalmi rangja, családi befolyása és hatalma nem

egyszerűen a személyes tulajdonságokból, hanem a férfiak csoportjához tartozó funkciókból és jogokból ered.

A nők ezt a helyzetet a párkapcsolat kezdetén a lehető legnagyobb mértékben hajlandóak voltak elfogadni, ezzel jelentős mértékben támogatva a férfi-női hierarchiát. Ez a személyes hozzáállás a nagyon korai társadalmak szokásrendjéhez és értékrendjéhez vezethető vissza, hiszen, mint ahogyan már bemutattuk, nem volt ez másként a régi korok magyar társadalmában, pl. a feudális rendszer idején sem, ahol a két nem munkamegosztásában egy olyan jelentős szimbolikus szakadék tátongott, amely mindkét nem számára lehetetlenné tette a másik munkájának végzését. Ennek kapcsán – mint ahogy korábban is írtuk – a férfiak lealacsonyítónak, a nők illetlenségnek gondolták az egymás munkájába történő kölcsönös beintegrálódást, amely pedig már ebben a korban is bizonyítottan gazdasági hátrányokat okozott a családnak. Ugyanerről a jelenségről számolt be a szocializmus időszakából Ferge Zsuzsa is, amikor azt írta, hogy ezt a fajta, a nőkre nézve rendkívül hátrányos munkamegosztást a szocializmus egyenlősítő eszmevilága sem tudta feloldani, amely természetesen nemcsak a férfiak hozzáállásán múlt, hanem azon is, hogy a nők jelentős része a hierarchikus munkamegosztás ellen nemhogy nem lázadt, de természetesen tartotta, és azt érezte volna természetellenesnek és megalázónak, ha a férj, a család feje végezte volna rendszeresen a háztartási munkákat. És úgy tűnik, hogy ennek leszünk tanúi a jelenlegi, demokratizálódott társadalmi rendszerben, a mélyszegénységben élő családok nőtagjai körében is. A szociális dominancia elmélete szerint ezen férfi-női hierarchiák fenntartói az ún. „legitimáló mítoszok”, melyek olyan attitűdöket, értékeket, hiedelmeket, sztereotípiákat és ideológiákat magukba foglaló gondolatrendszerek, melyek a társas értékek egyenlőtlen elosztásának gyakorlatát igyekeznek erkölcsileg és intellektuálisan igazolni. Eszerint tehát a szegény nők nem pusztán az elnyomás tárgyai, hanem a társadalom elnyomó technikáival és gyakorlatával aktívan együttműködő, cselekvő egyének is. Mindebből következően további feltételezésként fogalmazható meg, hogy a családon belüli, férfiak és nők közötti elnyomó hierarchia nagyrészt a nemek közötti kooperáció eredményeként jön létre. E hierarchia meglepő mértékű szívóssága és stabilitása épp abból fakadhat, hogy a nők, mint alávetett csoport, mind passzív, mind aktív módon együttműködnek az „elnyomóikkal”, a hierarchiában fölöttük lévő férfiakkal. Igen elgondolkodtató az elmélet ebből levont következtetése is: a férfi-női hierarchiákat nem elsősorban a férfiak elnyomó viselkedése, mint inkább a nők tiszteletteljes és alázatos magatartása tartja fenn. Mindez azzal is jár, hogy a nőkről alkotott sztereotipikus képet és a velük szemben támasztott alacsonyabb elvárásokat a férfiak és a nők egyaránt elfogadják. A szociális dominancia elméletének perspektívájából ez annyit jelent, hogy az alsóbbrendű csoportok, vagyis a nők sztereotípiái nem csupán a férfiakból váltanak ki megkülönböztető viselkedést, hanem

maguknak a nőknek is a viselkedés sémáiként vagy forgatókönyveiként szolgálnak. Mindez pedig elősegíti a sztereotípiák önbeteljesítő jóslat jellegét.

Ilyen önbeteljesítő sorsként alakult a megkérdezett nők körében a családon belüli *munkamegosztás szerkezete* is. Párkapcsolatuk kezdetekor túlnyomó többségben mindkét nem tagjai legális munkahelyeken dolgoztak, függetlenül attól, hogy általában nem ezt preferálták, hiszen a korábbiakban láttuk, hogy a nők egy jelentős része és a férfiak túlnyomó többsége szívesen vette volna, ha a nőknek nem kell külső munkahelyen dolgozniuk. Ugyanakkor azokra a családokra vonatkoztatva, amelyekben vagy a férfiak, vagy a nők együttélésük kezdetén nem dolgoztak, nemek szerinti jellegzetes eltéréseket írhatunk le. A nők kezdeti munkanélküliségének két okát találtuk: (1) vagy azért nem volt fizetett állásuk, mert házasságkötésükkor még nagyon fiatalok voltak és iskolába jártak; (2) vagy azért, mert rögtön gyermeket vállaltak és gyesre kerültek. A férfiak munkanélküliségének okai között nem találunk a nőkéhez hasonló, „legális” okokat, körükben leginkább az alkoholizmus az oka annak, hogy nem tudtak tartósan munkaviszonyban állni, a beszámolók szerint mindenhol elbocsátották őket.

„Kapcsolatunk elején ő nem dolgozott. Vagy úgy két évig még összevissza, hol dolgozott, hol nem dolgozott, mert ha berúgott, távoznia is kellett a munkahelyéről.” (79. sz. interjúalany)

Mindannak ellenére, hogy a párkapcsolatok kezdetén a nők és a férfiak többnyire hasonló módon végeztek keresőtevékenységet, a háztartáson belüli munkamegosztás a korábbiakban bemutatott egyenlőtlenségek szerint állt be és rögződött, bár újra hangsúlyozzuk, hogy a nők számára ez teljesen elfogadható és igazságosnak vélt szisztéma volt, ezért helyzetüket nem is élték meg hátrányosan a férfiakéhoz képest. E hozzáállás természetes voltát a csereelmélet összefüggései is alátámasztják, mely szerint csak az a kapcsolat lehet tartósan jó, amelyben mindkét fél megtalálja a számítását, ezért azoknak az értékeknek, amelyeket a felek egymásnak adnak és egymástól kapnak, hosszabb távon nagyjából egyenlőben kell lenniük.

„Elégedett voltam ezzel a munkamegosztással, elégedett voltam vele, mert énszerintem ez egy asszonynak a kötelessége. [...] Természetes feladat, hogy a háztartási munkát egy nőnek kell végeznie, mert énszerintem egy nő, hogyha férjhez megy vagy valami, az azzal jár, hogy a házimunka hozzátartozik.” (81. sz. interjúalany)

A nők ilyen típusú hozzáállása a szerepmegosztáshoz kapcsolatuk kezdeti – még a kölcsönösség jegyében szerveződő – szakaszában alakult ki, amikor a

„világ rendje” a nők megítélése szerint „normális” volt, legalábbis abból a szempontból, hogy a férfiak zöme eleget tudott tenni pénzkereső és családfenntartó szerepének.

Ismét csak azt mondhatjuk, hogy amit a XIX. századi paraszti társadalmak bemutatása során leírtunk, az ebben a vizsgált mélyszegény csoportban is jelen van, vagyis a mai napig is létezhetnek olyan családok, amelyekben a nemek elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus kapcsolatban állnak és szinte külön szférában mozognak, és amelyekben a két nem közül elsősorban a nőket találjuk alávetett, hatalom nélküli helyzetben. A továbbiakban viszont arra fókuszálunk, hogyan változott, illetve változott-e egyáltalán a nők élete folyamán ez a szerepmegosztás.

c) Szerepváltozások és -változatlanságok a női életutakban

A nők szerepeinek változásait elsősorban abból a szempontból vizsgáljuk, hogy azokra hogyan hatott valamelyik vagy mindkét családtag munkanélkülisége, hiszen mélyszegénységük egyik legfőbb oka éppen ebben keresendő. Leginkább arra a kérdésre keressük a választ, hogy miután a férfiak munkanélkülivé váltak, változtak-e az elvárásaik a nőkkel szemben, és ha igen, milyen irányban, és fordítva. Leginkább azt szeretnénk megtudni, hogy a férfiak, kiesve a családfenntartói szerepből, átveszik-e a nőktől otthoni feladataik egy részét, átrendeződik-e a munkamegosztási struktúra és vele együtt a hatalmi berendezkedés, vagy még inkább bemerevednek a viszonyok?

Láttuk, hogy a nők és a férfiak partnerkapcsolatuk elején szinte mindnyájan dolgoztak, mégis szegénységben éltek, amelyet valamelyest enyhített a két kiszámítható, stabil, de rendkívül alacsony jövedelem. Azt is kifejtettük, hogy az egyes életstratégiákban a nők tevékenységei a tradicionális női sorsot szimbolizálták, és ezen a téren abban sem volt közöttük különbség, hogy magasabb vagy alacsonyabb szintű-e az iskolai végzettségük. Ezt azzal magyaráztuk, hogy férjeik vagy élettársaik alacsony státusza vélhetően a nőket magukat is alacsony státuszban tartotta, vagyis azt mondhatjuk, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők életére, illetve lehetőségeik kibontakoztatására a férfiak jelentős visszahúzó erőként hatottak. Szintén hangsúlyosan emeltük ki, hogy a nők saját maguk sem preferáltak mást, mint amit a szegény sorú szülői családokban zajló szocializációs séma számukra lehetővé tett, vagyis a hagyományos feladatok végzését és a hagyományos alárendelt szerep elfogadását. Ugyanakkor ők maguk is a tradicionális férfiszerepeknek való megfelelést várták el társaiktól, ezzel érezve igazságosnak a közöttük lévő helyzetet. Éppen ezért jelentős kutatási kérdés, hogy mi történik abban az esetben, amikor egy férfi – keresőmunkája elvesztése következtében – sem a védelmi, sem egyéb, a patriarchális rendben megszokott szerepét nem tudja betölteni a családban? Változnak-e a szerepelvárásai, illetve ennek kapcsán változnak-e

a női szerepek? Az olyan típusú vizsgálatok, amelyek a jövedelemszerző munka elvesztésének családra gyakorolt következményeit elemzik, különösen a '30-as évektől Amerikából kiindulva váltak egyre gyakoribbá. A munkanélküliséggel foglalkozó korai kutatások bizonyították,¹ hogy a tartósan munka nélkül lévő emberek életformája, életszervezési módszerei, életvitele jelentős mértékben megváltozik. A változást az indítja el, hogy az addig az életet szervező legfőbb erő, a jövedelemszerző tevékenység eltűnik a rendszerükből. A későbbiekben ugyan jelennek meg újak, főleg túlélést segítő stratégiák, de azok már sohasem lesznek olyan stabilak, kiszámíthatóak, mint a korábbi, vagyis a legális munkaerőpiac által nyújtott biztonság. A már említett kutatásban leírt jelenségek között tömegesnek nevezhetők azok a viselkedési sémák, amelyek a tehetetlenség érzését, a beletörődést, a „sors csapása”-életérzést tükrözték, és amelyek következményeként a munkájukat elvesztett emberek nem is várták, hogy életük jobbra fordulhat. Megjelentek a kísérő tünetek is, az alkoholizálás, az agresszivitás, az önpusztító gondolatok, az önmagukat a környezet számára elviselhetetlenné tevő magatartások és a hibát egyértelműen a külső körülményekben kereső és a változásokért már semmit nem tevő viselkedések. Vagyis már a korai vizsgálatok is bizonyították, hogy a munkanélküliség ugyan jövedelmi következményekkel is jár, de a nem jövedelmi következmények (pl. a szociális és/vagy pszichés) legalább olyan súlyosak, mint a munkátlanlás miatt bekövetkező gazdasági problémák. A modern kor kutatási eredményei ettől már árnyaltabban fogalmaznak, illetve módszertanilag rendszerezettebben közelítik meg a problémát. A második világháborút követő időszaktól kezdődően, vagyis a jóléti államok kialakulásának szakaszában ártértelemeződik a bér munkás-lét (Bánfalvy 2003), és eltávolodik a XIX. századi, illetve XX. század eleji bér munkás fogalomtól. Bánfalvy szerint ennek azért volt jelentősége, mert ez megváltoztatta a munkanélküliségnek a munkanélküliekre gyakorolt hatását, amelyhez az is hozzájárult, hogy a közvélemény is másképpen gondolkodott minderről. Egyre gyakoribbá vált, hogy a munkanélküliség egyes társadalmi csoportok életében egyfajta racionális választás eredményeként jelent meg. Vagyis nem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalom nem kétpólusú, nem állíthatjuk, hogy munkaerő-piaci szempontból kizárólag munkanélküliek és foglalkoztatottak alkotják, így nyilvánvalóan a munkanélküliség hatásai sem írhatók le egységesen minden nem dolgozó, pontosabban legális munkát nem végző személyre. Mindezeket túl viszont jelentős hasonlóságokat is találunk a korai időszak kutatásainak eredményeivel, hiszen mindentől függetlenül a modern kor társadalmának többsége számára a bér munka maradt élete legfőbb szervező ereje, kényszer és egyben szükséglet is, ezért a tartós munkanélküliségi lét ma is,

¹ Például a Lazarsfeld, Jahoda és Zeisel által 1931–32-ben Marienthalban elvégzett kutatás.

mint a korábbi századokban, az ellehetetlenülés magas fokát, illetve annak szinte minden egyéb (szociális, mentális) következményét is ugyanúgy magában hordozza. Már a '30-as évek kutatási eredményei is bizonyították, hogy az apa munkanélkülisége komoly családi problémák forrása. A hagyományos, patriarchális kapcsolatforma megbomlásával a házasságban az anya vált az uralkodó, domináns családtaggá. Ennek számos pszichológiai következménye lett, elsősorban az, hogy a munkanélküli apák között a deviáns viselkedésmódok gyakoribbá váltak, és az apa általában szembekerült családjával, ezen belül saját gyermekeivel is.

Ezekből kiindulva vizsgáljuk, hogy a munka- és jövedelemvesztés hogyan érintette a női sorsokat. Az is izgalmas kérdésnek tűnik, hogy az egyes családon belüli munkanélküliségi helyzetekben (csak a férfi munkanélküli; csak a nő munkanélküli; mindketten munkanélküliek) vannak-e alapvető, nőként megélt különbségek mind a szerepeiket, mind pedig jövedelmi és fogyasztási körülményeiket illetően. Az általunk alkotott, fentebb felsorolt dimenziókon belül jelentős torzításokat okoz, hogy amikor munkanélküli nőről és férfiről beszélünk, nem biztos, hogy a klasszikus dologtalan emberekről beszélünk. Sőt, jelentős arányt képviselnek körükben azok, akik bár nem legálisan, de dolgoznak. Abban az esetben, ha mindketten munkanélküliek, előfordul, hogy közben mindketten munkát végeznek, csak nem legálisan, de az is előfordul, hogy csak a férfi jár el dolgozni „feketén”, és az is, hogy csak a nő. És természetesen olyan helyzettel is találkozunk, amikor egyikük sem végez semmilyen alkalmi jellegű munkát. A másik kategóriába soroljuk azokat a családokat, ahol csak a nők a munkanélküliek, a férfiak nem. Ide kizárólag azokat a nőket csoportosítottuk, akiknek semmilyen egyéb hivatalos státuszuk sincs, tehát sem gyesen, sem gyeden vagy gyeten nincsenek, illetve nem rokkantnyugdíjasok stb., egyszerűen nem dolgoznak (azt most nem vizsgáljuk, hogy miért nem). A harmadik csoportba azok a párok kerültek, ahol csak a férfiak a munkanélküliek, a nők nem. Ebben a kategóriában kettős problémával szembesülünk. Az egyik, hogy ezen férfiak többségének a nők elmondása alapján van munkája, bár nem legális, ráadásul ez inkább rendszeres, mint rendszertelen (de természetesen mindkettő előfordul), vagyis egy jelentős arányukról nem lehet azt állítani, hogy nem dolgoznának. A másik jellemző, ami feltűnik, hogy a nők zöme ebben a kategóriában sem dolgozik, de rendelkeznek egy minimális hivatalos jövedelemmel, mert valamilyen családi támogatást kapnak, vagyis gyeden, de leginkább csak gyesen vannak, néhányan főállású anyák, de találkozunk, bár elenyésző mértékben, rokkantnyugdíjassal és magát háztartásbelinek minősítővel is. Azt látjuk, hogy a kisgyerekes családokban a férfiak jelentős része, vélhetően a gyerekek ellátásával együtt járó terhek könnyítése érdekében, szinte rendszeresnek mondható alkalmi munkákat végez. (Bár az is igaz, mint ahogyan majd a későbbiekben bemutatjuk, hogy jelentős részük a megkeresett pénzt nem a gyerekeire vagy a családjára költi, hanem saját fogyasztására.)

d) A nők napi időstruktúrája és a munkamegosztás nemek szerinti különbségei

Mindenekelőtt azt fogjuk vizsgálni, hogyan szerveződik a nők napi tevékenysége, melyek a rendszeres elfoglaltságok egy dolgozó és egy nem dolgozó nő esetében. Ugyanakkor a női válaszok mentén azt is elemezzük, hogy miképpen alakul mindez a férfiak életében. Ezzel kívánjuk bemutatni a nemek között kialakuló és a családon belüli munkamegosztásban megvalósuló egyenlőtlenségeket. A szociológia a szokásos napi tevékenységeket három kategória mentén osztályozza: (1) a társadalmilag kötött, a (2) fiziológiailag kötött és (3) a szabadon végzett tevékenységek mentén. A társadalmilag kötött tevékenységekbe sorolódik az összes munka (kereső-termelő és háztartási), a tanulás és önképzés (iskolarendszerben és önképzéssel), valamint a közlekedés. A fiziológiailag kötött tevékenységek körébe az alvás és az egyéb területek (étkezés, testi higiénia, öltözködés, pihenés) tartoznak, míg a szabadon végzett tevékenységek körébe soroljuk az aktív, tévémentes szabadidőt (kifelé irányuló szabadidő, fizikai aktivitás), a belső, szellemi aktivitást (olvasás, hobbi, zenehallgatás, relaxálás) és a tévénezést, videózást. Ezen tevékenységek sorából kiemeljük a *társadalmilag kötött tevékenységeket*, elsősorban pedig a kereső munka és a háztartási munka végzésének sajátosságait, mert ennek vizsgálatával kívánunk választ adni az előzőekben feltett kérdésünkre. Falussy (2001) szerint a nemek közötti munkamegosztás „családi keretekben, párkapcsolaton alapuló háztartások szintjén, egyéni teljesítmények alapján jelenik meg. Erről az időfelhasználás személyi (mikroszintű) adatainak segítségével nyerhetünk képet a férfiak és nők átlagos napi időfelhasználása alapján.” (Falussy 2001: 199.) Az ezen a szinten lefolytatott országos vizsgálatok szoros összefüggéseket mutatnak a két nem munkaidejének egymáshoz viszonyított mennyisége, szerkezete, munkamegosztása, valamint eltérő gazdasági és kulturális kondíciói között. A vizsgált két fő tevékenységi kör (kereső munka, háztartási munka) Falussy szerint az alábbi résztvékenységekből épül fel: (1) a kereső-termelő munka domináns tevékenysége a főfoglalkozású munka, ehhez kapcsolódik az egyének által végzett jövedelemkiegészítő tevékenységek teljes köre; (2) a hagyományos házimunkák, vásárlás, szolgáltatás igénybevételének tevékenységcsoportja, ezenkívül a gyermeknevelés, a ház körüli munkák (a kert, udvar rendben tartása, fűtés stb.), valamint a javító, karbantartó munkák, építkezés tevékenységkörei. A korántsem meglepő eredmények szerint a hagyományos házimunkák végzésére és a gyermeknevelés tevékenységeire Magyarországon a női túlsúly jellemző, míg a ház körüli munkák, valamint a javító, karbantartó és az építkezéshez kapcsolódó munkák körében a férfiak időráfordítása a jelentősebb. Nagyon lényeges eredmény viszont, hogy amennyiben a férfiak vagy/és a nők elvesztik főkereső tevékenységüket, ez a férfiak összes munkaidejében nagyobb visszaesést eredményez, mint a nőkben. Falussy (2001) ezt azzal magyarázza, hogy a munkanélkülivé válással párhuzamosan a nők háztartási munkaidejében

olyan nagyságrendű növekedés következik be, amellyel a háztartásban végzett munkájuk ideje nemhogy eléri, de jelentősen meg is haladja az elvesztett főkereső munkaidőt. A munka nélkül maradó férfiak viszont a háztartásban végzett többletmunkaidejüket is szerényebben (az aktív keresőkhöz viszonyítva annak alig kétszeresére) képesek csupán növelni. Ebből következően a munkanélküli férfiak és nők összes munkaidejében, valamint annak összetételében jóval nagyobbak a különbségek, mint az aktív keresőknél.

Erre vonatkozóan interjúalanyaink életében mindenekelőtt az tűnik fel, hogy akár nőkről, akár férfiakra legyen is szó, napi programjaik aszerint alakulnak, hogy kell-e fekete- vagy alkalmi munkát végezniük aznap, vagy sem.

„Ha mindkettőnket hívnak dolgozni, akkor reggel én kelek először, 4 órakor, mert 5 órakor megy a busz, és 6-ra kell beérnem. Hát felkelek, megfőzöm a kávé, felöltözök, elmegyek, a párom később, 6-kor kel, ő hétre megy. Mivel az alkalmi munkák olyanok, hogy dolgozzon az ember minél többet minél kevesebért, hát akkor 5 órakor jövök én, 6-7-kor ő haza, olyankor meg késő van, fáradtak vagyunk, olyankor előre készítem azelőtt nap a vacsorát, hogy ne kellessen aznap vacsorát készíteni, és akkor már lassan mindenki, ahogy tud, hullik az ágyba.” (88. sz. interjúalany)

„Ha mindketten otthon maradunk, hát általában én kelek akkor is korábban, a fiam elmegy az iskolába, őt mindig kell ébreszteni, elmegy, én megfőzöm a kávé, utána felkel a férjem, ő kimegy az udvarra, mivel nagy portánk van, nagy a kert, ott mindig volna mit dolgozni. Elvan egész nap kint meg a műhelyében. Én meg bent takarítok, mosok, udvarra kimegyek én is, hát így eltelik az egész napunk.” (88. sz. interjúalany)

Az alkalmi munkákban a nők leginkább akkor tudnak részt venni, ha már nincs felügyeletre szoruló gyermekük. Ha van, a férfiakra hárul a jövedelem megszerzésének feladata, illetve a nagyszülőkre vagy valamelyik családtagra a gyermekek felügyelete, ha az anya is szeretne dolgozni. Ugyanakkor az is látszik, hogy ebben a rétegben a napi rendszerességű alkalmi munkák világa leginkább a férfiak világa, vagyis jelentősen többen járnak el ilyen típusú munkákba közülük, mint a nők közül. A nők gondolkodásában az alkalmi munkákat a főállású bejelentett munkáktól szinte semmi nem különbözteti meg, ugyanolyan fogalmi struktúrával és ugyanolyan értéktartalommal beszélnek és vélekednek ezekről, mint a legális munkákról. Gyakorlatilag ha vannak rendszeresen végezhető, nem legális munkáik, már nem tekintik magukat vagy társaikat munkanélkülinek sem, hiszen az ilyen típusú tevékenységekhez kötődő napi rutinok nem különböznek, ugyanúgy „eljárnak dolgozni”, mint a másik státuszban, más kérdés, hogy számukra ez a típusú tevékenység – adó- és járulékfizetések hiányában – semmi-

lyen, a jövőjük biztonságára nézve jogszerző lehetőséget nem teremt. A problémák azokban a családokban jelentősebbek, ahol csak néha adódik lehetőség egy-egy munka megszerzésére, vagy ahol a férfiak egyáltalán nem hajlandók semmilyen munkát végezni.

Azokban a családokban, ahol *a férfiak munkanélküliek, és nem hajlandók munkát sem vállalni*, a nőknek viszont van munkaviszonyuk, vagyis *a nők a családfenntartók*, sajátosan alakul a két fél közötti munkamegosztás. A napi időbeosztás a nők túlterheltségét és a férfiak semmittevését példázzák.

„Én reggel öt órakor kelek, kávéf főzök, megmosdok, felöltözök. 5.30-kor elmegyek a munkahelyemre dolgozni 2 km-re, 7.30-ig bent vagyok. 7.30-kor indulok haza, bemegyek a boltba bevásárolni, hazajövök, hozzáfogok a házimunkához, összepakolok, elmosogatok, főzök, újra elmosogatok és összepakolok, mosok, takarítok. 15 órára visszamegyek dolgozni, 19.30-ig dolgozok este, 20 órára érek haza. Hazajövök, megmosdok, tévét nézek és alszok.” (58. sz. interjúalany)

Ebben a programban már nem szerepel a férj mint „napi program”, vagyis a szokásos együttlétek, beszélgetések, közös elfoglaltságok teljes mértékben hiányoznak. Ennek okait többek között a férfiak napi programjában találjuk:

„Hát a férjem, az ágyban van még reggel, amikor én elmegyek, mikor hazajövök, akkor már éppen bent van, akkor jön-megy, eszik, elmegy, hazajön, eszik, tévét néz, elmegy, bemegy a kocsmába, este hazajövök, éppen itthon van, ha nincs a kocsmában, ennyi az ő feladata.” (58. sz. interjúalany)

Ez a férfi-időstruktúra tökéletes elzárkózást mutat minden házimunka-típusú tevékenységtől, sőt a Falussy által leírt, (általunk a korábbiakban hivatkozott) inkább férfiasnak titulált ház körüli munkáktól is. Vannak viszont olyan férfiak a munkanélküliek csoportjában, akik a teljes tétlenségüket ellensúlyozandó, nem a saját családjuknak „befeelé” segítenek bizonyos feladatok vagy tevékenységek végzésével vagy a nőktől való átvállalásával, hanem „kifelé” próbálják meg hasznosságukat bizonyítani azzal, hogy a saját szüleiknek vagy rokonságuknak segítenek a földeken vagy a ház körüli kerti munkákban, otthon továbbra is megkövetelve saját maguk és környezetük teljes kiszolgálását és rendben tartását.

„Reggel 6 órakor szoktam kelni. Én 6.45-re járok dolgozni, délután 14.30-ig dolgozom, aztán hazamegyek. Általában a háztartási munkát elvégzem. Na, most hát, ugye az élettársam egész nap otthon van, attól függ, hogy azelőtt este milyen állapotban jött haza. Fölkel 10-11 óra körül, esetleg anyósoméknak, hogyha megkérik, akkor segít a ház körül. Aztán mire én hazaérek, ő már nem szokott otthon lenni, és mindig kita-

lál valamit, hogy ő hová megy. Ilyenkor az szokott lenni, hogy bemegy a kocsmába, ott van, illetve, tehát valahol játszik.” (16. sz. interjúalany)

Tipikusnak mondható, hogy *ahol a férfiak munkanélküliek, és rendszeresen feketemunkát sem végeznek*, teljes mértékben magukra hagyják a nőket a háztartási és gyermeknevelési munkákban, és elsősorban a házon kívüli szabadidő-elöltéseket preferálják. Nem gondoskodnak a jövedelmek előteremtéséről sem, így ennek terhe is a nőkre hárul. Hogy ennek milyen következményei vannak kapcsolatukra, a későbbiekben elemezzük.

Ahol *a férfiak ugyan munkanélküliek, de rendszeresen alkalmi munkát végeznek*, nagyobb valószínűséggel találkozunk azzal, hogy a ház körüli teendőket továbbra is sajátjuknak tekintik, a háztartási munkákat viszont a korábbiakhoz hasonlóan nem:

„Egy átlagos napom? A gyerekek elmennek iskolába, a férjem elmegy dolgozni. Ha dolgozik, én itthon maradok, csinálom az itthoni teendőimet. Mosás, főzés, takarítás, gyerekek rendezése. Hát ez változó. Van, amikor kevesebbet, van, amikor többet. A férjem a házon belül nem igazán, inkább kívül az udvaron szokott segíteni. Hát pontja nem, nem mindennap. Általában inkább hétvégenként, mikor nem dolgozik, de ha télen itthon van, és havat kell seperni, akkor ő seperi a havat.” (41. sz. interjúalany)

Ez azt is jelenti, hogy a férfiak tradicionális szerepfelfogása (nők a házban, férfiak maximum a ház körül) nem sokat módosul, vagyis a „hivatalosan” munkanélküli lét a rendszeresen alkalmi munkákat végzők életében nem eredményez olyanfajta visszalépést az otthoni tevékenységek végzése során, mint ahogyan azt a mindennapjaikat tényleges munkátlanságban töltőknél tapasztaltuk.

A másik kategóriában, ahol *mindkét fél munkanélküli*, hasonló szereposztással találkozunk, mint ott, ahol csak a férfiak munkanélküliek, és nem vállalnak rendszeresen alkalmi munkákat sem.

„Hát, minden napom azzal kezdődik, hogy felkelek, összeágyazok, gyerekeket elengedem az iskolába 7 órakor mindig. Elmegy a három gyerek, ők már maguknak veszik meg a reggelit a boltba. Akkor én kezdek takarítani, porszívózni mindennap, meg főzök, mosok, takarítok, mikor melyiket csinálom. Tegnap bútort fényeztem, azt is ugye, majdnem minden héten kétszer-háromszor is le kell fényezni. Hát, úgy sok munka van. És mindig ugyanez. A mosásról meg ne is beszéljünk! Mosni mindennap kell. A társam az semmit, semmit, még fát se vág. Lusta, inkább tévézik. Pedig szeretném, ha segítene, mert mosáskor is a vizet ugye, én hordom kifelé, nem segítkezik.” (8. sz. interjúalany)

„Hát, általában úgy szokott lenni, hogy én kelek előbb, az élettársam később, ha nem dolgozik, és akkor elmegyek a boltba, mire ő fölkel, megcsinálom a reggelit. Aztán ő vagy elmegy a haverokhoz, vagy akármi, ha megreggelizett, utána főzők ebédet, hazajön, kimosok, kivasalok. Nekem most sajnos csak ennyi van, és nekem ez borzalmasan kevés, hogy ezt kell csak csinálnom.” (59. sz. interjúalany)

Azt látjuk, hogy azzal, hogy ha mindketten munkátlanok, *sem a nők nem adnak át a feladataikból a férfiaknak, sem a férfiak nem vállalnak át a nőktől semmilyen, korábban női feladatnak minősülő tevékenységet*. Így a kettőjük életében egyetlen munkatevékenység, a házimunka továbbra is ugyanolyan egyenlőtlenül oszlik el közöttük, mintha a tevékenységi mérleg másik serpenyőjében még mindig benne lenne a férfiak pénzkereső munkája.

Az a Falussy által leírt tendencia, hogy ha a nők elveszítik állásukat, a kiesett munkaidőt a háztartási munka mennyiségének növelésével kompenzálják, és hogy gyakran az otthoni munkákkal töltött idejük nagysága még több lesz, mint a korábbi időszakban a főállású és a házimunka végzésének ideje együttesen, teljes mértékben releváns a mélyszegénységben élő nők tevékenységszerkezetére is. Megfigyelhető, hogy a munkanélküli nők háztartási tevékenységeik hosszát napi 6–8 órában határozzák meg, míg, akik dolgoznak, inkább 2–3 órában. Láttuk az előző idézetből is (8. sz. interjúalany), hogy a nem dolgozó nők olyan irreálisnak tűnő feladatstruktúrát építettek ki maguknak, amelyben pl. hetente kétszer-háromszor bútorokat fényeznek, mindennap mosnak, mindennap porszívóznak stb. Úgy gondoljuk, hogy ez a reakció szintén az általunk már bemutatott XIX. század végi, XX. század eleji tradicionális szegénykultúrában gyökerezik, ahol, mint láttuk, a nők tevékenységeit rendkívüli módon befolyásolta a környezet értékítélete is, amely egyfajta önhajszoló szorgalomesszményt kényszerített rájuk, folytonos tevékenykedést írt elő és nem engedett semmilyen látványos pihenést számukra. Ezt látjuk az általunk vizsgált szegény sorsú nők életében is, hiszen nyilatkozataikból arra következtethetünk, hogy gyakran még akkor sem pihennek, ha megtehetnék, mert ez számukra semmittevésnek, lustaságnak számítana, és ráadásul nagyfokú lelkiismeret-furdalással járna. Hozzáteesszük, hogy nem volt ez másként a hagyományos paraszti társadalomban és a szocializmus időszakában sem. Ez utóbbit bizonyítja az a Valuch Tibor által leírt és általunk e könyv korábbi fejezetében már bemutatott jelenség is, miszerint a hivatalos munkaviszonnyal nem rendelkező falusi női népesség a '70-es évek elején mindennap átlagosan három és fél órát dolgozott a háztáji gazdaságban, és emellett napi hat óra háztartási munkát is végzett. Vagyis szinte ugyanezt tapasztaljuk most is, mert a munkanélküli létbe került nők életében is felerősödnek ezek a tradicionális magatartások.

Ugyanakkor tisztában vagyunk vele, hogy *mindezek mélyén lelki tényezők is húzódnak*, a kihívások nélküli és a sikereket nélkülöző női lét kompenzációjának vagyunk tanúi:

„A háztartási munka, hát az az egész napomat elveszi. Valahogy le kell hogy kössem magamat. Egész nap ténykedek, hogy ne gondoljak másra. Amennyire tudom, ezt a kis viskót rendbe tartom.” (31. sz. interjúalany)

Ez a fajta női tevékenység a család felé irányított energiákról szól, míg a *férfiak viselkedése ezzel éppen ellentétes*. A Falussy-féle vizsgálatban leírt eredmények szerint a munka nélkül lévő férfiak a háztartásban végzett többletmunkaidejüket csak rendkívül kis mértékben növelik meg, de úgy tűnik, hogy a mélyszegénységben élő férfiak körében még ez a „rendkívül kis mérték” sem jellemző, pontosabban semmilyen növekedés sem jellemző, sőt a későbbiekben bemutatjuk, hogy körükben inkább *a csökkenés a tipikus*.

„A férjemmel kezdeném. Felkel tizenegy órakor, nézi a tévét egy darabig, utána meg ebédel és elmegy és kb. este kilenc-tíz óra körül hazajön. Én kelek hat órakor, megfőzök, sütök, takarítok, mosok, vasalok, a gyerekekkel foglalkozok. Sokat megyünk sétálni, levegőn vagyunk, emellett pedig ellátom a kutyákat, gondoskodom róluk, hogyha a fialási időszak van, akkor a kiskutyákat etetem, gondoskodom róluk, és ez a mindennapi tevékenységhez hozzátartozik. A férjem maximum elmegy a kutyakajáért, talán ez az a rendszeresség, amit végül is ő végez, mert ahhoz egy erősebb fizikai erőnlét kell. De egyébként elvárja, hogy a házimunkát csak én végezzem el. Ha nem végzem el, akkor mit csinálok egész nap, és miért van ilyen kosz vagy miért van ilyen rendetlenség? De nemcsak az én házimunkámat kell végezni, hanem a kinti munkát is én végzem el, tehát ami az ő feladata lenne, is én csinálom meg, különben nem volna meg.” (11. sz. interjúalany)

Munkanélküliként hiába vannak mindketten otthon, többségük alig érintkezik egymással, nem tűnnek igazi társaknak. Ennek egyik legfőbb oka a korábban már bemutatott „kimenekülő férfiteljesítmény”, vagyis hogy a férfiak csak rendkívül keveset tartózkodnak otthon.

Mindezek után rendkívül érdekes az utolsó kategóriánkban megjelenő szereposztás, amikor *a nők a munkanélküliek a családban, a férfiak pedig dolgoznak*. Az egyik dolog, ami szembetűnő, hogy míg a korábbi kategóriákban azt láttuk, hogy mindig a nők ébrednek fel leghamarabb, a munkátlan férfiaknak pedig lehetőségük van 10-11 óráig is aludni, addig fordított helyzetben, vagyis amikor a nők a munkátlanok, és a férfiaknak kell a munkába menéshez korábban kelniük, a nők

a férjük előtt ébrednek, hogy ébresztteni tudják őket, sőt, segítenek számukra a reggeli készülődésben, mindezzel magukra véve egy újabb terhet.

„Reggel korán kelek, mert a férjemnek már 5 órakor indulni kell a busszal, és akkor én 4 órakor már felébredek. Ébreszttem őt, főzöm a kávé, vasalom neki frissen az inget, mert ugye buszvezető, és akkor az ember igyekszik odafigyelni, hogy hogy néz ki a másik, készítem a ruháját, és ha igényli, készítem neki a reggelit is. Mikor ő elmegy, én egy kicsit még visszafekszem, és akkor, amikor eljön az idő, 6 óra, fél hét van, akkor ébreszttem a gyerekeket [...]” (22. sz. interjúalany)

További jellegzetesség, hogy pl. *a meleg étel megfőzését* több esetben a nők nem a gyerekek hazaérkezésének időpontjához vagy nem a saját maguk ebédelési igényeihez igazítják, hanem a férjük munkából történő megérkezéséhez, mert fontosnak tartják, hogy frissen tálaljanak nekik. Ez a fajta hozzáállás is a paraszti kultúrában gyökerezik, hiszen, mint ahogyan a korábbiakban már szoltunk róla, a szegény paraszttasszonynak is mindig meleg étellel kellett várnia munkából hazaérkező fáradt férjét. Úgy tűnik, némely család életében ez még ma is jelentőséggel bír.

„A főzést átütemeztem délutánra, mert a férjem későn jön haza, a gyerekek friss főtt ételt esznek az iskolában, és akkor én inkább a vacsorára szorítom a meleg kaját, hogy mire a férjem hazajön 8 órára, addigra legyen friss és meleg.” (22. sz. interjúalany)

További rendkívül jellemző tényező, hogy ebben a kategóriában több említés is történt arról, hogy *a férfiak még a kerti, vagyis a ház körüli munkákat sem hajlandók elvégezni*, mondván, a nők úgyis otthon vannak és egész nap semmi dolguk sincs. Ez a hozzáállás rendkívüli módon hasonlít azoknak a férfiaknak az elvárásaihoz, akik sehol, semmilyen státuszban nem dolgoznak, de idejük nagy részét házon kívül töltik, ugyanakkor elvárják, hogy a nők minden létező tevékenységet elvégezzenek otthon, még abban az esetben is, ha amúgy ezek a nők még dolgoznak is.

„A férjem dolgozni megy, én vagyok itthon egész nap és végzem a házimunkákat: mosok, főzök, takarítok, mire elvégzem a házimunkát, a gyerekek jönnek haza. Vacsoráznak, és nekem kell velük foglalkozni. A kerti munkákat is teljes mértékben én végzem, és kb., ha otthon vagyok és nem alkalmi munkában dolgozom, akkor ez egy olyan 5-6 óra hossza. A férjem a háztartásban semmilyen feladatot nem szokott elvégezni, ez teljes mértékben rám tartozik.” (24. sz. interjúalany)

További alternatíva az életformákon belül az olyan együttélési forma, amelyben *a férj távol dolgozik a családjától, és csak hétvégenként jár haza*. A szereposztás

ebben az esetben nem is lehet más, mint amit egyébként is diktálnak a hagyományok, vagyis a női háztartásvezetés és ház körüli tevékenységek végzése. Ahogyan a lenti interjúalany fogalmazott, a férje csak pihenni jár haza.

„Hát ő igazán nem sokat van itthon, mert pénteken vagy szombaton este jön és vasárnap délután vagy hétfőn hajnalban már megy vissza, úgyhogy ő csak pihenni jár haza, és akkor én úgy megpróbálom kiszolgálni, mivel hogy elég sokat dolgozik, keveset van itthon, és őneki semmi olyan feladata nincs, hogy otthon valamit, ha épp úgy, valami zár vagy valami el nem romlik, ami férfimunka, azt megcsinálja, persze mondom neki, de úgy komolyabb feladata nincs, mert keveset van itthon. Hát, néha ki szeretnék törni, hogy csak ennyi jutott nekem, de ha ő nem megy Pestre dolgozni, nem ingázik, akkor ő itt ugyanarra a sorsra jut, mint én. [...] Nem gondoltam, hogy az idő folyamán ennyi minden zúdul rám, ennyi minden hárul egyedül énrám.” (10. sz. interjúalany)

Ebből a rövidke idézetből egy eddig nem tapasztalt női hátránnyal is szembesülünk, nevezetesen a magányos és önfeláldozó női helyzettel, amikor bár nagyon szeretne, de férje egész hetes távolléte és az egy személyben reá háruló feladatok miatt nem képes térben eltávolodni az otthonától. Ezzel a felnőttekre jellemző társasági életből és kapcsolatokról is teljes mértékben kiszorul, hiszen saját férjével sincs lehetősége a hétköznapi magányát oldani, nemhogy – munkahelye nem lévén – külső kapcsolatai révén.

A gyermeknevelést mint sajátos házimunkát külön kategóriában kezeljük, és leginkább arra vagyunk kíváncsiak, hogy ha a háztartási munkák végzését a férfiak nem vállalják fel, kompenzálják-e valamit azzal, hogy gyermekeik gondozásában és nevelésében jelentősebb mértékben részt vesznek.

„A gyerekekkel én foglalkozom, hát ki más? Hát én vagyok itthon. Az apjuk sokszor haza se jön, csak késő este. Az uram már nem törődik velük. Nem foglalkozik vele. (68. sz. interjúalany)

„Nem, nem érdekli. Szóval, ez egyedül az én gondom. Esetleg, ha valami gond van a fiammal, akkor szokta mondani, hogy nem jól csináltad vagy nem jól mondtad. De ha mondom, hogy mondja, akkor azt mondja, hogy az én gondom.” (88. sz. interjúalany)

Egyértelműen kijelenthető, hogy ezekben a családokban a gyermeknevelés feladata is szinte kizárólag a nőkre hárul, illetve női tevékenység. Az apáknak a gyermekük életével kapcsolatosan gyakorta semmilyen információjuk nincs.

A gyermeknevelés stílusa viszont nők és férfiak esetében is rendkívül színes, a legtipikusabb a keménykező, autokratikus apa és a megengedő, túlszerető anya, de néhány esetben találoztunk ennek éppen az ellenkezőjével is, ahol az apa a megengedőbb, az anya a szigorúbb.

„Szereti a gyerekeket, csak nincs türelme hozzá, ha kétszer-háromszor kell elmondani dolgokat, akkor egy kicsit beidegesedik. És én mondom neki, hogy hagyja őket békén. De viszont ez sem jó, mert nem akarom, hogy a gyerekekkel ne foglalkozzon, ne hallgassanak rá, és azért ez se jó. De azt se szeretem, hogy olyan erélyes, mindig jobban rájuk szól.” (3. sz. interjúalany)

„Nagyon sokszor ebbe nem veszekedtünk, hanem összevitakoztunk. Volt olyan, hogy én azt mondtam, ezt nem engedem meg, ő meg azt mondta, csak nyugodtan csináld. Ezen ugye összevitakoztunk, mert mondtam is neki, hogy ha olyan van, ne a gyerek előtt mondd, hogy igenis megengedem, hanem, mondom, úgy beszéljünk meg, hogy ne hallják a gyerekek. Én sok mindent... egy kicsit erélyesebben nevelem őket, mint ahogy ő nevelné. Még amikor rendesen viselkedett, akkor szólt bele egy-két dologba, de amikor ő megváltozott, már nem igazán érdekelt semmi. Még szerintem ha én nem mondtam volna folyamatosan, lehet, azt sem tudná, hogy a gyereke melyik iskolába jár vagy hányadikos.” (89. sz. interjúalany)

A gyermeknevelés eszközeként *feltűnően sokan bántalmazták gyermekeiket*, mondhatni, bevett szokásnak tűnik ebben a társadalmi csoportban.

Cseh-Szombathy véleménye szerint az elbizonytalanodott szülőkre jellemző cselekedet a gyermek verése. A szociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a gyermekekkel szembeni brutalitás egyáltalán nem ritka jelenség, és a gyermeküket verő szülők egyébként nem térnek el lényegesen azoktól, akik nem élnek a fizikai erőszakkal. Tóth Olga (1999) családon belüli erőszakra irányuló kutatása kiterjedt a „gyermekverés” megítélésének vizsgálatára is. Ennek a meglehetősen súlyos eredményei azt mutatják, hogy a magyar nők egy jelentős része számára ez elfogadható és tolerálható. Közöttük is kiemelkedően magas az arány a legidősebb nők között, valamint az érettségénél alacsonyabb végzettséggel rendelkezők között. Ugyancsak lényeges összefüggés, hogy a magukat vallásosnak tartó nők is lényegesen magasabb arányban gondolják azt, hogy a gyermekek verése nem büntetendő cselekedet, mint a nem vallásosak.

Kutatásunkban különös bántalmazási kombinációkkal is találkozunk, hiszen egy-két esetben pl. előfordult, hogy a férfiak ugyan nem bántalmazták gyermekeiket, de elvárták a nőktől, hogy ők ezt tegyék, ellenkező esetben gyengekezőséggel vádolták őket. Ettől sokkal tipikusabb az a helyzet, amikor *maguk a nők bántalmazznak*, de az is előfordul, hogy mindketten.

„Hogy mondjam, mi nem szoktuk bántani őket, nem azt mondom, ha már nagyon kihoznak a sodromból, ráütök, de mondjuk a férjem volt, hogy többször megverte a fiamat, amikor kisebb volt. Volt is vele probléma. De már most úgy nem szokta, mondjuk rá szokott ütni, mert a fiam nagyon rossz, bár, mondjuk veréssel nem lehet gyereket nevelni, az is igaz, de mondjuk, mikor már több kettőnél, akkor rácsap.” (45. sz. interjúalany)

„Hát, hogy mondjam, a társam... az... az nem szereti bántani a gyereket. Hanem én, ha így rájok kiabálok, ha egy-két nyakast elengedek nekik, akkor ő velem veszekedik, hogy mér bántom őket, mikor lehet szólni is. Hiába szólok nekik, egyszerűen nem veszik figyelembe. És akkor ugye, akkor oszt eljár a kezem. De nem, hogy megfojtom őket vagy agyonverem őket, hanem úgy egy-két nyakas, vagy hogyha úgy van, egy ribizlivessző, azzal. De hát úgy, nagyon nem szoktam őket bántani. Már ugye, hogy mondjam, egy anya egyik kezével megveri a gyermekét, a másikkal meg megsimítja.” (75. sz. interjúalany)

A leggyakoribbnak és legtipikusabbnak viszont azt találtuk, hogy az apák élnek ezzel az eszközzel. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ennek sok esetben a mértéktelen alkoholfogyasztáshoz van köze, ahhoz, hogy a kontrollt veszített férfiak agresszivitásuk egy részét a nők mellett gyermekeiken vezetik le, nemritkán még a kiságyban fekvő, néhány hónapos csecsemőket is ütlegetik, ha azok sírása zavarja őket a pihenésben.

Speciális helyzetet teremt a *fogyatékos gyermek születése*, ahol az egyik interjúalany családjában a férfi szintén egyfajta családból történő „kimenekülésének” vagyunk tanúi:

„Az elején, még ha felsírt, és fürödtem vagy nem voltam ott a közelben, persze felvette, aztán, miután tudatosult benne az, hogy a gyerek állapotát gyógyítani nem lehet, meg kész, ez van, akkor utána már egyre jobban elhanyagolta, rám bízta. Meg az utóbbi időben meg is vádolt, hogy nem az övé a gyerek, akkor aztán még inkább nem, úgyhogy lehet, hogy levegőnek is nézte a gyereket. Most meg már fél éve csak hallottam róla, mert nem igazán láttam, sőt, egyáltalán nem. Innentől fogva a gyerek se érdekli. Tartjuk a kapcsolatot, de igazán nem találkoztunk soha többet, nem foglalkozik egyáltalán a gyerekkel semmit. (65. sz. interjúalany)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a gyermeknevelés terén ugyanolyan nemek közötti egyenlőtlenségekkel találkozunk, mint a korábban leírt klasszikus háztartási tevékenységek körében, vagyis a férfiak a gyermekek gondozásában és ellátásában szinte egyáltalán nem vesznek részt, *nevelésük pedig esetleges, inkább szitu-*

ációkhoz kötött, és elsősorban a legrövidebb ideig tartó, gyors lefolyású, büntető jellegű fegyelmzési technikákat preferálják.

e) A férfiak napi időstruktúrája és a munkanélküliségből fakadó idődinamikai torzulások

A férfiak időstruktúrájának elemzése során azt tapasztaltuk, hogy a végzett napi tevékenységek mindhárom kategóriájában (társadalmilag kötött, fiziológiailag kötött, szabadon végzett) jelentősek az egyenlőtlenségek a férfiak javára és a nők hátrányára. A társadalmilag kötött tevékenységeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a férfiak, bármilyen státuszban is legyenek (legálisan dolgozó, alkalmi munkákat végző, semmilyen formában nem dolgozó), elvárják a nőktől, hogy minden házimunkát ők végezzenek és teljes körűen kiszolgálják őket, anélkül hogy ők maguk bármilyen tevékenységben részt vennének, akár segítőként, akár a feladat teljes átvállalásával. Nyilvánvaló, hogy a tradicionális egyensúly a nehézségek halmozódásával, elsősorban az elvárt férfiviselkedés hiányából fakadóan a párok körében felborult. A férfiak munkanélküliségében gyökerező családi pénzhány merőben új helyzetet teremtett, ahol a nők szembesültek mindazokkal a negatív következményekkel is, amelyeket a munkátlanság és a pénztelenség állapotába került férfiak viselkedése eredményezett.

Ennek egyik legkorábban jelentkező tünete a napi férfi-időstruktúra „torzulása” és a családi tevékenységrendszerben korábban elfoglalt hely megváltozása volt. Ez abban nyilvánul meg, hogy *munkanélkülivé válásuk* – ellentétben a nőkkel – *nem a család felé irányította felszabaduló energiáikat, hanem a környezet hasonló helyzetű tagjai, illetve az életformájukban és életminőségükben hozzájuk közel állók csoportjai felé.* Ez számos, addig nem érzékelt vagy nem is létező problémát, ebből fakadóan pedig súlyos és gyakori konfliktushelyzeteket eredményezett. Láttuk, hogy a munkanélkülivé vált férfiak többsége, függetlenül attól, hogy dolgozik-e a társuk vagy sem, jellemzően semmit nem vállalnak át az otthoni teendőkből, *napi időbeosztásuk esetleges, de egyben rendkívül tipikus* is – délelőtt 10-11 óráig ágyban maradnak, majd elmennek a kocsnába vagy a játéktérembe a barátokhoz, és délután vagy este részegen hazamennek. Ha alkalmi munkákat is végeznek, ez a program azzal módosul, hogy beiktatódik egy napi néhány óras fizetős tevékenység végzése is a feladatstruktúrájukba, de többségüknél ezután ugyanúgy folytatódik a nap, vagyis szabadidejük java részét a kocsnában vagy a játéktérben töltik. Azt találtuk, hogy *a munkanélkülivé vált férfiak még azokat a feladatokat sem végzik tovább otthonaikban, amelyeket korábban segítésképpen elvégeztek.*

„Hogy átvállalta tőlem a munkát? Húú... volt, amikor a gyerekek kicsik voltak, akkor segített, akkor mindent megcsinált, vasalt, mindent. Akkor volt munkája is. Akkor

más volt. Amikor még dolgozott. Meg én is dolgoztam, és akkor szépen éltünk mi azért. [...] De most, az én uram az semmit. Még arra sem képes, hogy az ágyat bevesse maga után.” (68. sz. interjúalany)

Ennek magyarázatául emlékeztetnénk a XIX. század végi – XX. század eleji, a szegénykultúrában érvényesülő férfi magatartásminták sajátosságaira, melyeknek, mint láttuk, központi kérdése a férfi családon és közösségen belül elnyert tekintélye volt. E tekintély megtartásához leginkább ennek folyamatos legitimizálására volt szükség. Presztízsiüket a nyilvános szférában tudták csak érvényesíteni, ezért szükség volt olyan szinterekre, amelyeket a szegénylét még számukra is lehetővé tett. Mint láttuk, ennek egyik terepe a kocsmá volt, az ebben folyó egyik tevékenység pedig az alkoholfogyasztás. Ehhez a tradicionális helyzethez történik valamiféle visszafordulás azoknak a férfiaknak a körében, akik munkájukat és ezzel egyben tekintélyük és presztízsiük jelentős részét is elveszítették. Bemutattuk, hogy többen, amíg legális munkájuk volt, hajlandóak voltak egy-két házimunkába besegíteni; úgy tűnik, ezt nem élték meg akkoriban tekintélyvesztésként, hiszen a munkaerő-piaci munka kellő teret biztosított a férfias viselkedés és presztízis érvényesülésének. Ennek elvesztésével viszont eltűnt az a szintér, amely a házon kívüli megjelenést biztosíthatná, ezért *felerősödött azoknak a másodlagos szintereknek a fontossága, amelyek korábban csupán kiegészítő szerepet tölthettek be az életükben*. Nyilvánvaló, hogy amíg a szegénységben élő férfiak dolgoztak, többségük addig is eljárt a kocsmába, rövidebb-hosszabb időt eltöltöttek ott, vagy addig is voltak barátaik, ismerőseik, akikkel szívesen voltak egy társaságban, de még egyszer hangsúlyozzuk, hogy mindez kiegészítő, másodlagos terep volt csupán. A munkanélküli-lét helyzetében ezek váltak elsődleges szinterekké.

Mindezek után kijelenthetjük, hogy a férfiak *a fiziológiailag kötött tevékenységek* végzése terén is előnyben vannak a nőkkel szemben, hiszen tipikus, hogy pl. *sokkal több időt tölthetnek alvással, mint a nők*. Ugyanez mondható el *a szabadon végzett tevékenységeikről* is, hiszen, mivel nincsenek otthoni feladataik, idejük teljes részével, vagy ha alkalmi munkákat végeznek, az afölötti részével szabadon, mindenféle kööttségek nélkül rendelkezhetnek, és saját maguk szórakoztatására, kikapcsolódására, társasági élet iránti igényük kielégítésére fordíthatják azt.

f) A női munka „értéke” a partnerkapcsolatban – a férfiak értékítéletei a női tevékenységekről

Arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy a férfiak értékesnek tartják-e és elismerik-e „igazi munkaként” a nők házimunkáját, és ha igen, milyen mértékben. Ezzel megbecsültségük szintjét kívántuk felmérni. Mint láttuk, a férfiak kimondva vagy kimondatlanul, de elvárják a nőktől, hogy elvégezzék a szükséges házimun-

kákat, és emellett, ahol vannak gyermekek, gondoskodjanak ellátásukról és nevelésükről.

„Igen, elvárja, hogy a házimunkát én végezzem, mer egy nőnek az a dolga, hogy a házimunkát ő neki kell elvégezni. Hát, ha nem csinálnám meg? Hát, biztos veszekedne mindig, hogy ugye nekem a feladatom, hogy a házimunkát én végezzem el.” (75. sz. interjúalany)

Ugyanakkor e munka értéke a férfiak körében már korántsem megbecsült és elismert. Túlnyomó többségük (ha van munkájuk, ha nincs), *nem ismeri el a házimunkát „igazi munkaként”,* sőt nemcsak azok, akik már kapcsolatuk kezdetén sem ismerték el, hanem azok sem, akik munkanélkülivé válásuk előtt maguk is besegítettek annak végzésébe.

„Nem ismeri el, mert a férjem semminek és senkinek tartja a nőket, így a nők munkáját is.” (11. sz. interjúalany)

„Hát ő ezt úgy nézi, hogy a nő egy másodrendű lény, és nekem kutya kötelességem ezt megcsinálni. Mosás, főzés, takarítás, gyereknevelés, ez az életem, és tisztaságnak kell lenni, ő rendmániás, de hát nem, nem tudok neki 100%-osan teljesíteni, hogy mindig, hogy elégedett legyen. Meg az, hogy pénzem is legyen, mert mivel ő az, aki többet keres, mint én, hogy kapom a gyest, ezért neki van csak tekintélye, ő az úr a háznál. Ő úgy érzi.” (79. sz. interjúalany)

„Nem ismeri el, mert a férjem szerint nincs is olyan férfi, aki ezt elismeri.” (6. sz. interjúalany)

Ezek a férfireakciók rendkívül komoly feszültséggeneráló tényezők, és alapvetően borítják fel a korábban még meglévő családon belüli értékegyensúlyt. Láttuk, hogy kapcsolatuk elején mind a nők, mind a férfiak nagyon hagyományosan gondolták egymás között megosztani a szerepeiket és feladataikat, amelyek között a női elvárások egyértelműen a férfiak pénzkereső szerepéhez kötődtek, míg a férfiaké a nők otthonhoz kötődő munkáinak elvégzéséhez. Azt is bemutattuk, hogy az emberi értékek és igények hierarchiájában mennyire fontos szerepet játszik a biztonság iránti igény teljesülése, amelyet a nők egyértelműen a férfiak révén kívántak megszerezni. Az is nyilvánvalóvá vált a párkapcsolat kezdetének vizsgálatakor, hogy a nők ettől továbblépve megfogalmazták a második szinten megjelenő elismerési és megbecsülési igényüket is. Azt is kihangsúlyoztuk, hogy míg a férfiak életében a családeltartó szerepük révén automatikusan kielégítődnek az ezen a szinten megjelenő igények, addig a nők számára ez a szint akkor reali-

zálódik, ha a férfiak ezt feléjük kifejezésre juttatják. Az alapvető konfliktushelyzetet éppen itt találjuk, hiszen azzal, hogy a férfiak jelentős többsége nem tudja vagy nem akarja a nők elvárásai szerinti pénzkereső, eltartói feladatát ellátni, gyakorlatilag *a nők többsége életében a biztonság iránti igényt kifejező első szint sem teljesül*. Ebből következően a második szinten megjelenő elismerési és megbecsülési igény sem elégülhet ki. Sőt, más okokból ugyan, de azoknak a nőknek a jelentős többségére is igaz ez, akiknek a családjában a férfiak jövedelme a magasabb (vagyis a nők kvázi eltartotti szerepben vannak, függetlenül attól, hogy gyermeknevelés címén nem dolgoznak, vagy klasszikus háztartásbelinek tekinthetők). Azt látjuk tehát, hogy *vagy a férfiak munkátlanságából fakadó jövedelemnélküliség, vagy a férfiak munkából származó jövedelmének túlsúlya idézi elő a családban azt a helyzetet, amely azt eredményezi, hogy a férfiak lenézik a nők által végzett munkát*. Újra hangsúlyozzuk, hogy ennek kettős oka lehet: vagy az, hogy (1) a férfiak szemében a nők eleve értéktelennek tűnő munkákat végeznek, hiszen ezek nem jövedelemtermelő tevékenységek, vagy az, hogy (2) a férfiak a munkátlanságukból fakadóan rendkívül jelentős mértékben fordulnak a még inkább tradicionális értékek felé, amely szintén a női munka értéktelenségének ideáját közvetíti. Bármelyik helyzetről is legyen szó, a nők mindenképpen veszteségként élik ezt meg, amely számukra olyan megalázó és kudarcos szituációkban testesül meg, mint amelyeket bemutatunk az utolsó idézetekben.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy találkoztunk néhány *olyan férfivéleménnyel is, amely viszont elismeri a nők által végzett munkát*, legalábbis a nők ezt így érzékelik.

„Igen, elismeri, mer tudja aztat, hogy jól csinálom. Meg nem szokott soha beleszólni, hogy na, most ez, ez nem jó, ez most nem jól van kimosva vagy ez most nem jól van levasalva vagy ez nem jól van megfőzve, nem, nem szokott így beleszólni.” (75. sz. interjúalany)

Ebben a néhány esetben a nők azért gondolják, hogy társuk elismeri a munkájukat, mert vagy az átlagnál gyakrabban segítenek be az elvégzésükbe (de nem átvállalásról van szó, csak időnkénti besegítésről), vagy egyszerűen nem kritizálják azt. Ugyanakkor látni fogjuk a későbbiekben, hogy körükben ennek rendkívül komoly hatása lesz az elégedettségük szintjére is.

A férfiak nagyon jelentős többsége, mint korábban jeleztük, lenézi, gyakran megveti a női házimunkát és semmi esetre sem fogadja el tényleges munkaként. Így azon sem lehet csodálkozni, hogy ezekben a családokban soha *egyetlen megkérdezett nőnek sem volt olyan időszak az életében, amikor a férfiak tartósan át-*

vállalták volna tőlük ezt a tevékenységet, kivéve, amikor betegek voltak, kórházban feküdtek, de csak erre az időre, és akkor sem mindent.

„Nem emlékszek ilyenre. Lehet, hogy volt ilyen, amíg benn voltam a kórházban a gyerekekkel, vagy valami, meg nyilván, míg hazamentem, a gyerekágyat feküdtem, akkor igen.” (40. sz. interjúalany)

Azt látjuk, hogy a férfiak életében még inkább felerősödtek a tradicionális nézetek a saját magukkal szembeni és a nőkkel kapcsolatos elvárásaikban is, mint az előbbi idézet tanúsítja, és amelyben szinte ugyanazt a reakciót találjuk, mint a korai szegénykultúrák férfitagjai körében, vagyis hogy gyakorlatilag *elmenekülnek az otthoni gondok elől, nagyfokú önállóságot és problémamegoldást elvárva a nőktől az élet minden területén*. Itt is igaz, amit a régmúlt időkről írtunk, hogy a szegény férfiak az általuk nőiesnek ítélt feladatok közelébe sem akartak kerülni, és nem szerették volna, hogy akár csak csekély közük is legyen az asszonyi munkákhoz, félve attól, hogy tekintélyük csorbát szenved. A munkanélküli férfiakkal ugyanez a helyzet, hiszen komoly tekintélyvesztést éltek meg munkájuk elvesztésével, továbbiakat már nem szeretnének még azzal is, hogy általuk és a többi férfi által is mélyen lenézett, megvetett, lealacsonyítónak tartott női munkákat kezdenek el végezni. Ez az egyik ok. A másik szintén a korai hagyományokban gyökerezik, akkor is az volt – és jelenleg is az – a jellemző, hogy a férfiak elhárították maguktól azokat a gondokat, amelyeket a mélyszegény lét kiszolgáltatottságából fakadó helyzet teremt, és igyekeztek ezen nehézségek megoldását a nőkre hárítani, függetlenül attól, hogy a napi élelem előteremtéséről vagy egyéb létszükségletek kielégítésének biztosításáról van-e szó. Természetesen tisztában vagyunk az alkoholfogyasztás egyéb típusú okaival is, de úgy gondoljuk, hogy a munkátlaná váló férfiak kocsmái (és nem otthoni!) alkoholizálásának többek között ez is jelentős oka.

Összegezve tehát, azt tapasztaljuk, hogy az eleve tradicionális nemi szerepek a mélyszegény családokon belül egyáltalán nem rendeződnek át a férfiak munkátlaná válásával, hiszen továbbra sem vállalnak át nőinek nyilvánított feladatokat, sőt a korábban elvégzetteket sem végzik tovább. Tradicionális elvárásaik a nőkkel szemben még a korábbiakhoz képest is erősödést mutatnak, melynek következtében nem szerveződik át a munkamegosztási struktúra sem. Ennek folyamánaként *a családon belüli nemi hierarchia és hatalmi struktúra sem változik az egyenlősítés irányába, sőt, még inkább bemerevednek és egyenlőtlenebbé válnak a korábbi viszonyok*. A munkanélküli férfiak és nők munkaidejében és ennek összetételében rendkívül nagyokká válnak a különbségek, amelyek elsősorban a nőkre hárítanak irreálisan nagy fizikai és pszichés terhet.

3. A nők és a pénz – a családon belüli jólét nemi alapú egyenlőtlenségei

a) Honnan származik a jövedelem? Pénzforrások a mélyszegény családokban

Az a körülmény, hogy a családnak egy vagy két tagja folytat-e kereső tevékenységet, rendkívül lényeges tényező, egyrészt a családi jövedelem nagyságát illetően, másrészt a család belső életének tekintetében, hiszen ettől függően alakul a családi szerepmegosztás, a család döntési mechanizmusa és a családtagok tevékenységstruktúrája is. Bár az erre irányuló kutatások a jövedelem, a társadalmi státusz és a házasság minősége között ez idáig még nem tudtak szoros kapcsolatot kimutatni, de Gödri (2000) hivatkozik Conger és társai kutatási eredményére, akik azt figyelték meg, hogy *a családi gazdasági nehézségek közvetetten mégiscsak befolyásolják a házasság minőségét*. Elsősorban a férj magatartására vannak hatással: ellenségességet váltanak ki belőle, csökkentik a meleg és támogató interakciókat, ami a házasság minőségének romlásához vezet.

Mindezek figyelembevételével kutatásunkban az egyik lényeges kiinduló kérdés az volt, hogy *elegendő-e a család számára a nők és férfiak által megszerzett jövedelem egy teljes hónapra*. Megvizsgáltuk mindhárom kategóriában a kapott válaszokat, és szinte egybehangzóan azt a választ kaptuk, hogy *nem elegendő*. Ebből a szempontból tehát mindegy volt, hogy mindketten munkanélküliek, vagy csak a férfi/nő nem dolgozik, e tényező nem befolyásolta a válaszokat.

Jövedelemforrásaikat tekintve a családok szinte mindegyikében megjelennek a szociális és/vagy a gyermekvédelmi ellátások különböző formái, de találkoztunk nyugdíj- vagy nyugdíjszerű ellátásokkal, valamint a munkanélküliségükkel összefüggő juttatásokkal is. Ezek sok esetben egymással kombinálnak egyetlen családon belül is, de az is gyakori, hogy ezen ellátások – az egyik partner munkája révén – legális munkabérrel egészülnek ki. *A leggyakoribb variáció viszont a jóléti juttatások és az alkalmi jellegű feketemunkákból származó jövedelmek kombinációja*.

Az előzőekben már említettük, hogy a megszerzett jövedelmek, bármilyen összetételűek is legyenek, nem elegendők a családok számára, nem tudják belőle egy teljes hónap megélhetési költségeit fedezni, ezért további bevételekről kell gondoskodniuk. Majdnem minden családban *ki kell egészíteni valahogyan a jövedelmeket*, különben hónap végén már nem lenne miből élniük. Ez a legtöbb esetben – az előbbieken említett alkalmi munkákon túl – különböző *kölcsönök igénybevétele*t jelenti, melyeknek számtalan formája és kombinációja figyelhető meg körükben. (1) Egyik típusa az *egyszerű banki hitelek felvétele*:

„Hát, felvettem a »C« hitelt, most már át kellett íratni személyi hitelre, és volt olyan zárlat, hogy megvonták az »A« hitelemet is meg a »C« hitelemet is, vagyis a személyi hitelemet, aztán zárolták a gyeseimet, mert egyik hiteltípusból tudtam fedezni a

másik hiteltípust, és úgy kellett kölcsönkéregetni vagy feloldásra könyörögni, mert a feloldás is vagy 2-3000 Ft-ba kerül havonta, kéthavonta, úgyhogy nagyon rossz helyzetben vagyunk.” (79. sz. interjúalany)

(2) A másik megoldás az *uzsorahitelek felvétele*. Szembetűnő, hogy válaszadóink körében ilyen kölcsönt kizárólag a rendkívül magas gyermekszámmal rendelkezők vettek fel, jellemzően a 4, 5, 6, 7, 9 gyerekesek említették, az egy- vagy kétyerekesek egyetlen esetben sem.

„Uzsorakamatra kerültünk, ez azért, mert, ez elég szomorú, hogy van ilyen, azért, mert én is úgy vagyok vele, hogy például egy évig nem fizettem villanyszámlát, amire én is uzsorakamatot kértem, és az összes aranyamat odaadtam rá, mert ez így van, és azért, mert karácsonyra én eldöntöttem aztat, hogy nem baj, akármilyen uzsorakamatra adják, de az én gyerekeimnek is legyen villanya.” (40. sz. interjúalany)

(3) További variáció az eladósodási folyamatban a *Provident-típusú kölcsön és az uzsorahitel kombinált felvétele, kiegészítve a bolti hitelekkel*:

„Kölcsönökből pótolom a pénzt, igen. Uzorát fizetek, meg fizetem a hitelt, amit elhozok a boltból kaját, de azt is kamatra. A Provident most kiküldött a férjemnek... nem tudta fizetni. Nem azt mondom, nem vagyunk olyanok, mert minden hónapban, minden héten fizetek, nem annyit, amennyit kéne, nem minden héten. Mondtam is Lajosnak, az uzsorásnak, hogy hiába hőbörögsz, Lajos, én nem tudok többet fizetni, mert az az előbbre való énnekem, hogy a boltba a hitelt kifizessem. Mer én odaszorulok, mondtam is a Providentbe is, én minden héten adok. Most kiküldték, hogy nem adnak többet.” (45. sz. interjúalany)

(4) Újabb változat a *Provident-típusú hitel és a közvetlen családtól kölcsönként pénz kombinációja*:

„Hát, a pénz az sosem elég egy hónapra. A szüleim segítenek, ők pótolják. Na, meg most, most van ez a Provident, de hát ez is, mert ugye, hogy én is munkanélküli vagyok, akkor a férjemnek sincsen állandó munkája, ezért anyós vett fel pénzt ahhoz, hogy valamit is fizessenek a számlákba.” (15. sz. interjúalany)

(5) További jellemző kölcsöntípus a *banki hitel bolti hitelekkel kombinálva*:

„Abból élünk, hogy vannak kölcsöneink, az OTP, meg hát, az az igazság, hogy a boltból élünk, úgy, hogy elkérem a hitelt, és másik hónapban fizetem ki.” (26. sz. interjúalany)

(6) Rendkívül jellemző *a közeli rokonságtól történő kölcsönkérés* is. Ebben az esetben a leggyakrabban a szülők és a nagyszülők említése történt, de megjelennek a válaszokban a testvérek, a nagynénik és a nagybácsik is.

„Egyáltalán nem elég a pénzünk egy hónapra, de csak az anyukámtól tudunk kölcsönkérni, mert a férjem anyukájától szégyellünk kérni, de anyukámék is nyugdíjasok, mind a két szülő nyugdíjas, és tőlük is... már sajnálom őket. És tehetetlen vagyok én is. Gyes mellett próbálok keresgélni valamilyen munkát, és nem találok.” (79. sz. interjúalany)

(7) Egy *kvázikölcsön-forma is megjelenik, a munkaadó fizetéseelőlegének* formájában:

„Nem mindig elég a pénzünk, ilyenkor, ahol a férjem dolgozik, a cipésmester sokszor megelőlegezi a fizetését.” (49. sz. interjúalany)

A megszerzett jövedelmek beosztása, illetve elköltésük struktúrája is sajátos képet mutat. Egyrészt fontos kérdés, hogy a család milyen pénzgazdálkodási és -kezelési stratégiát választ, illetve hogy a rendelkezésre álló jövedelmeket milyen kiadások fedezésére fordítja, másrészt rendkívül jelentős, hogy a szabadon elköltethető jövedelmek hogyan oszlanak meg férfiak és nők között, ki mennyit költhet saját magára. Ennek azért van jelentősége, mert ismeretes, hogy az alacsony jövedelmű háztartások fogyasztásának nagy része *közös fogyasztás* (tisztálkodás, mosás, főzés stb.), a pénz fennmaradó részéből pedig *az individuális szükségletek* kielégítése zajlik. A fogyasztási egyenlőtlenségek pedig – amennyiben vannak –, vélhetően éppen ebben a szegmensben fognak keletkezni.

b) Ki osztja be a megszerzett jövedelmeket? A nők mint a család pénzkezelői

A családtagok pénzgazdálkodása a család gazdálkodásának egy olyan szűkebb területe, amely kizárólag a családba beérkezett jövedelmekkel való gazdálkodást jelenti (Nagy 2003), és amelynek keretében fontos kérdéssé válik, hogy mire költsek a pénzüket, hogyan használják fel, és mindezt ki döntse el. Ebben a kontextusban jelenik meg a hatalom kérdése a két felnőtt családtag között, amely befolyásolhatja, hogy kinek az akarata érvényesüljön az említett helyzetben. Nagy Ildikó (1999; 2003) kutatásai nyomán ismerjük e téma legalapvetőbb eredményeit, amelyeket felhasználva mutatjuk be a továbbiakban, hogy a pénzgazdálkodás és a pénzkezelés módja miként befolyásolja a párok közötti döntési hatalmat. Mindenekelőtt különbséget kell tennünk *a pénzkezelés és a pénzgazdálkodás* fogalmai között, ugyanis a családok jövedelme két részből áll: (1) a megélhetésükhöz szükséges összegről és (2) a megtakarítható vagy szabadon elköltethető

jövedelemből. E két típusú jövedelem mentén választható szét a pénzkezelés és a pénzgazdálkodás fogalma is. Nagy (2003) megfogalmazásában *a két fogalom között hierarchikus viszony áll fenn, melyben a pénzgazdálkodás áll magasabb szinten*. E tevékenységbe beletartozik a család teljes bevételeinek számontartása és annak eldöntése is, hogy az mire elegendő és mire nem. Ez tehát egy kontrolláló, teljes rálátást igénylő feladat, egyfajta hatalmi pozíció. A pénzkezelés viszont valójában munka, melynek jelentős része a mindennapi megélhetéshez kapcsolódik (rezsiköltségek, élelmiszer-beszerzések stb.), vagyis nem más, mint az adott életkörülmények között a családfenntartásra fordítható összeggel történő gazdálkodás. Ez a tevékenység viszont nem jár együtt kontrolláló, teljes rálátást biztosító jogokkal, hiszen hónapról hónapra egy adott nagyságú összeg megfelelő helyekre történő mechanikus szétosztásáról van szó, melyek módja a párok élete folyamán konszenzusos formában kialakul.

Elemzésünk szempontjából a leginkább figyelemreméltó megállapítás, hogy *azokban a családokban, ahol nincsenek szabadon elkölthető jövedelmek, elsősorban a pénzkezelés dominál a pénzgazdálkodáson belül*, mert annak jelentős részét a pénzkezeléshez kapcsolódó feladatok fogják kitenni. Nyilvánvaló, hogy ebben a mélyszegénységi helyzetben a pénzügyi döntések nem túlságosan nagy volumenűek, elsősorban a mindennapi életszínvonal fenntartására irányulnak, mégis rendkívül fontosak a család számára, hiszen ez a fajta pénzbeosztás fogja meghatározni a család egész pénzgazdálkodását. Ebben a helyzetben nem jellemző a hosszú távú tervezés, hiszen nincs szükség olyan típusú stratégiákra, amelyek hosszú távú életcélok teljesülését szolgálják. Az, hogy férfiak és nők közül melyikük kezeli inkább a kasszát, és milyen formában teszi ezt, rendkívül jelentős kérdés, egyrészt a pénz feletti koordinálásból fakadó feladatok, másrészt annak kapcsán, hogy a megszerzett jövedelmek hogyan adódnak össze, és kinek milyen jellegű személyes fogyasztása elégíthető ki belőle. Mint a korábbiakból láttuk, minden család jövedelme két nagyobb részre bomlik, az egyik csoport a megélhetéshez szükséges, a másik pedig a szabadon elkölthető vagy megtakarítható összeget tartalmazza. E két típus mentén különíthető el a pénzkezelés és a pénzgazdálkodás fogalma is (Nagy idézi Voglert és Pahl, 2003). Azt is láttuk, hogy a legalsó társadalmi csoportokban a pénzgazdálkodás jelentős részét a pénzkezeléssel összefüggő feladatok teszik ki, hiszen jövedelmük legnagyobb része a megélhetéshez szükséges napi folyó kiadások fedezésére fordítódik.

Azt, hogy a partnerek hogyan fogják a pénzkezelés és pénzgazdálkodás feladatát megosztani, jelentősen befolyásolja a férfiak és nők között meglévő nemi szerepmegosztás. A fentebb hivatkozott szerzők által kidolgozott pénzkezelési módok négy altípusba sorolódnak. (1) *A feleségek által kezelt közös kassza* esetében mindketten teljes jövedelmüket közösként értelmezik és összevontan kezelik. Ezt leggyakrabban a nők teszik, akik egy személyben felelnek a bevételek elosztásáért,

a háztartási kiadások finanszírozásáért. A férfiak általában zsebpénzt kapnak feleségeiktől, a nőknek viszont nincs ilyen elkülönített zsebpénzük. Nagyon ritkán ezt a feladatot a férfiak is ellátják. (2) *A járandósági rendszerben* a család eltartója, általában a férj, a keresete egy részét átadja a feleségnek a háztartással kapcsolatos mindennapi kiadások fedezésére. Ez az összeg egyben tartalmazza azt a keretet is, amelyet a feleség szabadon, zsebpénzként használhat fel. A férj jövedelmének összes többi részével szabadon gazdálkodik. Amennyiben a feleség is rendelkezik valamennyi jövedelemmel, az nem jelenik meg semmilyen önálló kategóriában, hanem a háztartási pénz összegét növeli. Ebben az esetben a feleség végzi a pénzkezelést, mint a háztartási munkák egyik formáját, ami szigorúan és kizárólag a háztartás üzemszerű működtetésének biztosítását jelenti. (3) *A közös pénzkezelés rendszerében* a férj és a feleség egyetlen közös kasszából gazdálkodik, vagyis jövedelmük teljes egészében összeadódik. Mindkét fél teljes mértékben hozzáférhet a teljes összeghez, és közösen döntenek el, hogy mire költsek azt el. Ebben a formában nem lehet eldönteni egyértelműen, hogy ki hozza a stratégiai jellegű döntéseket, az összes pénzkezelési forma közül ezt tekintik a legdemokratikusabbnak a hatalmi viszonyok szempontjából. Ez a rendszer egyértelműen a partnerek közötti teljes bizalomra épít. (4) *A teljesen külön pénzkezelés rendszerében* viszont a legfőbb jellemző, hogy mindkét fél rendelkezik saját, önálló jövedelemmel. Ebben az esetben egyik fél sem rendelkezik olyan joggal, hogy rálasson a háztartás összes bevételeire, hiszen annak egy jelentős része láthatatlan módon marad a férjnél és feleségnél. Ilyen esetekben a partnerek mindegyike felelős egy-egy háztartási kiadási tételért, amelyet folyamatosan neki kell finanszírozni. (5) És végül *a részben közös pénzkezelést* említi a szakirodalom, amely kissé hasonlatos az előző formához, de annyiban mégis eltér, hogy a felek a közös kiadások egy részének fedezésére közös kasszát hoznak létre, vagyis bizonyos megállapodás szerinti tételeket együttesen állnak. A Nagy (2003) által értékelt kutatási eredmények szerint a hagyományos berendezkedésű családokban jellegzetes, nemenként különböző hozzáállás tapasztalható e tevékenység vizsgálata során. Tipikusnak tűnik, hogy körükben a pénzkezelés feladata elsősorban a nők tevékenységi körébe tartozik, ők azok, akik a család megélhetésére fordítható összegből gazdálkodnak. A férfiak ezt a típusú tevékenységet inkább munkának és rutinfeladatnak látják, amellyel nem szívesen foglalkoznak. Ez hagyományosan a korábbi – általunk már bemutatott – időszakokban is a nők feladata volt és ebben a társadalmi közegben is az ő felelősségük maradt. Nagy (2003) szerint ez magyarázhatja azt a jelenséget, hogy „ha kevés a szabadon elkölthető jövedelem, amiből már úgymond érdemes lenne »gazdálkodni«, akkor a férfiak nem igazán vesznek részt a pénzügyi döntésekben” (Nagy 2003: n. o.). További fontos információ, hogy amennyiben a férfi munkaerő-piaci pozíciója egy tradicionális jelle-

gű családban romlik, pl. munkanélkülivé válik, általában az lesz a jellemző, hogy a családi kasszát a nők kezelik, de ettől sokkal fontosabb összefüggés, hogy *a férfiak megszerzett jövedelmei (munkanélküli-támogatások vagy alkalmi munkákból származó keresetek) több célra is felhasználódhatnak, mint a nőké*. Kutatások mutattak rá arra a jellemzőre, hogy ebben a helyzetben a munkanélküli férfiek megtartják a pénzüket saját felhasználásra, vagyis ők semmivel nem járulnak hozzá a család ellátásához. Ahogy Nagy (2003) írja, ez a férj zsebpénze. További variáció, hogy a férj beadja a pénzét a háztartási költségek fedezésére, a harmadik változat pedig, hogy felosztják ezt az összeget a zsebpénz és a háztartási kiadások között.

E témakörben kutatásunk egyik fókusza a mélyszegénységben élő családok körében jellemző pénzkezelési szokások vizsgálatára irányul, elsősorban annak elemzésére, hogy ezen belül milyen terhek, feladatok hárulnak a nőkre, illetve van-e bármilyen munkamegosztás a két nem között. Ezt az olyan típusú kérdésekkel mértük, mint hogy ki osztja be a család rendszeres jövedelmét, van-e közös kassza, abba mennyi pénz kerül, ezt ki dönti el, ki kezeli, illetve ki férhet hozzá. Az eredmények szerint *a pénzt minden esetben a nők osztják be, és csaknem minden esetben ők is kezelik a kasszát*. Néhány említés történt a közös pénzkezelésről, de egyetlen sem, ahol a férfiak végezték volna ezt a feladatot. Ez teljes mértékben egyezést mutat a már korábban hivatkozott kutatások eredményeivel. A beosztható pénz mennyisége olyan alacsony, hogy csupán a mindennapi megélhetésre elegendő, pontosabban a nők feladata megoldani azt is, hogy elegendő legyen. *A pénzkezelés* kategóriáján belül két nagyobb csoport különül el látványosan. Az egyikben közös a kassza, a másikban nem. A közös kasszával rendelkezők körében két alkategória alakítható ki.

Az egyikben közös a kassza, és a felek közösen is kezelik:

„Van közös kasszánk, igen. Mindig úgy csináljuk, hogy letesszük azt a kis pénzt, ami bejön, a közös kasszába. De mind a ketten hozzáférhetünk, és mind a ketten kezeljük, ha szükség van rá, elveszünk belőle. Hát, mivel én most nem dolgozok, a férjem az, aki többet tesz bele. Nem tudom beletenni csak a munkanélküli-segélyemet és amit alkalmi munkával keresek néha. Persze, hát én úgy érzem, hogy a rendszertelen bevételekből én többet teszek be a közös kasszába, mint a férjem, mivel én többet megyek, alkalmi munkát többet vállalom. Én tudok többet vállalni, a férjem dolgozik, én el tudok járni, alkalmi munkát tudok vállalni, de közösen döntünk arról, hogy mire költjük.” (24. sz. interjúalany)

A másikban közös a kassza, de azt kizárólag a nők kezelik.

„A pénzt azt én osztom be. Ugye, nálunk az van, hogy a feleség osztja be a pénzt. Hát, már ugye egy asszony tudja, hogy mi kell egy házhoz. Tudja, milyen élelmiszerek, milyen fűszerek, a gyerekeknek tudja, hogy mi kell, meg hát jóformán van olyan, hogy még egy nő tudja azt is, hogy mi kell egy férfinak, mi kell a párjának, mert hiába küldi el a boltba, hogy vegyen ennivalót, nem tudja, hogy mit kell venni. [...] Ha párom kap vagy én kapok, azt mindig egyberakom, az hát a családé, az a miénk, és akkor nincsen olyan, hogy csak úgy szó nélkül kivegyék a pénzt, szólnak, hogy kell nekik. Nálunk így van, nálunk egybe van a pénz, nem szokott külön kasszánk lenni.” (75. sz. interjúalany)

A másik nagy kategóriában *nincs közös kassza*. Ezen belül minden esetben a férfiak azok, akik vagy egyáltalán nem járulnak hozzá a háztartási kiadásokhoz, tulajdonképpen minden pénzüket magukra költik, vagy csak nagyon minimálisan és csupán alkalmoszerűen, kiszámíthatatlan módon teszik ezt. Vagyis két jelentősebb alkategória mentén tudjuk osztályozni a közös kasszával nem rendelkező családok pénzkezelését is. Az egyikben *a kassza nem közös, de a férjek néha-néha hozzájárulnak valamilyen összeggel*:

„Hát éppen ez a probléma, hogy ha a társamnak sikerül is valami alkalmi munkát találnia időnként, abból én nem sok pénzt látok, mert nálunk csak akkor elég egy hónapra a pénz, ha véletlenül az uramnak van munkája, és el tudom tőle a pénzt szedni, akkor. De mindig marad valami, amit nem tudok befizetni. Úgyhogy néha el szoktam menni takarítani, abból van egy kicsi pénz. Meg hát amit az uramtól el tudok szedni, amit alkalmanként el nem iszik.” (68. sz. interjúalany)

„Általában én szoktam beosztani a pénzt, én megkapom a gyest, családi pótlékot, az nálam van, és ha a férjem ad némi pénzt, az is nálam van. És akkor én kiporciózom és esetleg, ha szeretne cigarettát vagy valamit venni, akkor én adok neki, de egyébként ő nagyon ritkán adja haza a fizetését. De szóval az az összeg szokott inkább nálam lenni, amit én kapok, és akkor ebből, mire mindent kifizet az ember, szinte semmi sem marad, tehát rettenetesen nehéz, nagyon nehéz. Az én jövedelmemből kifizetünk mindent, és hát egyszerűen az én pénzemből élünk, illetve az anyósom még az, aki segít, a férjemre abszolút nem lehet számítani.” (81. sz. interjúalany)

A másik alkategóriában *a kassza nem közös, és a férjek nem is járulnak hozzá soha semmilyen összeggel*:

„Az nincsen, közös kassza nincsen, az csak nekem van, amit mindig magammal is hordok, mert van, amikor el is lopja. Hát, ha nekem van alkalmi munkából, az a háztartásba megy pótolni, ha a férjemnek, az meg a kocsmába vagy a gépbe. Soha

„sehogy nem osztozunk, az én fizetésemből megy ki minden, nem kell itt osztozni.” (58. sz. interjúalany)

„Nincs nálunk közös kassza, mert amit én keresek, abból kell élni. Ebből kell gazdálkodni, és ő pedig amennyi pénzt kap a segélyéből, ami megint csak nem sok, de ő azt elissza meg eljátékgépezi.” (16. sz. interjúalany)

c) Mire elegendő a megszerzett jövedelem? Női fogyasztási lehetőségek és szubjektív hiányérzetek

A korábbiakban bemutatott nehéz anyagi helyzetre jellemző, hogy a pénz szinte soha nem elegendő egy teljes hónapra; hogy a családoknak rendszeresen kölcsön kell kéregetniük; hogy a pénzfelhasználást számtalan konfliktus övezi; hogy óriási eltérések vannak a női és férfi felelősségek terén; hogy a nőkre irreálisan nagy teher hárul a mindennapi szükségletek kielégítéséhez szükséges dolgok előteremtésében és a megélhetés rövid távú tervezésében; hogy a gyermekek biztonságának, szükségleteinek megfelelő szintű kielégítésével kapcsolatos feladatok és felelősségek sem egyenlően oszlanak meg közöttük. Mindezek vélelmezhetővé teszik, hogy ezen aránytalanságok mentén a nők és férfiak fogyasztási struktúrájában is jelentős egyenlőtlenségekkel fogunk találkozni. Mint ahogyan már korábban kifejtettük, és ahogyan a pénzkezelési szokások vizsgálata során is nyilvánvalóvá vált, az alacsony jövedelmű háztartások fogyasztásának nagy része közös fogyasztás (tisztálkodás, mosás, főzés, takarítás stb.). Korábban ebben a szegmensben nem vártunk fogyasztásbeli egyenlőtlenségeket, úgy véltük, hogy azok inkább az individuális fogyasztások mentén jelentkeznek. Úgy tűnik viszont, hogy már a *közös fogyasztás terén is találkozunk a javakhoz történő nem egyenlő hozzáféréssel, elsősorban a napi táplálkozás terén.*

„Hogy magamra mit költök egy hónapban? Ugye, most viccel? Nincsenek ilyen kiadásaim. [...] Az egyéni fogyasztás az olyan dolog, hogy nincs is végül. Mert én mindenkinek odaadom az ennivalót, mindenkinek elé teszem, a fiúk éhesek, és ha marad, akkor eszem. Ha nem jut, akkor nem eszem. [...] A társam költségét, hát, ha én azt össze tudnám számolni! Amit megkeres, azt viszi! (79. sz. interjúalany)

„Hát, én megnézem, hogy mit eszek vagy mit vehetek meg. Sokszor már volt olyan, hogy kiájultam a munkahelyemen, mert egész nap nem ettem semmit. Egész nap a gép mellett a varrodában. Hát, ilyenkor valahogy megoldják ezt a gondot, tudják, hogy egy szelet kenyér ezt helyrehozza.” (30. sz. interjúalany)

„Megyek 7 órára a munkahelyemre, ott vagyok egy óráig, utána, ha tudok, eszek valamit, ha nem, akkor gyorsan bemegyek a WC-be, hogy a többiek ne lássák, hogy

nem ebédelek, és utána még dolgozunk olyan 6-7 óráig, meg valamikor túlórát is vállalok.” (58. sz. interjúalany)

„Én leszarom magam, engem nem érdekel végül is, megeszem a kis zsíros kenyeremet, ha jut rá, munka közben, ha nem, veszek egy kiflit. Annyi nekem egy napra. De a gyerekeimnek maradjon.” (51. sz. interjúalany)

Az egyéni fogyasztások terén viszont már sokkal jellemzőbb és tömegesebb jelenségekkel találkozunk, amelyek a nők nagyfokú lemondását bizonyítják. Arra a kérdésre, hogy gyakran előfordul-e, hogy valamelyiküknek valamiről le kell mondaniuk, mert nincs rá pénz, és ezt leginkább ki teszi meg, a válaszok rendkívül típusosak. Szinte minden családban rendkívül sűrűn előfordulnak a fogyasztásbeli lemondások, és a nők úgy ítélik meg, hogy ezt leginkább ők teszik meg. Abban a csoportban, ahol *a nők dolgoznak, a férfiak pedig munkanélküliek*, kivétel nélkül mindnyájan úgy nyilatkoztak, hogy kizárólag csak ők mondanak le fogyasztásuk egy részéről annak érdekében, hogy a megszerzett pénz minél tovább kitartson és főleg a gyerekek számára legyenek biztosítva a legalapvetőbb dolgok.

„Semmit! Mit? Mégis, mit tudok magamra költeni, azt, amit kapok esetleg ruhát, bent a munkahelyemen, oszt megsajnálják az embert, hogy nincs neki rongya, amit felvegyen, oszt löknek neki, azt. Azt esetleg magamra fel tudom venni. Mást semmit nem tudok magamra költeni. [...] Nem, egyszerűen képtelenség úgy létezni és élni, hogy mindenről le kell mondani az embernek ahhoz, hogy a gyermekeinek enni tudjon adni. Nem is, hogy enni tudjon adni, mert azt még valahogy kihozza az ember, mert muszáj neki, ha mást nem, zsíros kenyeret esznek, de akkor is esznek valamit, az, hogy létezni tudjon az ember, és lakásban lakni. Mert ha nincs lakása, nem lesz munkám a végén. Az uramtól már rég kilakoltathattak volna minket.” (51. sz. interjúalany)

„A fűtést a gyerek miatt, azt mindenképpen ki kell fizetni, meg a villanyt is, és hát a gyerektől nem szeretnék megvonni, így is nagyon keveset kap; ha még kevesebbet kapna, az pedig már maga a katasztrófa lenne, órá költök szinte minden pénzt. Én magamra a rezsint kívül nem költök semmit. Hát, a férjem az igen, ő magának minden nap megveszi a cigarettáját és hát sajnos az italt. Ez változó, mert nagyon iszik, és hát ebből a nagyon kevés pénzből nagyon sokat visz el a kocsmába. Igen, sajnos minden hónapban saját magamon kell spórolnom, hogy elég legyen a pénzünk. Én lemondtam a csokiról, sokszor majd meghalok, hogy ehessek egy kis csokit, de nem, mindenről, még a ruhákról is. Sajnos nekem nem jut. Én mondok le mindig a gyerek javára.” (81. sz. interjúalany)

Arra a kérdésre, hogy általában *egy nő és egy férfi mit költ magára*, a következő tipikus válaszokat adták:

„Olyan nincs, amit magamra költök, esetleg nagy néha egy fodrász, esetleg, ennyi az egész. Legutóbb összespóroltam egy cipőrevalót, de oda kellett adnom a gyereknek, mert neki kellett az iskolába vinni. [...] A férjemnek nincs miből költeni, mert nincs jövedelme, amit keres, azt meg itálra költi.” (58. sz. interjúalany)

„Én magamra? Én magamra nem szoktam költeni semmit. A gyerekekre igen, az üdítőket, ez-az, ami kell nekik, gyümölcsöket. Én magamra, mondjuk, tényleg nem is költekezek. Hát, mondjuk volt, hogy inkább elvettem magamtul a gyógyszert, hogy inkább úknekik legyen. Hát, ilyen volt, hogy ténylegesen nem a gyógyszer váltottam ki, hanem rájuk költöttem a gyerekekre. [...] Hát, az élettársam az megissza a magáét, mindennap jól érzi magát, ű magára költ mindent, mán az alkoholra meg a gépre.” (54. sz. interjúalany)

A férfiakat eltartó nők kategóriájában tehát a nők tipikusan úgy gondolják, hogy *minden, az élelmiszereken kívüli (individuális) szükségleteikről lemondanak a család jövedelmi stabilitásának megőrzése érdekében*. A válaszok alapján vannak olyanok, akik már három-négy, sőt tíz éve nem vásároltak maguknak mindennaposnak nevezhető használati cikkeket sem:

„Semmit, semmit nem tudok magamra költeni, már vagy négy éve nem is vásároltam. Néha így kapok valamit, akkor úgy, ha valaki megsajnál, azokba a ruhákba járok. A családsegítőbe meg lehet rászorultsági alapon ruhát kérni a gyerekeknek, tehát úgy tudunk öltözni, hogy onnan kapok ruhát. [...] Hát, a férjem? Az sok, sokat legurít, meg beledob a gépbe. Csak arra költ, másra nem. Hogy mennyit iszik! Jaj, a fene enné ki a gyomrát! Rengeteget! Mindent legurít, nincs pénz, játékgép, minden. Mocskos gané! A keze tört volna el, mikor az elsőt bedobta!” (31. sz. interjúalany)

A férfiak egyéni fogyasztása más összetételt mutat. Legfőbb jellemzője a rendszeresség, vagyis amíg a nők félévente, évente vagy többévente jutnak egy-egy kisebb használati cikkhez – és ezek sem a luxuscikkek, hanem a mindennapokban használatosak kategóriájába sorolódnak, mint pl. a leggyakrabban említett harisnyanadrág, blúz, ruha, cipő, csizma, télikabát –, addig a férfiak individuális fogyasztása szinte napi szintű, és leginkább olyan luxusedelmeket jelent, mint a cigaretta, az alkohol, a játékgépek, illetve jó néhány esetben a más nőkkel fenntartott alkalmi kapcsolatok, valamint a barátok vagy ismerősök kocsmái meghívásainak költségei. Valószínű, hogy a férfiak ruhanemű- és egyéb vásárlásai a nőkéhez hasonló gyakorisággal (ill. ritkasággal) történnek, ennek ellenére a nők mégis azt

érzekelik, illetve azt élik meg, hogy ezt a hiányt férjeik és élettársaik kompenzálják a napi szintű és fentiekben említett fogyasztási formákkal, míg számukra ilyen lehetőségek nem teremődnek.

Ebben a kategóriában felbukkan egy kapcsolatot rendkívül gyengítő, illetve romboló tényező is, a *hibáztatás*. A nők mindnyájan úgy gondolják, hogy a férfiak a felelősök azért, hogy ilyen helyzetben kénytelenek élni, amely tovább növeli a köztük lévő feszültségeket, és jelentősen gyengíti kapcsolatukat.

„Van felelős, a férjem az, mert nem megy el dolgozni, nem is keres, neki ez jó, van hol aludni, enni, inni. Nem izgassa, hogy elmenjen dolgozni; ha akart volna, már elment volna, de őneki így is jó.” (58. sz. interjúalany)

„Hát én úgy gondolom, hogy egyértelműen az uram a hibás! Hát én nem, az biztos! Az uramnak csak legyen meg a cigarettája, meg az ital, ő nem szól utána egy szót se. Ő sokkal többet megengedhet magának. Hogy miért teheti meg? Hát mert még nem zavartam el, azért!” (68. sz. interjúalany)

„Persze hogy van, a férjem az egyedüli felelőse ennek, mert ő nem jár el dolgozni; hogyha megemberelné magát, nem inna, eljárna normálisan dolgozni, akkor sokkal többre tudnánk haladni.” (81. sz. interjúalany)

Az *életszínvonalal való elégedettség* vizsgálata további fontos indikátora a családon belüli jólét vizsgálatának. Ha nagyon jelentősek a családon belüli jóléti különbségek, az mindenképpen megjelenik az egyének életszínvonalal való elégedettségében is. Az erre irányuló kérdésekre adott válaszokból az derül ki, hogy *a nők megítélése szerint a férfiak jobban élnek és elégedettebbek az életükkel, mint ők*. Ez szubjektív megítélés, de szinte minden nőt frusztrál az a tudat, hogy a férjük több dolgot engedhet meg magának, és könnyebb, felelősségmentesebb életet élhet:

„Hát az élettársam, az maximálisan elégedett, ugyanis én nap mint nap eljárók dolgozni. Mikor hazamegyek, én megcsinálom neki a vacsorát, mindent elé rakok, hát nyilván elégedett mindennel, mert mosok rá, mindene megvan. Pedig abszolút ő a felelős, mert ha elmenne dolgozni, vagy bármilyen idénymunkát, bármilyen alkalmi munkát vállalna, akkor azért jobban ki tudnánk jönni, meg, meg az alkohol, még ő a felelős érte, mert nagyon-nagyon sokat iszik.” (16. sz. interjúalany)

„Kettőnk közül? Hát a férjem, persze. Ő él a legjobban. Ő engedhet meg magának pihenést, szórakozást, kocsma, ital, aztán meg másnap végig alszik. Hát ő nagyon elégedett, nincs gondja semmire se, őneki így minden jó. Én nem vagyok elégedett

egyáltalán, még mindig várom a herceget, fehér lovon. A férjem lenne a családfenntartó, hát neki kéne, na de benne van ez a génekbe. Aki alkoholistával élt, az alkoholista is marad. A ménkü ütne bele!” (31. sz. interjúalany)

„Nálunk egyértelműen a férjem az, aki több mindent megengedhet magának, hát ő ugye elmegy a kocsmába, őneki ez a szórakozás, iszik, utána hazajön, természetesen pihen, nem csinál semmit egész nap. Sokszor ez katasztrófa, tehát ő az, aki mindent megengedhet magának.” (81. sz. interjúalany)

Ettől kissé árnyaltabb a helyzet azokban a családokban, ahol *mindketten munkanélküliek*. Ebben a kategóriában is azt nyilatkozta minden nő, hogy lemondanak személyes fogyasztásaik egy jelentős részéről annak érdekében, hogy a család pénze minél tovább kitartson:

„Hát, nem eszek annyit, mint régen, meg hát nagyon sokat spórolok magamon. Nincs már az a mennyiség, amit megehetek, mint amikor még apáékkal együtt voltunk házasság előtt, kevesebb jut, hogy meglegyen nekünk minden, hogy a gyermekeknek mindent meg tudjunk adni. Én nem veszek magamra ruhát sem, csak három-négy évente.” (9. sz. interjúalany)

„Saját magamra? Hát, én csak élelemre költök, ruhát nem veszek magamnak. Fodrászhoz nem járok. A hajamat én vágom, vagy a lányom. Szoktunk kapni használt ruhákat. Legutóbb két éve vettem magamnak egy farmert meg egy cipőt, mikor a Providentet felvettük a tüzelőre. Akkor vettem egy kétezer forintost, le volt értékelve, farmernadrágot, meg egy cipőt magamnak. Na, meg úgy vettem akkor mind a négy gyereknek cipőt, meg tüzelőt. Oda is lett a pénz.” (45. sz. interjúalany)

Tehát a nők ebben a kategóriában is mindnyájan azt élik meg, hogy *minden, az élelmiszereken kívüli (individuális) szükségleteikről lemondanak a család jövődelmi stabilitásának megőrzése érdekében*. Ugyanakkor történik említés arról is, hogy velük együtt társuk is ezt teszi, vagyis *közös a lemondás*. A közös lemondást megelő családokban a férfiak lemondását magyarázó egyetlen tényezőt alkoholfogyasztásuk alacsony szintjében találjuk, mert az ilyen családokban az alkohol a férfiak életében vagy egyáltalán nincs jelen, vagy csupán alkalmanként fogyasztanak.

„Hát, szerintem mind a ketten, ő is, igen, ő is. Mert azt mondja, hogy kész, neki nem kell, inkább nekem vagy a gyereknek, mert hát neki is vannak olyan vágyai, hogy esetleg egy-egy CD-t nem tud megvenni.” (88. sz. interjúalany)

„Saját magamnak a gyógyszereimet veszem meg, mert nagyon fontos, mert magas a vérnyomásom. Mást nem költök magamra. Fodrászhoz nem járok, magunknak csináljuk a hajunkat is. A férjem sem költ semmit magára, szegény! Nincs mit költsön magára, nem marad. Egyébként is, mire kifizetjük a rezsit, a gyerekeknek megvesszük, ami nagyon fontos. Hát, ha már valaki beteg, akkor már nem tudom, hogy néha hova kell nyúlni, hogy kitől kell kérni. Az már pluszkiadás.” (52. sz. interjúalany)

A fentiek ellenére azt mondhatjuk, hogy az *individuílis fogyasztások mentén színesebb a kép*, mint az előző kategóriában. Ott, mint láttuk, a legtipikusabb férfifogyasztási tételek az alkohol, a játékgépezés, a cigaretta, az alkalmi nőpartnerek, valamint az ivócimborák finanszírozása volt. Ebben a kategóriában viszont mindezek kiegészülnek *további státuszinkonzisztens fogyasztási tételekkel is*:

„Olyan kiadás nincs, amit magamra költök egy hónapban, neki viszont van egy mobiltelefonja. Ő alkalmi munkákból él, de úgy gondolta, hogy azt a telefont ő mindenképpen fizeti, de igazság szerint az anyagi forrást azt mindig én állom, abból, ami van, mert ő nem ad haza egy fillért sem. Csak sodorja a családot folyamatosan a bajba, a mélybe.” (11. sz. interjúalany)

„Volt ilyen sokszor, sokszor volt ilyen, hogy az én drága szép uram, várom haza a fizetéssel, oszt horgászbot, tízezer forint. Mer ez így volt. Akkor ilyen merítő háló, olyan ez, olyan az, azt hittem, szívinfarktust kapok. Ez mind a kajapénzből ment ki.” (45. sz. interjúalany)

Feltűnő, hogy azokban a családokban, amelyekben a nők és a férfiak is munkanélküliek, sokkal gyakoribbak az ilyen típusú fogyasztási tételek, és nemcsak a felnőttek körében, hanem a gyerekeknél is. Néhány esetben említés történt a gyerekeknek vett külön színes televízióról, mobiltelefonokról és egyéb műszaki cikkekről, ezeket a leggyakrabban részletfizetésre vállalták fel. Volt néhány említés arról is, hogy a férfiak rendkívüli módon szerettek volna autóhoz jutni, amelynek a részletre történő megvételét vagy meg tudták akadályozni a nők, vagy nem. Ahol nem, ott később az eladósodás miatt erről mégis le kellett mondani. Ezek persze csak elvétve fordul elő.

„A férjem, hát nem tudom, ő szeretett volna egy autót kihozni, egy Opelt, de én nem engedtem. Az nekem nem. Először házat kéne venni, vagyis én azt mondtam, hogy először házunk legyen, és utána lehet autónk. Hát, itt lakunk apósoméknál, és hát sokat segítenek a szülők, különben nem tudom, mi lenne, és akkor autó...” (9. sz. interjúalany)

Az életszínvonalbeli különbségek egyenlőtlenségeinek vizsgálatára irányuló kérdésekre adott válaszokból viszont jelentős eltérések körvonalazódnak az előző kategóriához képest. Láttuk, hogy ebben a kategóriában is szinte kizárólag a nők fogják vissza személyes fogyasztásaikat (vagy legalábbis ezt így élik meg), bár, ahogy bemutattuk, van néhány családban, ahol ez a lemondás közös. Abban sincs semmilyen változás, hogy *szinte minden nő úgy értékelte, hogy a férfiak sokkal jobban élnek, mint ők*, de érdekes módon ezt nem a folyamatos fogyasztásbeli lemondásaikkal indokolták, hanem szinte mindig azzal, hogy férjeik sokkal többet pihenhetnek, szórakozhatnak és költhetnek.

„Hát, énszerintem egy családban mindig a férj az, aki jobban él, amelyik több mindent megengedhet magának, mert egy nőnek sokkal több a kötelessége. A férfi általában a családi életet lazábban veszi, mint egy nő. Ő, ha elidőzik egy baráttal vagy elbeszélget, eliszogat, nem gondol arra, hogy hamarabb kéne hazajönni.” (88. sz. interjúalany)

„Mindenképpen ő, a párom az, aki jobban él, mert ő az, aki dolgoztat, én meg, aki dolgozok. Ő későn kel, neki nem kell korán kelnie, az állatokkal is és a kislánnyal is én foglalkozom, neki nagyon sok ideje marad önmagára.” (11. sz. interjúalany)

„Ó, hát én nem tudok pihenni. A férjemnek, annak könnyebb, neki jobb az élet. Hát én járok mezőgazdasági munkára is, és ugye ilyenkor reggel elmegyek. Dolgozom, szedem a paradicsomot, paprikát, oszt mikor este jövök haza, oszt még akkor gyerünk mosni, főzni, takarítani. Szóval megvár a házimunka is.” (8. sz. interjúalany)

Vagyis azt látjuk, hogy abban az esetben, ha a családban mindketten munkanélküliek, *a nők elsősorban a napi tevékenységszerkezet egyenlőtlenségei – a társadalmilag kötött, a fiziológiailag kötött és a szabadon végzett tevékenységek – mentén fogalmazzák meg hátrányaikat*. Mindhárom tevékenységkategóriában a férfiak előnyeit érzékelik, melyek együtt járnak a külső kapcsolatok „ápolására” irányuló nagyobb kiadási lehetőségekkel is. Szembetűnő egyenlőtlenségi tényező, hogy ebben a kategóriában a nők egy csoportja úgy ítéli meg, hogy a társaik elégedettek a kialakult helyzettel, és nem is kívánnak ezen változtatni, míg ők ezt a beletörődő, kvázi-elégedett férfiviselkedést nem fogadják el:

„Mindenképpen a férjem, aki elégedettebb, mert nem törődik a családjával, hogy a családnak mi a jó, csak azzal, hogy neki mi a jó. Ő persze jól érzi magát ebben.” (11. sz. interjúalany)

„Hát, a szórakozás az olyan egyforma forma, mert egyikőnk sem olyan szórakozós típus. Hát pihenni a férjem az többet tud persze, mert ha kint vagyunk dolgozni, hazajövünk, ugye én főzök vagy akármit csinállok, ő lefeküdhét. Ennyivel többet engedhet meg magának. Hát a jelenlegi életszínvonalunkkal is ő az elégedettebb, mert neki mindig jó úgy, ahogy van.” (74. sz. interjúalany)

Ami viszont változást jelent a korábbi kategóriához képest (a nők dolgoznak, a férfiak munkanélküliek), hogy azokban a családokban, ahol mindkét fél munkanélküli, a nők egy másik csoportja úgy ítéli meg, hogy a fennálló egyenlőtlenségek ellenére *a férfiak ugyanúgy elégedetlenek az életükkel, mint ők maguk*.

„Hát, a férjem az több mindent megengedhet magának, több szórakozást, pihenést, de szerintem a mostani helyzetünkkel egyikünk sem elégedett, de muszáj, hát muszáj valamilyen szinten mondjuk azt, hogy beletörödni, megpróbálunk valamit intézni, meg haladni, de nem mindegy, hogy milyen áron. (3. sz. interjúalany)

Jellemző viszont a válaszadó nőkre, hogy egyetlen esetben sem gondolták úgy, hogy családjukban ők élnek jobban, és nem a férfiak, és egyetlen esetben sem volt olyan vélemény sem, hogy elégedettek lennének az életükkel. Mindezeken túl viszont rendkívül nagy különbséget látunk az előző kategóriához képest azzal összefüggésben, hogy *kit okolnak vagy hibáztatnak a nők a jelenlegi szegénységükért*. Azokban a családokban, ahol a férfiak munkanélküliek, de a nők nem (vagyis a nők a családfenntartók), a nők kizárólag a férfiakat hibáztatták a kialakult helyzetért. Ebben a kategóriában viszont rendkívüli módon szinte *senki sem hibáztatja a férjét mostani nyomorukért*. Úgy tűnik, azok a párok, akik egyformán átélik a munkanélküliség állapotát, sokkal toleránsabbak egymással, illetve a nők sokkal toleránsabbak a férfakkal szemben, és bár rendkívül elégedetlenek az életükkel, nem vádolják őket, nem bennük keresik a felelőst a rossz helyzetért. Annak ellenére sem teszik ezt, hogy a szerepmegosztások elemzése során be fogjuk mutatni, hogy körükben rendkívül aránytalanul oszlanak meg a munkavégzés terhei: a férfiak zöme gyakorlatilag semmilyen munkát, még a korábban általuk végzett otthoni munkákat sem végzi el, mióta munkanélküli. Ugyanakkor helyzetük megítélésekor mégis *meg tudnak nevezni olyan szereplőt, amely szerintük szegénységük okozója. Ez minden esetben az állam* (bár néhányan a fennálló rendszernek vagy kormánynak nevezik). Vagyis a bűnbak szerepe ebben a kategóriában átkerült a férfiakra az államra, vélhetően azért, mert a nők maguk is abban a státuszban vannak, mint a férfiak, és ugyanazokat az érzelmi szituációkat és élethelyzeteket élik meg, mint ők.

„Szerintem, most mondjam azt, hogy az állam nem figyel oda a szegény emberekre? Hogy az életvitelüket nem figyeli, hogy nem számolja ki, hogy mennyi egy négytagú családnak a napi kiadása, és csak ad valamennyit. Vagy mennyi a lakásrezszi? Hát, ha ezt összeadná és kiszámolná, szerintem laikus ember annyiából nem tud megélni.” (3. sz. interjúalany)

„Felelőse? Ha akar, az ember úgyis talál felelőst, de szerintem ez az ország annyira elmunkanélkülösödött, inkább az lehet felelős, mert ezelőtt az embereknek volt munkahelyük, jobban válogathattak, most meg fordítva van, a munkahely választja meg, hogy ki dolgozhat, és ki nem. Nem hiszem, hogy felelős lenne, mert nem olyan alkat vagy nem olyan a férjem, mint aki nem akar menni dolgozni. Nem rajta múlik, hogy nem dolgozik, mert falba ütközik, és hiába próbálkozik. Eztet én is tapasztaltam, mikor otthon voltam, mikor a gyesről elkerültem, és a munkahelyre, mikor vissza akartam menni, mondták, hogy hát sajnos nem tudnak visszavenni csak két műszakba. Két gyerekkel ezt nem tudom vállalni, ezt úgyis tudták, és akkor eljöttem munkanélkültre, és utána igen, mindig falba ütközött az ember, mert mikor elmentem, még akkor fiatalabb volt az ember, akkor mindig az volt, hogy két gyereke van, akkor nem kell, mert van más. Aztán, amikor már a gyerekek nőttek, az ember jobban el tudott volna helyezkedni, akkor meg általában mindig a korral volt a gond, hogy már nem vagyok fiatal.” (89. sz. interjúalany)

A harmadik kategóriában – ahol *a nők a munkanélküliek, a férfiak dolgoznak* – ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk, a korábbiakhoz képest semmilyen eltérést nem találunk. Ebben a csoportban is úgy vélekedik minden nő, hogy kizárólag ők mondanak le személyes fogyasztásaik egy jelentős részéről a család érdekében, és hasonlóan az előzőekhez, véleményük szerint is a férfiak élnek jobban. Ennek okaként ők is a férfiak pihenéshez, szórakozáshoz és a szabadabb pénzköltéshez való jogát nevezték meg. Ugyanakkor a későbbiekben bemutatásra kerül, hogy ebben a kategóriában rendkívül komoly magánéleti problémák jelentkeznek, a férfiak eltartói szerepükből fakadó hatalmi pozícióikkal visszaélve folyamatosan agresszív, fenyegető vagy bántalmazó magatartást tanúsítanak a nőkkel szemben, állandó félelemben és kiszolgáltatottságban tartva partnereiket.

d) Összegzés

A vizsgált, mélyszegénységben élő nők tevékenységi körében egyértelműen a pénzkezelés dominál a pénzgazdálkodáson belül. Ez kizárólag a napi megélhetéshez szükséges jövedelmek beosztásáról, kigazdálkodásáról szól, és semmilyen hatalmi pozícióval nem jár. Többségük közös kasszákat kezel, de jó néhányan kény-

telenek kizárólag a saját jövedelmükből megélni és eltartani a társukat is. A nem közös kasszát kezelő nők legnagyobb része alkoholista és gyakran játékszenvedélyes férfival él együtt, amely közvetlen okozója a férfiak nem szolidáris magatartásának. Ugyanakkor azt látjuk, hogy bár a közös kasszát kezelő nők jelentős része is kénytelen szenvedélybetegekkel együtt élni, de ezekben a családokban a férfiakban még megvan a szándék a családi erőforrásokhoz való hozzájárulásra, más kérdés, hogy – mint ahogyan a későbbiekben látni fogjuk – a férfiak ebben a kategóriában is jelentős mennyiségű pénzt visznek el családjuktól szenvedélyük kielégítése érdekében. A különbség csupán annyi, hogy a jövedelem annak megszerzésekor közössé válik, a későbbiekben viszont az individuális fogyasztási egyenlőtlenségek mentén ez is zömmel egyéni szükségletek kielégítésére fordítódik. *A korábbiakban bemutatott pénzkezelési formák, amelyeket a szakirodalom típusosnak tekint, a szegény nők életében kissé másképp alakulnak.* Körükben is találkozunk az általuk kezelt közös kasszával, valamint teljesen közös pénzkezeléssel is. Hiányzik viszont a járandósági rendszer, ezt senki sem említette, vagyis nincsenek olyan élethelyzeteik, amelyekben a férjek, mint eltartók, háztartási pénzt és zsebpénzt adnának nekik, és amelyekkel ők önállóan gazdálkodnának. Ugyanígy nem találkoztunk a teljesen külön pénzkezelés modelljével sem, amely azért nem meglepő, mert ahhoz mindkét félnek stabil, önálló jövedelemmel kellene rendelkeznie, amely viszont ebben a társadalmi rétegben egyáltalán nem jellemző. Csaknem hasonló okok miatt a részben közös pénzkezelés modellje sem jellemző az életvitelükre. Van viszont két új modell. Az egyikben a kassza nem közös, de a férj néha-néha ad valamennyi összeget bele, bár ez kiszámíthatatlan mind nagyságrendjét, mind pedig gyakoriságát tekintve. A másikban a kassza szintén nem közös és a férj nem is járul hozzá soha, az alkalmaszerűen megszerzett jövedelmeit saját „jólétére” fordítja, egyfajta zsebpénzként kezeli. Szembetűnő, hogy a nők számára egyetlen modellben sincs lehetőség szabadon elköltethető zsebpénz birtoklására, sőt az ő rendszeres és rendszertelen jövedelmeik is szinte teljes mértékben a háztartási kiadások fedezését szolgálják.

A vizsgált nők családjaiban – az általuk adott válaszok alapján – jelentős fogyasztásbeli egyenlőtlenségek tapasztalhatók, melyek azt eredményezik, hogy a család tagjai nem egyformán szegények. A bemutatott női hátrányok mentén – az általunk vizsgált családokon belül – a nők szegényebbnek tekintik magukat, mint a férfiakat. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy az ilyen, mélyszegénységben élő családokban nem tűnik relevánsnak az az elméleti összefüggés, hogy „az egyének jólétét a családi erőforrások együttese határozza meg”, mert ez sok esetben nem igaz. Hibás a szakirodalom azon feltételezése is, hogy a megszerzett jövedelmek a családokban minden esetben összeadódnak, hiszen gyakran találkoztunk olyan helyzetekkel, amelyekben a férfiak és nők jövedelmei – a férfiak egyéni fogyasztási szükségleteinek kielégítése érdekében – nem váltak közös szerzeménnyé, így

azok felhasználása sem történhetett közösen. Az már inkább igaz, hogy az egyének szegénység helyzetét a család összes jövedelmének az egyénre jutó része befolyásolja, mely esetünkben azt mutatja, hogy a családi jövedelmekből a nőkre sokkal kevesebb rész jut, mint a férfiakra. Ezekből következően kijelenthetjük, hogy az egyes szakirodalmi feltételezésekkel ellentétben a vizsgált családok tagjai között a jólét nem oszlik meg egyenlően.

4. Jellegzetes konfliktusok és nőkkel szembeni erőszakformák

A rossz házasság olyan, mint a fizikai rokkantság, írja Cseh-Szombathy (1979), az élet egészére kihat, és jelentősen csökkenti a lehetőségeket. Ennek egyik oka a családi konfliktusokból ered. Az ilyen konfliktusokat úgy definiálta, mint „azon társadalmi helyzeteket vagy folyamatokat, amelyekben két vagy több személy vagy csoport között érdekellentét van, amely érzelmi és/vagy szándékbeli ellentétben, időnként ellenséges interakcióban is kifejeződik” (Cseh-Szombathy 1985: 21). Igaz, hogy a családon belül előforduló konfliktusok zöme segíti a családtagokat abban, hogy kapcsolatuk stabil maradjon és fejlődjön, ugyanakkor a destruktív típusú konfliktusok jelentősen gyengítik azt. Az együtt élők vagy házasságra lépők céljai között általában kiemelt helyen szerepel a harmonikus családi élet megteremtése, amelyben az egyetértés, az értékek közössége, a célok azonos-sága jellemző. A tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy a házasságok jelentős részében idővel megszűnik az egymás iránti érzelmi igény, s a további együttélés alapja az lesz, hogy mindkét fél – egyéni érdekeinek érvényesítéséhez – elfogadható keretnek tekintí házasságát, amelynek fenntartása előnyösebb számára, mint annak megszüntetése. Ez a folyamat kisebb-nagyobb konfliktusok és megegyezések közepette megy végbe. A szociológiában nem ismeretlen az a felfogás, miszerint az érdekkonfliktus része a házastársi kapcsolatnak, és nincs is olyan párok kapcsolat, amelyben ne lépne fel érdekellentét a házastársak között. Ez azonban azt is jelenti, hogy a konfliktusok és érdekellentétek nem vezetnek feltétlenül a házasság, a család felbomlásához. Nem ritkaság, hogy még ha az ellentétek már olyan fokra emelkednek is, amelynél nagy valószínűséggel válással, a család szét-esésével lehet számolni, a kapcsolat mégis átvészeli ezt az időszakot, és fennmarad. A konfliktusok, érdekellentétek visszavezethetők a házastársak szerepeire, ezek összeütközésére, de kialakulásukban és menetükben fontos a családi közösség, a házastársi viszony fejlődésének belső dinamikája és a házastársak személyisége is. A házasság minőségének és egyben sikerességének egyik feltétele a házastársi konfliktusok és problémák megfelelő kezelése is. Cseh-Szombathy (1979) említi, hogy a kérdéssel foglalkozó szakemberek egyetértenek abban, hogy a konfliktusok önmagukban nem szükségszerűen diszfunkcionálisak, de elfojtásuk vagy nem

megfelelő rendezésük már az lehet. Emiatt szükségszerű megkülönböztetni a konfliktusokat aszerint, hogy az alapvető elvek, normák, célok terén fennálló egyet nem értésből adódnak-e, vagy pedig ezek elérésének, megvalósításának módzatai körül keletkeznek. Cseh-Szombathy szerint egyértelműen az előbbiek az igazán veszélyesek, mert a kapcsolat alapjait ingathatják meg. A párok egy részére tipikusan jellemző, hogy igyekeznek kikerülni a konfliktust, ahelyett hogy megoldást keresnének rá, s a szerző szerint ez a fajta konfliktuskerülés rendkívül rombolóan hat a kapcsolatra, mert hiányos kommunikációhoz és növekvő feszültségekhez vezet.

Számos kutatás megerősítette azt, hogy a pozitív kommunikációra való készség együtt jár a házasság jó minőségével és az elégedettséggel. A pozitív kommunikáció a gondolatok és érzések megosztását, a problémák megbeszélését, a másik nézőpontjának a meghallgatását foglalja magába. A házastársi kapcsolatot nem a nézetek, vélemények különbözőségének hiánya teszi működővé, hanem a képesség ezen különbségek elfogadására, illetve a nézeteltérések kielégítő megoldására. Tehát annak van kulcsszerepe, hogy miként tudják a párok kapcsolatban élők kezelni az elkerülhetetlen különbségeket. Így tehát a konfliktusok és válságok megoldásának az iránya határozza meg hosszú távon a házasság minőségét (Bognár-Telkes 1994). Az a mód, ahogyan a házastársak beszélnek és viselkednek egymással, s főleg ahogyan a nézeteltéréseikről tárgyalnak, feltárja azt, hogy kapcsolatuk sikeres-e (sikeres lesz-e), vagy sem. A házastársi konfliktusok helyes értelmezése elősegítheti azt, hogy kibontakozásuk, megoldásuk e pozitív elemei, hatásai kerüljenek előtérbe. Ennek eszköze a konfliktusok nyílt megbeszélése a családon belül. Általános tapasztalat azonban, hogy a konfliktusok kezelésére az érdekelentébe kerülő házastársak nem mindig rendelkeznek kellő eszköztárral.

Mindezek vizsgálatára a kutatásban szereplő nők körében több kategória mentén is elemeztük a családon belüli konfliktusokat. Ezek: a pénzhiány, a jövedelmek megszerzése, a jövedelmek felhasználása, az eltérő életstílus (szabadidő, szórakozási lehetőségek), a döntésekbe történő beleszólás, a gyermeknevelés, a szexualitás, a szerelmi féltés, a féltékenység, a külső baráti vagy társasági kapcsolatok, a kapcsolaton kívüli szerelmi és/vagy szexuális viszony. A konfliktusok típusai és azok megoszlása terén jellegzetes eltéréseket találtunk azon három kategóriában, amely a családtagok munkanélkülisége, illetve aktivitása szerint kategorizálja a megkérdetteket. A következőkben ezeket kívánjuk értelmezni.

a) A pénzhiányból fakadó konfliktusok

Az a kevéske pénz, amelyből a családok tagjai élnek és gazdálkodnak, nemcsak megélhetési forrásként, hanem jelentős konfliktusforrásként is szolgál körükben. Ez érthető, hiszen az állandó szűkösség, az örökös beosztási kényszer, a kielégítetlenül maradt szükségletek, az ismétlődő és tartóssá vált lemondások mind-mind

a nem megfelelő pénzmennyiség következménye. Ilyen körülmények között számtalan okból és eltérő érdekek mentén bontakoznak ki a sokszor rendkívüli durvaságba torkolló és a kapcsolatban állandóan magas feszültségi szintet tartó viták. A nők válaszaiból kitűnik, hogy ezek a konfliktusok többségük életében jelen vannak, és csak elenyésző arányban voltak azok, akiknek a pénzzel kapcsolatban soha nem voltak még kisebb-nagyobb vitáik. A többség ezt rendszeresen megéli. Bár a viták a pénzről szólnak, mégis jelentős eltéréseket mutatnak kirobbanásuk okai tekintetében. A továbbiakban ezt vizsgáljuk.

A pénz körül zajló viták egyik nagy típusa arról szól, hogy (1) ki a felelős a pénztelenség állapotáért. Ebben a csoportban két alkategória azonosítható, az egyikben a férfiak kérik számon a nőknél a pénzt, pontosabban azt, hogy miért nem dolgoznak vagy miért nem keresnek megfelelő mennyiségben:

„Állandóan számon kér, hogy miért nem kapunk több pénzt, miért nem tudok vállalni még elég munkát, most ő akárhová megy, ő csak egy kőműves, csak ahhoz a munkához ért, de neki mégis mindig van munkája, ha akarja, viszont én egy csődtömeg vagyok, azért, mert van annyi iskolám, annyi szakmai végzettségem meg minden, mégse tudok vele érvényesülni. Hát, amikor elmentem most kiegészítő munkát keresni, dolgoztam egy hétig, vagyis hát betanítási időszak volt, mivel nem hoztam haza egy fillért se, ezért fejbévágott. Mert gyes mellett el mertem menni dolgozni egy hétig, és nem fizettek ki, meg nem kaptam egy fillért sem, mert csak betanulási időben voltam, és nem volt forgalom. Fejbévágott, hogy elpazarlom az időmet. Miért nem hagytam ott egy nap után a munkahelyet?” (79. sz. interjúalany)

A másik alkategóriában pedig a nők kérik számon a férfiakon az előzőeket:

„A konfliktus? Az mindennapos nálunk. Hát, hogyne, már mikor nincs itthon egy fillér se, és akkor hazajön, mondom neki: hoztál pénzt? Hát ő nem hozott. De már látom, hogy akkor már igen csak sok elkelt, a kocsmában sokat elköltött belőle, és akkor tudom, hogy volt munkája. Ilyenkor nagyon haragszom, és akkor ilyenkor egy kicsit hangosabb is szoktam lenni. Aztán ő meg csak dörmög, aztán elmegy lefeküdni. Hát én ezt egyáltalán nem tartom igazságosnak, és ezért vannak nálunk a veszekedések, mert harcolok ellene. Az uram ellen harcolok, hogy ne dugja el a pénzt, meg ne igya el, de hát én már hogy tudnék, én már le vagyok százalékolva, már hova harcoljak? Még a gyerekeimért, még azokért veszekszem, de magamért már nem.” (68. sz. interjúalany)

Ami rendkívül érdekessé teszi e két alkategóriát, hogy az ilyen, a pénz megkeresésével kapcsolatos számonkérések tipikusan azokban a családokban fordulnak elő, ahol a *férfiak munkanélküliek* (és vagy van alkalmi jövedelmük, vagy nincs),

a nők viszont nem (vagy ha nem is dolgoznak, de van nem munkából származó egyéb jövedelmük).

(2) A pénz körül zajló viták második nagy csoportjába azokat soroljuk, amelyekben *a pénzt kezelő nők a család megélhetésének biztosítása érdekében nemet mondanak férjeik pénzköveteléseire*. A legtöbb esetben ezek a situációk is a munkánélküli férfiak családjában kerültek említésre, de minden kategóriában előfordultak. A jövedelem nélküli, a család ellátásához semmivel hozzá nem járuló alkoholisták és/vagy játékszenvedélyes férfiak követelkezéséről van szó, amelyet a nők rendkívül nehezen tudnak kezelni.

„Általában a hónap végén, mikor már nincs pénz, nem tudok adni neki még egy keveset sem. Akkor veri az asztalt, egyszerűen brutális, és hát ez mindig konfliktushoz vezet, de nincs miből adnom egyszerűen. Mindig konfliktus van. A férjem soha nem hozza haza a fizetését, hanem elmegy, elissza, elkölti, és nem ad belőle semmit. Énnálam ez soha nem fordul elő, én beosztom ezt a pici pénzt is, és a gyerekekre költöm. Szerintem ennek az lesz a vége, hogy egyszer összepakolok és el fogok menni a szüleimhez a gyerekekkel, mindennel, és akkor talán rájön, hogy változtatni kellene, mert egyszerűen katasztrófa, amit csinál, de hát nem tudom, mi lenne, ha elmennék, szerintem ő akkor soha nem fog tudni talpra állni.” (81. sz. interjúalany)

Az ilyen típusú vitákat tehát a jövedelemmel nem rendelkező férfiak kezdeményezik.

(3) Ehhez szorosan kapcsolódik a harmadik konfliktusforrás is, amely elsősorban azokban a családokban jellemző, amelyekben a férfiak túlzott mértékben fogyasztanak alkoholt vagy játszanak a játékgépeken, emiatt a családi kasszából irreálisan nagy összeget fordítanak saját magukra. Ezekben az esetekben *a nők egyik eszköze létbiztonságuk megvédésére, hogy maguk kezelik a pénzt, eltitkolják a megszerzett jövedelmek nagyságrendjét, és eldugdossák a pénzüket férjük elől*. Ez pedig egyértelműen jelzi a társ iránti bizalom teljes hiányát:

„Meg kellene hogy bízson az ember, végül is egy családba tudni kéne a másinak is mindenről, akivel együtt él. Mondjuk, én már nem bízok benne, mert én úgy ráfáztam, mint a pinty. Én túl sokat szenvedtem meg éheztem meg rettegtem ahhoz, de egy kapcsolat nem azon alapul, hogy nincs bizalom, annak lenni kéne. Végül is nálam nincs. Énnálam eljátszotta. Azt mondtam, akkor kész, befejeztük, én tovább nem csinálom. Én se AIDS-betegséget egy nőtől, senkitől semmit nem akarok elkapni, ráadásul az én gyerekeim attól ne rettegjenek, hogy ő most hullarészeg, de mondjuk,

rettegtek. Addig, amíg le nem vágta a lábát, rettegtek, mert állandóan a kocsmából jött fel.” (51. sz. interjúalany)

Az ilyen helyzetben lévő nők szinte mindnyájan súlyos problémaként említették, hogy a férfiak nem támogatják őket anyagilag, mindent, amihez csak hozzájutnak, elköltenek az italra és a játékgépekre, ezért arra kényszerülnek, hogy a saját maguk által megkeresett vagy megszerzett jövedelmeket ők maguk osszák be, illetve hogy eldöntsék, mire mennyit és milyen sorrendben fognak fordítani. *Ezt a férfiak egy része rendkívül rosszul éli meg, sokan szeretnék beleszólni a pénzek elköltésébe, de ezt az ilyen helyzetben lévő nők többsége már nem engedi, mert úgy vélik, hogy ilyen körülmények között ez a legracionálisabb döntés.*

„Volt ebből már vita, mert hogy én nem hagyok sose pénzt neki, de hát nem lehet rábízni semmit se, és így sajnos el kell dugnom meg el kell vinnem magammal. [...] Korábban legalább nem lopkodta el a pénzt tőlem.” (14. sz. interjúalany)

„Volt olyan, hogy ő akkor már nem dolgozott, én megkaptam a családi pótlékot, de nem akartam neki adni pénzt, mondtam, hogy ez kell másra. És akkor törte el az orrom. Ő nem mond le sose semmiről, legfeljebb kiveri belőlem.” (59. sz. interjúalany)

Ebben az esetben egy újabb hagyományos férfiszerep elvesztésének tanúi vagyunk, hiszen amellet, hogy családfenntartói feladataiknak már nem tudnak eleget tenni, a családi kasszába befolyó pénzek feletti rendelkezési jogukat is elveszítik. (4) De nem csupán a férfiak kezdeményezik a veszekedéseket, hanem – negyedik típusként – a nők is. Az ilyen típusú viták alapja *a nők elégedetlensége és felháborodása a férfiak öncélú, a családért semmilyen felelősséget nem vállaló magatartása miatt.*

„Mindig van, konfliktus mindig van! Például, a gyerekek kellene egy cipő vagy télen kabát, de nem tudunk venni. És akkor ő mit csinál? Mindennap eljár a kocsmába, és szórakozik, iszik. Hát, akkor csak tudja valamiből fedezni, a gyereken meg nincs cipő meg kabát. Hát, ezen vitázok én vele, hogy ne éljen ő ilyen jól, amikor csinált egy csomó gyereket! Harcolok én ez ellen kézzel-lábbal, szájjal-veszekedéssel. Sose hozza haza a keresetét, rohadjon meg! Mindet elkölti ivásra, gépre, lehet, hogy nőzik is, kurvázik! Hát a megélhetésünk van veszélyben általa, így ami kis pénzem van, azt eldugom. De csak a gyerek végett, tehát én magamra abszolúte semmit. De a gyerekeknek, azoknak szépen kell járni, ápoltnak kell lenni. Ahogy telik tőlem, én mindent megteszek. Meg kéne változnia, de nem fog, míg el nem viszi az ördög!” (31. sz. interjúalany)

(5) A konfliktusok ötödik típusába azokat soroltuk, amelyek a férfiak irányából keletkeznek, egyfajta számonkérések, és amelyek azért alakulnak ki, mert *a nők az általuk kezelt pénzekből a család valamely alapvető kiadását (lakkbér, villanyszámla stb.) már nem képesek finanszírozni*. Ennek szinte minden esetben bizonyos „intézményes” következményei is vannak, vagyis a szolgáltatók, az önkormányzatok vagy a hatóságok intézkedéseivel kénytelenek szembesülni.

„Volt például olyan konfliktus, hogy a lakkbér nem volt kifizetve, és számon kért, hogy miért nem fizettem ki a lakkbért. De öneki jövedelme ám nem volt, én a gyest kaptam, meg a családi pótlékot, és még ott volt nekem a gimnazista lányom, a két általános iskolás fiam meg a két kicsi óvodás, és akkor: miért nem fizetem ki a lakkbért? Mondom: miből? Akkor mit eszünk? Mikor hátralék volt, olyan cirkuszt vágott itten, hogy még a rendőrséget is ki kellett hívni. Tört, zúzott. Mondom neki, nem csak az én kötelességem, hogy a gyermekeimet eltartsam. Te vagy az ember, lényegében neked kellene jobban felelősséget vállalnod. Mert van olyan hely, ahol az asszonyok nem is dolgoznak.” (45. sz. interjúalany)

Ebben az esetben nem csupán valamilyen szükséglet kielégítése kerül veszélybe, hanem a férfiak tekintélye és presztízse is csorbul, hiszen amíg a nők viszonylag zökkenőmentesen megoldják a háztartás napi üzemmenetének biztosítását, bármilyen áron, addig a férfiak mindezt saját maguk sikereként is mutatják a kívüllég felé, de amint kiderül, hogy az életük mégsem annyira stabil, mint amit ők mutatnak, személyes szégyenként, a férfitekintély csorbításaként élik meg, ami egy részükből agresszív reakciókat is kivált. Ennek a problémának egy további változata, ha a nők már az alapvető szükségletek kielégítésén is kénytelenek spórolni:

„...ami nekem van, én azt beosztom, ő meg az övét megint beosztja a kocsmában. [...] Ő soha nincs itthon, akkor jön haza, ha megkordul a gyomra. De ha nincsen étel, mert sajnos volt már rá példa, akkor ki szenved meg – én! Úgy elver, mint paraszt a »berváját«!” (37. sz. interjúalany)

„Hát volt egyszer, hogy éppen annyi kajánk volt otthon, hogy megfőztem, és tudtam, hogy a két gyereknek bőven elég, és valószínűleg marad még valamennyi, és mondtam neki, hogy várjuk meg, amíg megebédelnek, és ami marad, majd megesszük mi. És akkor földhöz vágta az egész kaját, és azért van itt nekem összevarrva, mert az ízével elvágta az ütőeret, a doktornő varrta össze. (59. sz. interjúalany)

(6) A pénz körül kialakult típusos konfliktusok hatodik formája *az irreálisnak minősített vásárlásokról és költségekről szól*. Ez többnyire a férfiak vásárlásait jelen-

ti, elsősorban az alkohol, a cigaretta, a játékgépezés formájában, de említésre kerültek mobiltelefon-, horgászbot-, alkatrész- és egyéb vásárlások is, melyek vagy folyamatosan, vagy alkalmanként veszélyeztetik a család megélhetését.

Néhány említés történt viszont arról is, hogy *a nők vásárlásai következtében robbant ki a vita*, mert a férfiak fölöslegesnek vagy drágának tartották azt a cikket, amelyet a nők megvettek maguknak. Ezek többnyire ruhaneműek, amelyeket társaik szükségtelen luxuscikként értékelnek, szemben a maguk fogyasztásaival.

„Volt, hogy nem mondtam el neki, és jól leszidott, veszekedett, hogy minek veszek ruhát olyan drágán, úgys ad a szomszéd, miért nem válogatok abból. Ez nekem nagyon rosszul esett.” (49. sz. interjúalany)

Ami viszont rendkívül szembetűnő, hogy a nők vásárlásai miatt megfogalmazott kritikák kizárólag azokban a családokban fordultak elő, amelyekben csak a férfiaknak van jövedelmük, a nők eltartotti státuszban vannak.

(7) A konfliktusok hetedik típusába pedig azokat a helyzeteket soroltuk, amikor *a férfiak játékszenvedélye veszélybe sodorja egyrészt a családjuk napi szintű megélhetését, másrészt hosszú távú létbiztonságát*.

„Hát én nem tudom, mi lesz, én még ilyen embert nem láttam a környezetemben, hogy józanon, mert nem iszik, tiszta tudattal, de lehet, hogy más olyankor nem is tiszta a tudata olyankor, nála van a sok pénz, és nem gondol arra, hogy megyek a családomhoz, mert azoknak is kell. Játsszani megy. Többször megígérte mán, hogy hidd el, nem játszom el, hazahozom, többször, általában így szokott lenni, eltelt öt nap, akkor hazajött egy fillér nélkül. Szerintem minden normális valaki veszekedne, mondaná a magáét. Milyen apa vagy te, nem gondoltál arra, hogy a gyerekeknek is kellene emez-amaz? Hogy még kenyérrevaló se lesz? Hát volt olyan, hogy mire hazamentem, eladogatta a tűzrevalót, csak hűlt helye volt, de sajnos még más bajokat is csinált. Eladta a kislányom fülbevalóját is, meg a festéshez hazahozott anyagokat. Na, meg olyan is volt, hogy én szeretek olvasni, a szekrényosornak egy része tele volt könyvekkel, abba volt szépirodalom is, hazamentem, üres polcot találtam. Ilyenekre is képes volt, ha nem volt pénze, sok mindent kipusztított a házból.” (89. sz. interjúalany)

„Amikor az uram gépezett, meg akkor még nagyon ivott is, hát akkor úgy volt, hogy kéményseprőként a díjat is be kellett szednie, és eljátszotta azt is. Még akkor engem is behívtak, hogy 70 500 forint hiányt csinált. Akkor elvitték volna a börtönbe, de engemet néztek, meg a három gyereket, oszt nem jelentették fel, és három részletre ki kellett fizetni. De tudja, ki fizette ki? Mink mentünk el a gyerekekkel napszámba, napi tíz órát dolgoztunk, hogy ki tudjuk fizetni, mer ő oda se ment. Mikor meg kifi-

zettük, akkor mindenféle bűdös kurva voltam, hogy ott dolgoztam a férfiak között.” (45. sz. interjúalany)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a pénz körül kirobbanó viták a szegény nők többségének életében mindennaposak. Ezek a viták két irányból generálódnak: vagy a nők kezdeményezik, vagy a férfiak, és teljesen eltérő érdekeket képviselnek. Mint láttuk, a nők által kirobbantott konfliktusok elsősorban a család és főleg a gyerekek megélhetésének biztonságaért zajlanak, és abból erednek, hogy az ő feladatuk a család (és főleg a gyermekek) ellátása, amelyhez nem áll rendelkezésre elegendő mennyiségű pénz, illetve ha állna is, azt a férfiak egy része saját magára költi, veszélyeztetve a család megélhetését. A férfiak által kezdeményezett viták viszont nem a család érdekében és főleg nem a gyerekek érdekében történnek, hanem saját szükségleteik, többnyire szenvedélyeik kielégítésére irányulnak.

b) Tipikus magánéleti konfliktusok és következményeik

A párkapcsolatokat folyamatosan gyengítő, romboló konfliktusok terén *több ok miatt is azokban a családokban a legsúlyosabb a helyzet, amelyekben a férfiak munkanélküliek*. Ebben a kategóriában minden nő úgy nyilatkozott, hogy a legtipikusabb napi szintű vita, amely a leggyakrabban előfordul közöttük, az előzőekben már részben bemutatott problémáról, *a jövedelmek megszerzéséről és felhasználásáról szól* (1). A viták többségét a nők kezdeményezik, rendszeresen számon kérve a férfiaktól, hogy miért nem dolgoznak, hiszen ők a családfenntartók, illetve hogy a napszámból és a különböző segélyekből kapott összegeket miért isszák el, de néhány említés történt arról is, hogy a férfiak – akik többnyire alkoholisták – kérik számon, főleg gyesen lévő feleségeiktől, hogy miért nem vállalnak alkalmi munkákat.

„Igen, van vitánk. Általában a pénztelenség az, ami a vita, hogy nincs pénz, hát neki is kellene keresnie, és akkor több lenne. Általában én szoktam vitatkozni, amikor a kocsmába viszi a pénzt és nem nekünk adja, sajnos elég kevés van belőle, én nem költök feleslegesen semmire. Ő viszont elkölti, és ez engem nagyon idegesít.” (81. sz. interjúalany)

„A vitát? Hát én kezdem mindig, amiért nem dolgozik sehol, amiért nem megy keresni munkahelyet, mert más mindenki talál, csak ő nem.” (58. sz. interjúalany)

Ugyancsak a jövedelemhiánnyal kapcsolatos tipikus vitaforrás a korábbiakban már szintén bemutatott *hónap végi pénzhiány problematikája*. A nők szerint a férfiak egy jelentős része nem veszi tudomásul, hogy ekkorra már elfogy a család minden pénze, és még egy keveset sem kaphatnak a kasszából; ekkor követelőznek,

verik az asztalt, brutálisak, több helyen rendszeresen ellopják a maradék kis eldugott pénzt is.

„Kétszer nagyon erőszakos volt velem, egyszer, mikor mondtam neki, hogy nem ehetsz addig, amíg a gyerekek jól nem laknak, mert nem biztos, hogy jut, másodjára pedig, mikor a családi pótlékból nem akartam neki pénzt adni.” (59. sz. interjúalany)

A másik viszonylag gyakori viselkedési forma, hogy a férfiak arra az időszakra hivatkoznak, amikor még kerestek, vagyis ők is voltak olyan helyzetben, mint most a nők, és úgy gondolják, hogy ez feljogosítja őket mostani élethelyzetükben a korábban jellemző pénzköltésre. Az ilyen *férfiak a nőket okolják az átélt feszültségekért*, mert úgy vélik, hogy a nők minden téren elnyomják őket, és csorbitják a nemükhöz kötődő hatalmi és döntési lehetőségeiket. A nők folyamatos szemrehányása a munkátlanságuk miatt több férfiből agresszivitást vált ki, amely gyakran torkoll durva bántalmazásba.

„Igen, a jövedelmek megszerzésén elég gyakran vitázunk. Mindig el szokta mondani, hogy ő azelőtt keresett, hogy ideadta mindig a fizetését, és per pillanat ő nem dolgozik, és mindig a fejemhez vágja, hogy azért nem mindig így volt ez, hogy csak én kerestem, és hogy csak az én pénzből éltünk. Az élettársam engem okol, mert hogy én őt elnyomom, állandóan csak utasítom, hogy menjen már dolgozni, és ő ezt nem bírja. Ilyenkor ütlegetés és verekedés, primitív módon tudjuk ezt megoldani.” (16. sz. interjúalany)

(2) A második legjelentősebb konfliktusforrás életükben a *féltékenység*. Cseh-Szombathy megállapításai szerint a féltékenység nem csak a családi kapcsolatoknál figyelhető meg, és nem csupán a szexuális viszonyokra korlátozódik, mert e kifejezést a szakirodalom tárgyakkal, munkával, sikerekkel kapcsolatos sajátos magatartás jellemzésére is használja. A személyes kapcsolatokban a féltékenység lényege, hogy valaki a kapcsolat tartalmát adó kommunikációk, interakciók tekintetében kizárólagos jogot formál partnerére, félti e kizárólagos viszonyt, és negatív érzelmi töltéssel reagál minden olyan jelzésre, amely arra utal, hogy a partner mással is hasonló jellegű kapcsolatra léphet (Cseh-Szombathy 1979). A másik családtaghoz való kötődés több síkon történik, és az ő hűtlenségétől való félelem az egész gondolkodás, viselkedés irányítójává válhat. A családi és különösen a *házastársi féltékenység vizsgálatában a féltékenység alapvető okaként a másik fél birtoklására való törekvést érdemes kiemelni*. A birtoklási vágy kiemelt rendező motívum a házastársi viszonyban, amelyben a féltékenység elsődlegesen a tulajdonnak tekintett személy megtartására irányuló törekvés velejárója. Szociálpszichológiai aspektusokból vizsgálva viszont Buda (1983) véleménye szerint a *félté-*

kenység jellegzetesen kulturális vonás, egyfajta tanult magatartásmód. Amint írja, „a féltékenység külön programsor, külön »algoritmus« a magatartásban, a partner másneműekkel való interakciói feletti kontrolligényből áll” (Buda 1983: 231). A féltékenységi megnyilvánulásokban a legszembevetőbb a „társasjáték-jelleg”, mert a féltékenység könnyen válhat szenvedélyessé. Ekkor jelentkezik a szenvedélyekre tipikusan jellemző beszűkülés: vagyis a féltékenység által motivált magatartásformák kezdik kitölteni a féltékeny ember tevékenységének és kapcsolaton belüli cselekedeteinek zömét.

Interjúalanyaink körében számtalan ilyen helyzettel találkoztunk, *a nők egy nagyon jelentős része kénytelen partnere oldalán ezt rendszeresen megélni.* Akár a szociológiai értelemben vett, a másik fél birtoklására irányuló törekvésként értelmezzük, akár a szociálpszichológia értelmezése szerinti, a partner másneműekkel való kapcsolatai feletti kontrolligényként fogadjuk is el, mindenképpen igaz, hogy a nők jelentős többsége az életét rendkívül megnyomorító tényezőnek minősítette.

„Ő féltékeny rám. Fogjam be a számat, én csak annyi, hogy üljek otthon, ne mozduljak otthonról sehogy, még ha nincs is semmink, ne mozduljak, csak otthon üljek. Hát, abból nem lehet megélni, elnézést.” (37. sz. interjúalany)

„Beteges féltékenység van nála, ezért nem tudok még napszámba se menni, csak ha már nagyon muszáj, de ha hazamegyek, akkor mindig nagy vita kerekedik belőle. Nem is lehet, az az igazság, még egy barátnőm sem, mert még arra is féltékeny, hogy ha valamit úgy beszélnék meg vele, hogy ő ne hallja, vagy kiönteném a szívemet, hogy mi a bajom. Pedig egy barátnő jó lenne, megbeszélhetném vele a problémákat. De nélküle inkább nem megyek sehova, megpróbálok mindent úgy tenni, hogy ne lehessen egy szava se, hátha akkor nyugalom van. Nem szoktam semmilyen családi ünnepre sem elmenni nélküle.” (26. sz. interjúalany)

„Féltékeny! Csak nem tudom, hogy mire vagy kire? Hát, 34 éves leszek, és úgy le vagyok amortizálódva, hogy ki fordul meg utánam? Nincs egy normális szép ruhám, nem voltam évek óta fodrásznál, kozmetikust meg csak tv-ben látok, ha nagy ritkán valahol látok tv-t, mert nekünk tv-nk sincs. Gyanúsítgat állandóan, hogy én nappal, a gyerek míg alszik, én a szomszédba járok, vagy valaki átjár.” (31. sz. interjúalany)

Ez a helyzet tovább rontja a nők családon belüli státuszát, hiszen a férfiak féltékenységevel terhelt kapcsolatok zömében felfedezhető a szenvedéllyé válás és az abból következő beszűkülés, ami a nők szabadságának és lehetőségeinek további korlátozását, a felettük gyakorolt férfiúi kontroll és hatalom további kiterjesztését jelenti.

Néhány esetben *a nők is említették, hogy ők maguk is átélték már a féltékenység érzését*, ebben az esetben viszont a férfiak vagy egy-egy éjszakára, vagy akár több napra is eltűntek, pontosabban nem mentek haza, amit a nők vagy csendben tűrték, vagy számon kértek rajtuk.

„Amikor nyolc hónapos terhes voltam, elmentünk egy baráti társaságba, és akkor hajnal hat óráig ott voltam én is vele, utána én hazajöttem hamarabb, és akkor hallottam pletykákat, hogy milyen nőket csiklandozott meg, kitört rajtam a féltékenység, meg utána vagy három nap múlva érkezett csak meg, és akkor, féltékenységből, ahogy mondtam neki a dolgokat, akkor felpofozott, és nyolc hónapos terhesen kaptam tőle vagy tizenöt pofont, lefektetett az ágyra, és úgy pofozott.” (79. sz. interjúalany)

Ennek egy másik típusa, amikor *a nők csupán sejtik, hogy férjeiknek kapcsolatuk van* valaki mással, de sem nem kérdezik meg, sem nem járnak utána. Elfogadják.

„Én úgy gondolom, hogy van neki valakije, gondolom, ebből a társaságból, ahova ő szokott járni, de én nem is bánnám, ha lenne valakije, legalább megszabadulnék tőle.” (16. sz. interjúalany)

„Én már kérdeztem tőle, hogy kurvázik-e, vagy valami, de úgy nem adott rá választ, én meg úgy nem is erőltettem. Nem hiszem, hogy valakinek lenne gusztusa hozzá rajtam kívül.” (31. sz. interjúalany)

(3) A harmadik jelentős konfliktusforrás *a gyermeknevelésben gyökerezik*. Erről a korábbiakban már szóltunk, és hangsúlyoztuk, hogy ebben az esetben leginkább a férfiak és nők eltérő nevelési stílusában keresendők a vita okai. Azt is említettük, hogy azokban a családokban, ahol a férfiak munkanélküliek, a legnagyobb részük nem vesz részt a gyermeknevelésben, illetve nem érez felelősséget irántuk, amelyet a nők szintén rendkívül sérelmeznek, hiszen kizárólag az ő felelősségükké válik gyermekük eltartása. Többek között ezért is zajlanak az előzőekben már bemutatott jövedelemszerzéssel és -felhasználással kapcsolatos viták is.

„Hát, ez a pénz, pénz, pénz. De ez folyton. Hát meg ilyen a gyerek is, hogy miért nem foglalkozol vele, meg milyen apa vagy te? Ő nagyon nem tudta a gyerekünket elfogadni, én meg próbáltam, hogy legalább valami érzelmet mutasson iránta, mert aztán egyáltalán később még csak rá sem nézett. A WC-nkel bensőségesebb viszonyban van, mint a gyerekekkel. Úgyhogy ez engem nagyon bánt. Még mondhatom azt is, hogy jobban, mint a pénztelenség.” (65. sz. interjúalany)

„Nem tudok onnan elmenni túle, elmenni onnan a gyermekikkel. Mert ő nem állja a gyermekiknek, ami kéne, és nincs miből kifizetni az albérletet se. Ippen hogy élünk.” (37. sz. interjúalany)

(4) A rendszeresen visszatérő éles konfliktusok terén szintén nagyon kritikus terület a nők életében a nemekre jellemző életstílusokból fakadó eltérő lehetőségek ténye, vagyis a nők és férfiak között aránytalanul megoszló pihenőidő mennyisége és a szintén nem egyenlően birtokolt szabadidő eltöltésének minősége. Mindezek jelentős férfielőnyöket mutatnak és magas női elégedetlenségi szintet generálnak.

„Az van, vita, mert mindig magam vagyok, ha menni akarok valahova, nincs, akivel menjek. A férjem az odavan a kocsnába a barátokkal, meg itt-ott, én mindig itthon vagyok, hát hogyne lenne vita, amikor semmit se csinál, én meg mindig magam vagyok. Ebből van vita jó bőven.” (58. sz. interjúalany)

(5) Ennek a konfliktusnak egy másik fajtájában a nők egy csoportja azért nem tud otthonán kívüli szabadidős tevékenységekbe bekapcsolódni (pl. társával elmenni szórakozni, kikapcsolódni), mert a férfiak fizikai megjelenése és viselkedése nem felel meg az alapvető társas normáknak és értékeknek, tömören fogalmazva a nők *szégyellik saját férjeiket vagy élettársaikat a külvilág előtt*.

„Abszolút, nagyon sokszor van úgy, hogy nem tudok megjelenni vele sehol, szégyellem őt. Sokszor van ilyen. Pedig a munkahelyemen is lenne lehetőség, meg úgy általában is elmenni végre valahová szórakozni, jó lenne. De egy ilyen igénytelen alkoholistával?” (16. sz. interjúalany)

Tulajdonképpen a társas kapcsolatokból való kirekesztődés egy újabb formájával szembesülünk. Eddig azt láttuk, hogy ezt jelentős módon az korlátozta, hogy a férfiak vagy nem engednek semmilyen külső kapcsolatot fenntartani a nőknek, vagy közömbösek erre a női igényre, hiszen nekik maguknak biztosítottak a társas kapcsolatok a saját társas közegükben, amelyben jól érzi magukat, de ahol a nőknek nincs helyük. Mindehhez kapcsolódik a most bemutatott hátrány, amely a férfiak fizikai megjelenéséből és viselkedéséből következően nem teszi lehetővé a nők számára a társas kapcsolatok fenntartását.

Abban a csoportban, ahol *mindketten munkanélküliek*, az említett konfliktusok típusai ugyanazok, mint azokban a családokban, ahol csupán a férfiak azok. Ebben a kategóriában is a jövedelmek megszerzése és azok felhasználása vezeti a konfliktuskatalógust, ezt követik a gyermekneveléssel kapcsolatos nézeteltérések,

majd a szexualitással összefüggő, az eltérő életstílusból adódó és a féltékenységekben gyökerező problémák. Ugyanakkor azt látjuk, hogy körükben sokkal kevesebb romboló konfliktus fordul elő, életük kiegyensúlyozottabb, mint az előző kategóriában. Noha azt gondoltuk, hogy abban a csoportban, amelyikben mindkét fő munkanélküli, sokkal nehezebb az élet, mint ahol csak az egyik fő az, mégis azt kell látnunk, hogy bármely témacsoportban is vizsgálódunk, kiegyensúlyozottabb és elfogadóbb közeget találunk, mint azokban a családokban, ahol csak a nők vagy csak a férfiak dolgoznak. Ehhez képest viszont rendkívül nagyok a különbségek azokban a családokban, amelyekben *a nők a munkanélküliek*. Körükben a konfliktusok gyakoriságát és súlyosságát tekintve az első helyen a jövedelmek felhasználása áll, közvetlenül utána a féltékenység, majd a szexualitás és a gyermeknevelés problémái. A konfliktusok gyakorisága pedig lényegesen magasabb, mint az előző kategóriában.

A korábbiakban már többször érintettük, de még nem elemeztük azt az alapvető problémát, amely a nők életében vélhetően a legtöbb konfliktust és nehézséget okozza, a szenvedélybetegségeket. Elekes Zsuzsa (2005) vizsgálati eredményei szerint a stabil családi élet védettséget jelent a mértéktelen ivással szemben mind a nők, mind a férfiak esetében. Ugyanakkor országos szinten a két nem között jelentős különbség mutatkozik iskolai végzettség, foglalkozás és a lakóhely típusa szerint. Az iskolai végzettség elemzése kapcsán Elekes megállapította, hogy a nők körében elsősorban a kifejezetten alacsony, nyolc általánosnál kevesebb iskolai végzettséggel rendelkezők és a felsőfokú végzettségűek között magas a nagyivók száma. A férfiak körében elsősorban a legalacsonyabb iskolai végzettségűek életében jellemző a nagyivás, a felsőfokú végzettségűek körében pedig a társasági ivás a gyakori. Sajátos helyzet, hogy a szellemi foglalkozású nők között a vezető és értelmiségi nők körében igen magas a nagyivók aránya. A települési hierarchia mentén elemezve az alkoholfogyasztás nagyságát, megállapítható, hogy a férfiak körében a hierarchiában lefelé haladva egyértelműen nő a veszélyeztetett és súlyos ivók száma, míg a nőknél ennek az ellenkezője igaz, így az sem véletlen, hogy a fővárosban lakó nők között a legmagasabb a nagyivók aránya. Ez is azt támasztja alá, hogy a női alkoholfogyasztás a kevésbé tradicionális rétegek között terjed jobban. Hasonlóan a nagyivó férfiakhoz, a nők körében is kevesebb a jelenleg egyedül élő, de többen átéltek már válást az életük során. Az alkoholizmus gyakran irányul a feszültségek oldására. E feszültségek oka pedig sokszor maga a házasság.

Ugyanakkor interjúalanyaink életének elemzése bizonyítja, hogy ha a mértéktelen és rendszeres alkoholizálás eluralkodik a családi élet felett, az akadályozza a különféle házastársi funkciók megfelelő ellátását, s szinte kezelhetetlen konfliktusok forrásává válik.

„Azt viszont nem értem, hogy a magyar állam egy szemét alkoholistát, mikor látja, hogy a családját rettegésben tartja, miért nem képes kényszeríteni elvonóra. Mi az, hogy nem lehet, mert nem írja alá? Hát a franc beleáll. Miért, énnekem szenvednem kell, a gyerekeimnek szenvedni kell, én köteles vagyok szenvedni? Hát én mikor írtam alá papírt, hogy én beleegyezek abba, hogy engem a gyerekekkel együtt agressziózson, állandóan buzeráljon, meg hallgassuk a pofáját, meg túrjuk, hogy tör-zúz, ver. A gyerekeimnek meg pláne nincs hozzászólása az ilyenhez. Mert ők mit írtak alá? Hogy világra jöttek a nagy semmire, és akkor szenvednek egy életen át, mert nem kapnak meg semmit, vagy éheznek, meg pofon vágják, meg félnek?” (51. sz. interjúalany)

Az eddig bemutatott interjúrészletekből is kitűnik, hogy az alkoholfogyasztásnak komoly hatása van a családok életminőségére. Az alkoholproblémákkal küzdő családi milióban a családtagok több nehézséggel is szembesülnek. Széll Krisztián (2007) problémakatalógusában a következőket olvashatjuk: „...minél több szeszes italt fogyaszt valaki, annál kevesebb anyagi forrás jut egyéb igényeinek, szükségleteinek kielégítésére. Ez a körülmény csak fokozódik, ha az adott egyén nem csupán a saját maga életfeltételeiért felel, hanem a vele együtt élők, családtagok anyagi biztonságáért is. Továbbá, a már problémát jelentő alkoholos befolyásoltság alatt lévő ember környezeti izolálódása ön maga, és mindenekelőtt közvetlen környezete számára csökkenti az alapvető szeretetforrásokat, valamint az emberi kapcsolatok mennyiségét és intenzitását.” (Széll 2007: 94.)

c) A viták stílusa és a konfliktusok kezelése

Interjúalanyaink nézeteltéréseiket a legkülönbözőbb módon igyekeznek rendezni. Ennek vizsgálata során is jelentős különbségeket határozhatunk meg a családtagok munkanélküliségének figyelembevételével. *A konfliktusok egymás közötti rendezésének legrombolóbb, legkevésbé hatékony megoldásait azokban a családokban találjuk, ahol a férfiak munkanélküliek, a nők viszont nem.* Az általunk felállított kategóriák mentén történő értékelés alapján (békés megbeszélés, hangoskodás, fenyegetés, ordítózás, csapkodás, sírás, ráhagyás) azt mondhatjuk, hogy az ilyen családokban a békés megbeszélés ismeretlen, legalábbis az általunk megkérdezett nők életében az. *A legenyhébb kommunikációs stílus a hangos veszekedés*, amely sok esetben csupán „bevezetése”, előzménye valamely másik, erősebb kategóriának.

„Hát igen, vitáink azok mindig vannak, ezek általában nem nagyon szoktak megoldódni, veszekedés van, és vagy elmegy otthonról, vagy lecsillapodik, hát mikor hogyan. Ezeknek mindig a pénztelenség és az ivás az oka. Általában mikor hazajön, akkor szokott örjöngeni, hogy ha részeg, és akkor csapkod, veszekszik, megverni nem szokott, legalábbis eddig még nem volt rá példa, de örjöng, veszekszik, és hát, tulajdonképpen

nincs belőle kiút, meg értelme sincs az egésznek, sokszor másnapra elfelejti, hogy mit csinált.” (81. sz. interjúalany)

„Amikor jól összeveszünk, nem szólunk egymáshoz, mintha nem is ismernénk egymást. Hát iszik is, nincs is pénzünk, hát erről szoktunk sokszor. Békésen indul, hangoskodásba torkollik, hát csapkodásba nem. Inkább akkor otthagy, kimegy, és nem is hallgassa, akkor nincs kinek mondjam.” (58. sz. interjúalany)

A legtipikusabb kommunikációs stílus viszont az *ordítózás*, *csapkodás* kategóriájába tartozik, a válaszadók zöme idesorolta vitáik stílusát. Ez azért nagyon súlyos probléma, mert az ilyen típusú viták soha nem a megoldás keresésére irányulnak, hanem kizárólag önmagukért és az ellentétek kiélezéséért vannak, vagyis elsődlegesen az a cél, hogy az elmondottak minél fájóbb sérülést okozzanak a másiknak. Ehhez kapcsolódó következmény, hogy ezek a viták sértő vagy megálázó célúak is egyben.

„Hát, végül is nem, ezek így fennmaradtak, és ez apránként így maradt. Ezen nincs mit megoldani, ezen úgy kellett volna megoldani, hogy megfogni, megölni, oszt vége. Pontot tettünk a végére, és akkor meg van oldva minden. Hát hogyne. Hát hogy zajlik, hát elmondjam? Feljön a lépcsőn, meg üvölt, már reszket az ember, fél. Feljött, leült, mit főztél, te kurva? Így elmondom most akkor, mert végül is ez van. Mit főztél, te kurva? Leteszi az ember a tányér kaját elé, hogy ezt. Odateszem, durr, puff a sarokba. Mondjuk, ez sorozatosan így ment, összetört a tányér, a kaja, a gyerekek bent visítanak. Végül is tudom, egy darabig tűr is az ember, de egyszer én is visszaszóllok, mert vissza is szóltam, hát menjen a kurva anyjába az édesanyja is, aki felnevelte és ilyen személtládának meggyártotta, annak menjen és annak ugasson. Hát félek én, hogyne félnék, egy nagy marha, odaáll a negyven kilomhoz, akkora erő van benne, hogy ha mellém üt is, összeesek.” (51. sz. interjúalany)

„Jellemző, sajnós. Ha nagyon részeg, szinte mondjam azt, hogy tombol, mert ilyen, és sajnós a legtöbbet ilyen állapotban jön haza. Míg a zsebében van pénz, addig iszik. Ilyenkor nagyon félnek tőle a gyerekek is, akkor próbálom csillapítani őket, amennyire lehet, de ugye, már elég régóta iszik a férjem, és már nagyok a gyerekek, és látják, hogy részeg, és felfogják, mert nem kicsik.” (26. sz. interjúalany)

Az ilyen típusú, *nem megfelelően rendezett konfliktusok* Cseh-Szombathy tiológiája szerint diszfunkcionálisak, amelyek azért veszélyesek, mert az alapvető elvek, normák és célok terén fennálló egyet nem értésből adódnak és a kapcsolat alapjait ingatják meg. Ennek az a következménye, hogy körükben teljes mértékben hiányzik a pozitív kommunikáció, ennek következtében nem osztják meg egy-

mással gondolataikat és érzéseiket, nem beszélnek meg problémáikat, és nem hallgatják meg, illetve nem fogadják el a másik nézőpontját sem.

Azokban a családokban, *ahol mindketten munkanélküliek, illetve ahol csak a nők a munkanélküliek*, teljesen más típusú kommunikáció figyelhető meg. Leginkább *a békés megbeszélés és a hangoskodás jellemzi vitakultúrájukat*, de néhány említés történt az ordítózás és csapkodás kategóriákban is. Ez továbbra is azt bizonyítja, amit már a korábbiakban is hangsúlyoztunk, hogy az ilyen helyzetű családokban sokkal kiegyensúlyozottabbak az emberi kapcsolatok, mint azokban, ahol a férfiak munkanélküliek, és a nők a családfenntartók.

A két nem között jelentős különbségek vannak attól függően is, hogy ki kezdeményezi a vitát, és miért. *A férfiak által kezdeményezett* általában a részegségük miatt indulnak, illetve a már korábban említett vitatémák közül a pénz követelése, a féltékenység, a gyermeknevelés és a szexuális igények terén robbannak ki. Az általuk kezdeményezett vitákhoz rendkívül gyakran kapcsolódnak sértő, megalázó kijelentések is, amelyek nem a probléma megoldására, hanem kizárólag a nők félelemben tartására, a férfiuralom „maradványának” fenntartására irányulnak. *A nők által kezdeményezett viták* viszont általában a változtatás szándékával indulnak, függetlenül attól, hogy számon kérő vagy békés hangnemben vezetik-e be. Ezek többnyire a férfiak józan állapotában történnek, bár többen említették, hogy szoktak néha vitát kezdeményezni a férjeikkel akkor is, ha az részeg.

„A vita? Úgy zajlik, hogy én elmondom, hogy mit nem kellene tennie, hogy mit hogyan kellene, hogy mit hogyan szeretnék, és erre ő hangosan kiabál, állítja az ő igazát, hogy én őt nem értem meg, és később pedig csúnya veszekedések szoktak lenni. Elő szokott fordulni, hogy verésbe torkollik. Ha iszik, nagyon agresszív.” (6. sz. interjúalany)

A vitákra való reakcióként *a férfiak egy csoportja józan állapotban rendkívül tipikus magatartásokat produkál*: ha a nők felemlegetik vagy számon kérik tőlük nem tetsző viselkedésüket, vagy szótlanokká és befelé fordulókká válnak, vagy kimenekülnek a szituációból.

„Inkább akkor otthagyl, kimegy, és nem is hallgassa, akkor nincs, akinek mondjam.” (24. sz. interjúalany)

„Aztán ő meg csak dörög, aztán elmegy, lefekszik.” (45. sz. interjúalany)

„Csak ül, néz rám nagy bambán, aztán utána elmegy lefeküdni.” (3. sz. interjúalany)

„Én szoktam esetleg inkább vitázni vagy mondani. Inkább hallgat vagy kimegy a műhelybe. Nem szeret vitatkozni.” (47. sz. interjúalany)

„Én beszélek, ő hallgat, de neki így is jó minden, nem foglalkozik semmivel. Azt mondja, hogy én tettem tönkre idegileg, hogy én őtet nem nézem semminek, hogy ő így se jó, meg úgy se jó. Hogy legyen jó, amikor nem keres sosem?” (2. sz. interjúalany)

Cseh-Szombathy korábban bemutatott megállapításaira hivatkozva azt mondhatjuk, hogy *az ilyen konfliktuskerülő viselkedés*, amelyre az jellemző, hogy a férfiak igyekeznek távol tartani magukat a konfliktustól, ahelyett hogy megoldást keresnének rá, *rendkívül rombolóan hat a kapcsolatra*, mert hiányos kommunikációhoz és folyamatosan növekvő feszültségekhez vezet. Nyilvánvaló, hogy a megismert két stratégia (az agresszív és az elkerülő típusú) egyike sem sikeres, mert nem járul hozzá a problémák felszámolásához, sőt a feszültségek növekedését eredményezi.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy a konfliktusos szituációknak gyakori részesei a *gyerekek* is, akik többnyire áldozatul esnek a szüleik vitáinak.

„A gyerekek félnek, remegnek, és a nagyobbik gyereken látom, hogy agresszív is. Rengeteget sírnak, úgy látszik rajtuk, de hál’ istennek az iskolában meg az óvodában még nem szóltak, hogy bármit is felvinnének, de igen, tehát valószínű, hogy a gyerekek miatt kell lépnem, ha nem akarom, hogy mocskos példát vigyenek tovább majd az életben. Erre kell törvényt kitalálni! Erre! Meg kell vídeni az asszonyt, meg a gyereket is! Nem az, hogy addig nem megyünk ki, mikor kihíttam a rendőrséget, és azt mondták, míg csak egy csepp vör nem folyik, nem csinálunk semmit!” (37. sz. interjúalany)

„Nagyon sok minden van itt, amit emberek nem élnek át. Egy ilyen emberrel összeköltöztetnék egy-egy embert, aki nem tudja, hogy milyen együtt élni egy ilyen szemétlárával. S nem tud változtatni rajta az ember, mert nem tud hova menni, mert senki nem segít. Mert akkor, amikor én elindultam, hogy segítsenek, mit csinál a gyámhatóság? Mit csinál az ilyen helyzetben? Megfogja és elnyúlja a gyerekeket! Nem azt a szemétládát veszi ki a családból, hogy eltakarodjon a büdös francba, hogy nyugodtan megéljenek a többiek a gyerekekkel együtt.” (51. sz. interjúalany)

Előfordul egy-egy családban, hogy *a gyerekek nem csupán passzív elszenvedői az agresszivitásnak, hanem közvetlen szereplőivé is válnak. Az egyik tipikus helyzetben a férfiak zsarolásra használják fel őket a nőkkel szemben:*

„Miután a fejünk felől elgépezte és elkártyázta a lakást, már kit érdekelt? A megélhetésünk került veszélybe, csak az a baj, hogy vele együtt az életünk is. Ha visszagon-dolok azokra az időszakokra, örülök, hogy túléljük. Próbáltam én szóval jobb útra téríteni, és a gyerekekkel érveltem, na meg a válással. Na, csak ezt ne tettem volna! Innentől megmondta, hogy ha elválok, előbb a gyerekek nyakát vágja át, úgy, hogy én lássam, majd magával is végez, aztán éljek úgy, ahogy tudok! Azt tudom, hogy a gyerekeket nagyon szerette, de egyszer sorba állította őket és előttük is elmondta ezt. A gyerekek ma is őrzik a lelki nyomait. Mit tettem volna? A rendőrség azt mondta, hogy amíg vér nem folyik, addig ők csak kijönnek szétnézni, de tenni nem tudnak semmit.” (29. sz. interjúalany)

A másik tipikus helyzetben *a nagyobb gyerekek, főleg a fiúk, közvetlen áldozattá is válnak azáltal, hogy anyjuk védelmére kelve szembeszállnak és akár verekedésbe is bonyolódnak agresszív apjukkal.*

„A múltkor nekiment a gyerek, akkor féltem, én úgy érzem, hogy ha a gyerek nem lép közénk, engem üt meg, amit a gyerek nagyon elítél, hogy egy férfi megüssön egy nőt.” (88. sz. interjúalany)

Mindezekből következően, a Bognár–Telkes-féle (1994) kategorizálás alapján, a válaszadó nők házasságának zöme *nem tekinthető sikeresnek*, mert a házastársi konfliktusok nem helyes értelmezése miatt azok negatív elemei és hatásai erősöd-nek fel. Úgy tűnik, hogy ebben a rendkívül kiszolgáltatott, a mindennapos lét-bizonytalanságból fakadó, feszültségterhes közegben a konfliktusok nyílt meg-beszéléséhez és a problémák szisztematikus lebontásához a mélyszegénységben élő családok tagjai *nem rendelkeznek sem kellő eszköztárral, sem kellő tudással, sem megfelelő külső támogató környezettel.*

d) A nők által elszenvedett bántalmazások formái és következményei

További súlyos helyzeteket teremtő jelenség *a nők bántalmazása*, mely interjú-alanyaink túlnyomó többségének életét rendkívül komolyan érinti. Szegénység-helyzetük, a női létből fakadó tradicionális hátrányaik és a férfiak alkoholizmu-sa, illetve szenvedélybetegsége mellett a velük szemben elkövetett különböző erőszakformák is jelentősen nehezítik az életüket.

A családon belüli erőszak jelenségéről még kevés hazai kutatás született, bár a téma a közbeszédben egyre gyakrabban megjelenik. Számos olyan elméleti ösz-szefüggés ismert, amely a partnerbántalmazás okait magyarázza, ezek Gelles (idézi Tóth 2003) tematizálásában kerültek a tudományos diskurzusokba. Tóth Olga (2003) lényegi összegzései szerint a családon belüli erőszak jelenségének értelme-

zési kereteit – más-más kontextusban és magyarázó tényezőkkel – a szocialista-nulás-elmélet, az erőforrás-elmélet, a patriarchátuselmélet, a csereelmélet, a szociálishelyzet- és megbirkózás-képesség-elmélet, valamint a rendszerelmélet összefüggései fektetik le. (1) A *szocialistanulás-elmélet* arra vezeti vissza e jelenséget, hogy a gyermekek a szüleiktől megtanulják, hogyan kell viselkedni felnőttként a házastársi szerepekben, ennek viszont az is része, hogy azt is eltanulja, ha őt gyermekként verték, vagy rendszeresen tanúja volt annak, hogy szülei ezt a formát választották a konfliktusaik kezelésére. Megtanulja, sőt ebben a háttérben igazolást is talál viselkedésére. Felnőttként az ilyen környezetben felnövekvő ember sokkal nagyobb eséllyel kerül bántalmazó kapcsolatba, akár férfi, akár nő, akár bántalmazott, akár bántalmazó. (2) Az *erőforrás-elmélet* abból indul ki, hogy mivel minden társadalmi intézményben jelen van valamilyen fokban és formában a tényleges erőszak vagy az azzal való fenyegetés, ennek léte a családokban sem elkerülhető. Az elmélet arra a gondolatra épít, hogy minél több szociális, anyagi és egyéb személyes erőforrással rendelkezik valaki, annál nagyobb esélye van, hogy akaratát érvényesíteni tudja egy csoporton belül. Ha valaki sok erőforrással rendelkezik, többnyire nem kell az erőszakot nyíltan és egyértelműen alkalmaznia, hiszen dominanciáját a többiek e nélkül is elfogadják. Más a helyzet viszont abban az esetben, amikor például „egy férjnek alacsony az iskolázottsága, nem keres eleget, nincsenek olyan képességei, hogy tekintélyt érjen el családjában, [s ekkor] »kénytelen« az erőszakhoz folyamodni, hogy domináns szerepét fenntarthassa” (Tóth 2003: 104). Másként magyaráz a (3) *patriarchátuselmélet*, amely a családon belüli erőszakot inkább a férfiak hagyományos patriarchális uralmára és a nők alárendelt szerepére vezeti vissza. Ebben az összefüggésben is hatalmi kérdés az erőszak, amelyet a családokban a nők másodrendű szerepe hív elő. Az elmélet szerint nem egyéni vagy családi okok tartják fenn és termelik újra a családon belüli erőszakot, hanem maga a társadalom. A (4) *csereelmélet* viszont inkább a gazdasági szempontú költség-haszon dimenzióban magyarázza az erőszakot, amely szerint, ha a partner bántalmazása esetén nagyobb a „jutalom”, mint amekkora a „ráfordítás”, akkor megéri az egyénnek ezt a viselkedési formát alkalmaznia. Vagyis amennyiben az erőszak kulturális elfogadottsága és támogatottsága nagy, a várható felelősségre vonás vagy büntetés kockázata pedig ehhez képest kicsi, könnyebben folyamodnak az emberek ehhez a viselkedéshez. (5) A *szociálishelyzet- és megbirkózás-képesség-elmélet* ezt összetettebb kérdésként kezeli. Eszerint a családon belüli erőszakot két tényező együttesen okozza. Az egyik ok a családokban uralkodó szociális és anyagi helyzet, amely mindig stresszhelyzettel is együtt jár, amelyet megfelelő leküzdési stratégiák híján nem tudnak kezelni. Tóth Olga példaként említi a család alacsony jövedelmi helyzetét, szegénységét, amely sok esetben olyan megoldhatatlan helyzeteket teremt, amely kiváltja az

erőszakot. Erre erősítenek rá a kulturális normák, amelyek kapcsán az egyén megtanulja azt, amit maga körül lát, vagyis hogy egy erőszakra épülő vagy erőszakos normákat közvetítő társadalomban a konfliktusok leghatékonyabb megoldási eszköze maga az erőszak. És végül, de nem utolsósorban említhetjük (6) a *rendszerelméleti* magyarázatokat is, amelyek azt vallják, hogy a családokban meglévő erőszakos magatartások nem egyéni patológiák, hanem a család egészének, mint rendszernek a rossz működését tükrözik.

A nemzetközi szakirodalom a partner bántalmazásának több kategóriáját is megkülönbözteti: (1) a fizikai bántalmazást (verés és rugdosás különböző formáit); (2) a szexuális erőszakot; (3) a pszichikai vagy lelki terrort (megalázó, leki csinylő, megfélemlítő magatartásokat); (4) és nem utolsósorban a viselkedés kontrollálását (amikor az erőszakot tevő eltiltja partnerét a társaságtól, legyen az családtag, barát, de akár a munkavállalását is megakadályozza, lényegében korlátozza a nőknek a külvilággal történő érintkezését). Ezek az erőszak típusok szinte soha nem különállóan, hanem kombinálódva vagy egymást váltva jelentkeznek.

Összesített eredményeink azt mutatják, hogy interjúalanyaink körében a fenti bántalmazási típusok mindegyike előfordul, és ahogyan a szakirodalmi összefüggések is rámutatnak, ezek többnyire kombinálódnak is egymással. *A fizikai bántalmazások* körében a leggyakoribb forma a megpofozás és a kézzel történő ütlegetés, de jelentős csoportot képez az eszközökkel történő bántalmazás is, mint pl. a bot, a kés vagy a fejsze. Szintén gyakori forma a rúgás vagy megrugdosás is.

„Akkor is, amikor pofon vágott a bal arcomon, olyanra dagadt az arcom és a szemem, a szám teljesen el volt fordulva, hogy egészen kék volt. Két hétig ki nem jártam a házból és be nem engedtem senkit, mert egyszerűen nem is tudom, hogy néztem ki. Akkor nagyon megijedtem. Nem azt mondom, hogy nem kaptam utána, ritkábban fordult elő, de úgy, hogy esetleg megtépte a hajamat, ügyelt már utána, úgy bántott, hogy ügyelt arra, hogy ne maradjon igazán nyoma.” (22. sz. interjúalany)

„Késsel is fenyegetett már, hogy átvágja a torkom. Egyébként a szíj mindennapos nálunk, na meg az ököl. Hiába védekezem. Egy 192 centis és 110 kilóssal szemben hangya és elefánt-esély. Most mondom, hogy a rendőröket szinte névről ismerem? A szomszédoknak köszönhetem, hogy még élek, mert lehet, hogy ha ők nem értesítgetnék a rendőröket, már halott lennék.” (29. sz. interjúalany)

A nők verése többnyire párosul a folyamatos pszichés nyomással és megaláztatással is. *A lelki bántalmazás* során a férfiak folyamatosan és rendszeresen bírálják és gúnyolják a nőket, féltékenységgükkel gyötrik őket, megtiltják a külvilággal történő kapcsolattartásukat (barátok, rokonok, munkatársak), jellemző a rendszeres fenyegetés és félelemben tartás is. A szakirodalom szerint a férfiak ezzel

érik el, hogy a bántalmazott nők magányossá és megalázottá váljanak, önbizalomhiányosan, félelemben és szorongások közepette éljenek.

„Folyamatosan félelmet érzek iránta, amit úgy gondolok, hogy a félelem már nem is félelem, hanem már átalakult szorongássá. Szeretném, ha minél hamarabb vége lenne ennek az egész szenvedésemnek. Egy nőt az emberi mivoltából így kiforgatni nem lehet, én úgy gondolom.” (11. sz. interjúalany)

„Mindig, mindig megaláz. Hát elhallgatom, mást nem tudok mit csinálni. Hát, amikor a végén rám jön fejszével? Mer nincs hova mennem három gyermekkel. Ég alá nem mehetek.” (37. sz. interjúalany)

„Nagyon sokszor éreztem már félelmet a férjemmel szemben. Sokat, sokat. Néha meg is fordul a fejemben, hogy néha képes lenne meg is ölni. [...] Ilyenkor magam köré gyűjtöm a gyerekeket, aztán, ha több kettőnél, megyünk. Elmegyünk a városba, járkálunk, mág elalszik, aztán visszajövünk.” (40. sz. interjúalany)

A párkapcsolaton belüli *szexuális erőszak* is a bántalmazási folyamat szerves része és a hatalomgyakorlás egyik megnyilvánulása. Ennek folyamatában a bántalmazó férfi totális uralmat gyakorol a nő fölött, annak egész testét, lelkét, idegrendszerét birtokolja. Tóth Olga (1999) a családon belüli, nőkkel szemben elkövetett szexuális erőszakkal kapcsolatban megjegyzi, hogy vélhetően az egyik legvitatottabb terület abból a szempontból, hogy sokan a létét is megkérdőjelezzik e jelenségnek. „Sokan úgy vélik, hogy a házasság mint intézmény funkciójából következő, hogy az egyik házaspár szexuális igényeit a másiknak minden körülmények között ki kell elégítenie. Ha erre az nem hajlandó, és a ki nem elégített fél (többnyire a férj) erőszakosan veszi rá partnerét a nemi életre, ez nem sorolható ugyanabba a kategóriába, mint a szexuális erőszak más formái. Nem tudhatjuk pontosan, hogy ez a felfogás mennyire elterjedt társadalmunkban (többek között éppen az erre vonatkozó kutatások hiányában), de azt feltételezzük, hogy a férfiak és talán a nők többsége is ezt vallja.” (Tóth 1999: 5.) Mindezt arra a nagyon is logikus feltételezésre alapozza, hogy a magyar társadalom rendkívül konzervatív beállítottságú, ezért nem feltételezhető, hogy a sexualitás egyébként is kényes témájában modernebb nézeteket vallana.

Korábban már bemutattuk, hogy a megkérdezett nők többségének életét a szexuális harmonia teljes hiánya jellemzi, melynek egyik „tünete”, hogy a férfiak a nőket akarataik ellenére is szexuális aktusra kényszerítik. Rendkívül *tipikus eset a részeg férj erőszakoskodása*, amelyet a nők egy része eltűr, többnyire azért, hogy pl. nehogy „felébredjenek” a velük egy helyiségben alvó gyerekek, vagy nehogy

bántalmazza a férj, de arról is történt említés, hogy társa nehogy elzavarja a gyerekekkel együtt, mert nem lenne hová menniük.

„Hát részegen szokott zaklatni, sokszor van olyan, hogy egész éjjel nem hagy aludni.” (79. sz. interjúalany)

„Rám mászik állandóan, ha részeg. Undorító az, de kibírom, mert muszáj.” (51. sz. interjúalany)

Ez a cselekmény az emberi méltósággal hagyományosan összefüggő szeméremérzetet, az intim szférák megőrzésére való igényt, vagyis a saját nemiséggel kapcsolatos döntés szabadságát veszi semmibe. Ugyanakkor az is igaz, hogy mint minden más szerepkategóriában, ebben is rendkívül erősen hat a nők viselkedése, akik gyakran maguk sem tartják erőszaknak, legfeljebb valamilyen kellemetlen feladatnak, ha házastársuk az ő akarata ellenére létesít velük szexuális kapcsolatot.

Tóth Olga szexuális erőszakkal kapcsolatos eredményei azt mutatták, hogy ezen a téren a legkiszolgáltatottabb csoportba a háztartásbeli és a munkanélküli nők tartoznak, mert közülük kerültek ki a legtöbben azok, akik nem büntetnék ezt az erőszakfajtát. Ezzel párhuzamosan pedig a legkisebb méretű településen lakók tartották legkevésbé büntetendőnek a házasságon belüli szexuális erőszakot.

Interjúalanyainknál is hasonlóan értékelhetők a vélemények, mert akik megengedők az ilyen típusú erőszakkal szemben, *azok leginkább az alacsony iskolázottságú falusi nők köréből kerülnek ki.*

„Hát, végül is büntetni? Nem, nem. Szerintem nem kell büntetni. Nem tudom. Azért büntetni? Hát, nem is tudom. Hát erőszakkal nem lehet erőszakolni arra, hogy közsüljenek végül is.” (36. sz. interjúalany)

Tóth Olga 1998-ban lebonyolított, a családon belüli erőszak vizsgálatára irányuló kutatásának – a legalsó társadalmi rétegek nőtagjainak véleményét tükröző – egyik szembetűnő eredménye, hogy a nyolc osztálynál kevesebbet végzett nők az átlagosnál kisebb mértékben tartják büntetendőnek a feleségek verését, körükben minden ötödik nő úgy vélte, hogy a feleség bántalmazása elnézendő dolog.

Ezzel kapcsolatban interjúalanyaink körében is érdekesen alakulnak *a nők bántalmazásával kapcsolatos vélemények.* Arra a kérdésre, hogy elítéli-e, ha egy férfi bántalmazza a feleségét vagy élettársát, rendkívül megosztottak a vélemények. A jelentős többség büntetendő kategóriának tartja és egyértelműen elítéli ezt, körükben a többség maga is bántalmazás áldozata. *Vannak viszont olyan női vé-*

lekedések is, hogy vagy teljesen elfogadható a nők verése, vagy egy határon belül az. Az ilyen válaszokat elsősorban azok a nők adták, akik vagy nem élték még át a bántalmazás szituációját, vagy maguk is bántalmazottak, de úgy gondolják, megérdemelten veri őket a társuk. Az egyetértők körében ugyanúgy találkozunk 30 éves, falusi, kétgyerekes nővel, mint 45 éves, városi kilencgyerekessel, illetve érettségizett gyermektelennel.

„Hát szerintem igen, egy-két pofon megengedhető, hogy ha az asszony kap egy-két pofont, az még megengedhető. Egy-két pofon szerintem minden házasságban megtörténik, az még nem a világ vége. De az, hogy kékre-zöldre veri, az már nem jó. Sok-sok asszony is van, hogy rászolgál a nevelésre, és meg is érdemli. Megérdemli, hogy az ura jól elverje, főleg akkor, ha együtt megy az urával a kocsmába, ahelyett hogy a gyerekeihez menne hazafele, mikor megkapja a postán a kis pénzt.” (75. sz. interjúalany)

„Hát ki hogy érdemli, szerintem. Lehet, hogy van, aki megérdemli, lehet, hogy van, aki nem. Az attól függ, hogy ki milyen. Engem mondjuk sosem bántott a férjem, de ismerek olyan valakit, akit megver a férje.” (73. sz. interjúalany)

„Hát annyi, hogy azért vannak nők, meg azért férfiak is, akik így elkezdenek hisztizni, és akkor egy megrázás vagy egy pofon esetleg így jobban helyre teszi, mintha valaki elkezd neki magyarázni.” (4. sz. interjúalany)

Szembevetendő az a korábban már szintén említett jelenség is, *hogy a legdurvább és legsűrűbben előforduló bántalmazások azokban a családokban jellemzőek, ahol csak a férfiak munkanélküliek, a nők nem.* Körükben majdnem minden nő említett valamilyen erőszakformát. A többi kategóriában is jellemző a nők bántalmazása, de úgy tűnik, hogy ezekben a kapcsolatokban a bántalmazások gyakorisága és durvasága kisebb mértékű. A családon belüli, nőkkel szembeni erőszaknak rendkívül komoly mentális következményei is vannak. A bántalmazott nők a jövőjük megítélésére feltett kérdésekre egyértelműen menekülési vágygal vagy teljes beletörődéssel reagáltak. A nők válaszainak zöméből süt a gyűlölet, a düh, a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, többen kívánták már a társuk halálát is.

„Patkány! Mondjuk, ha törvény nem büntetné, ő már rég elrohadna az én kezem által.” (51. sz. interjúalany)

„Szerencsétlen nő kapja a pofonokat, mit tud csinálni? Esetleg megmérgezi, oszt azt mondja, hogy hát sajnálom, így járt, mert valahol valamit evett vagy ivott, oszt megdöglött. Mondjuk, nem ártana egyiknek-másiknak.” (37. sz. interjúalany)

Záró, összegző kérdéseinkre adott válaszaikban a bántalmazott nők *egyetlen pozitív jelzőt sem használnak a társaikra, csak élőködőt láttak bennük. Többen feltették a kérdést, hogy egyáltalán miért van még szükség rájuk?* Úgy gondolják, hogy egyedül sokkal könnyebb és kiegyensúlyozottabb lenne az életük, jobban és nyugodtabban élnének, mint most a társukkal. Ugyanakkor a különválást sokan nem tudják megoldani, anyagi kiszolgáltatottságuk, beszűkült társadalmi és családi kapcsolataik nem teszik lehetővé a helyzetükből való kimenekülést.

„...ha ez így fog folytatódni, akkor inkább szívesebben élnék egyedül, csak ezt nem tudom megtenni, mert nem tudok ebből a fizetésből egy albérletet fönntartani. Ez a gond, tehát mindig azért viselem el nap mint nap a veszekedéseket.” (58. sz. interjúalany)

„Gondolkodtam az elköltözésen is, a különélésen is, csak egy az, hogy nincs hova menni. Meg a lakás közös, ő nem megy el, én meg nem hagyom a lakást, mikor én dolgoztam meg érte. Gondolkoztam rajta, elválni nem tudunk, mert nincs pénzünk, ha elválnok, meg nem megy el, azt mondta, hogy ő jó helyen van itt.” (79. sz. interjúalany)

e) A konfliktusok és a bántalmazások hatásai a szexuális kapcsolatokra. A szexuális vonzalom jellemzői a nők körében

A fentebb leírtaknak komoly következményei vannak a partnerek közötti szexuális kapcsolatokra is. Pongráczné és S. Molnár (2000) korábban már hivatkozott kutatási eredményei szerint a boldog szexuális élet az életükkel elégedettebbek számára kiemelten fontos kritérium, míg az *életükkel elégedetlenek, a nélkülözések között élők, illetve a magukat a legalsó rétegbe sorolók a szexuális élet minőségét egyáltalán nem tartják fontosnak.* Ahogyan a szerzők megjegyzik, a marginális helyzet átélése következtében még a legkönnyebben elérhető örömszerzés készsége is kihal.

Bár jelen kutatásban kizárólag a nőket kérdeztük ezen témakörben is, eredményeink mégis teljes mértékben megerősítik a fenti összefüggéseket. Hozzáteesszük, hogy a szexualitással kapcsolatban több interjúalanyunk rendkívül visszafogottan, egy-két szóval nyilatkozott csupán, szégyenlősen, sőt néhányan felháborodva reagáltak kérdésünkre, illetve néhány esetben nem is voltak hajlandók erről a témáról beszélgetni. Azt kell mondanunk, hogy a mélyszegénységben élő nők életében még mai is hihetetlen erővel hat a múltban gyökerező és a szexualitást tabusító kommunikáció, mely esetünkben jelentősen gátolta a helyzet mélyebb feltárását.

„Úgy szokták mondani, hogy hát, ha mindene megvan az embernek, általában jobb életkörülmény közt él, akkor talán a szexuális élete is jobb.” (88. sz. interjúalany)

Rendkívül jellemző, hogy nők és *férfiak egymással sem beszélnek meg a szexualitásukat érintő kérdéseket*, ez még közöttük is tabutéma.

Korábban említést tettünk arról, hogy az emberi igények a különböző értékek és preferenciák függvényei és minden esetben hierarchikusan épülnek fel. Azt is bemutattuk, hogy Buda és Szilágyi (1988) elméletében a szexuális-erotikus (gyengédségi és kölcsönös örömszerzési) igény a harmadik szinten helyezkedik el, közvetlenül az elismerési és megbecsülési igényszint fölött. Ebből több dolog is következik. Először is: ahhoz, hogy ez a gyengédségi és kölcsönös örömszerzési igény megfogalmazódhasson, ki kell elégülnie az ezt megelőző igényszinteknek is, vagyis nemcsak a biztonsági, de az elismerési és megbecsülési igényeknek is. Az előző alpontokban viszont bemutattuk, hogy ez a nők zöménél jellemzően nem teljesül, míg a férfiaknál igen.

Ebből következően a nők egy jelentős részének életében (és így kényszerűen a férfiakéban is) rendkívül háttérbe szorul a szexualitás azon formája, amely hangsúlyozottan a kölcsönösségre épül. *Felerősödik viszont az a hozzáállás, amely férfijogként és letudandó női feladatként értékeli a szexuális együttlétet:*

„Én sokszor nem nagyon akartam, de ő a férfi, csak férfiből van. Úgy gondoltam, ha kevésbé engedem, még inkább elmegy nőzni. Én féltettem, tudtam, hogy nőzik. Nem ok nélkül féltettem én, később kiderültek itt a dolgok! Az, igen, az nálunk gyakran előfordult, hogy kényszerített engemet a nemi életre. Ha ez büntetendő lenne, az én uram már rég... De ez nem panasz, hát ez a mi sorsunk. Ez a nőknek a saját feladatuk.” (30. sz. interjúalany)

„Hogy nem mertem visszaszólni, és inkább... hhh... Hát igen. Nagyon sokszor így volt, inkább hagytam, oszt szabadult az ember, és megalázottnak érezte magát, mert, mert mit tud tenni. Nem beszélve arról, mikor a szemem kinyomta, és azt mondtam, hogy beestem a hűtő sarkába. A természetesen tudják azok, hogy mitől, izé, hogy mi van ilyenkor. Majdnem megvakultam akkor, a fene megeszi a fajtáját! Mocskos féreg, ezért utálom, mint a szart!” (6. sz. interjúalany)

Az ilyen helyzetek több esetben kimerítik a szexuális erőszak fogalmát is, amelyet viszont a nők egyáltalán nem így élnek meg, függetlenül attól, hogy megalázó és kiszolgáltatott helyzetekbe kerülnek általa. Ugyancsak ezen a felfogáson belül jelenik meg az a hozzáállás is, hogy *a nők úgy „büntetik meg” a családjukról nem megfelelően gondoskodó férfiakat, hogy nem hajlandóak velük a rendszeres szexuális együttlétre*. Mint mondják, amíg a férfiak nem foglalkoznak a férfikötelességek teljesítésével, addig ők sem foglalkoznak a női „kötelességekkel”.

„Szexuális élet? Olyan nekünk nincs! Elvárná, csak én nem... mikor a gyermeket nem is tartsa.” (37. sz. interjúalany)

Mindehhez figyelembe kell vennünk azt is, hogy erre a magatartásra az is ráerősít, hogy az ilyen választ adó nők partnerei mindnyájan alkoholisták, ami egyik-másik esetben együtt járt a játékszenvedéllyel, sőt olykor házasságon kívüli szexuális kapcsolattal is. A nők zömének beszámolója alapján a *szexuális harmónia*, ha volt is, eltűnt az életükből, már nem vonzódnak a férjeikhez. Ennek számos okát találjuk, melyek között az egyik (1) a *kölcsönös eltávolodás, melynek következményeként életüknek már nem része a szexuális együttlét*:

„Hát mit mondjak? Az utóbbi négy évben szerintem gyenge, hát őszinte leszek, megmondom, mi már két éve nem voltunk együtt. De nincsen semmi probléma belőle, hogy na, most én elmegyek, vagy a férjem elmegyen és valaki mást keresne.” (73. sz. interjúalany)

„Ilyen probléma nincs, mert mióta megszületett a kislányom, két éve, azóta nincs egyáltalán szexuális kapcsolat köztünk.” (11. sz. interjúalany)

(2) A másik ok teljesen más természetű, a *nők szexuális viselkedésében keresendő*. Mint korábban írtuk, a hagyományok és a neveltetésük szigorúsága minden történelmi korszakban azt közvetítette felénk, hogy nem mutathatják ki, illetve el kell hogy fojtsák szexuális érdeklődésüket, vágyaikat. Ez a szigorúság saját gyermekkorukat is jellemezte, amely felnőtt életükben sok esetben azt eredményezte, hogy egyrészt nem tanulták meg, másrészt *szégyellik is megfogalmazni igényeiket partnereik felé, így inkább passzív szereplőként élik meg kapcsolatukat*. Ez a férfiak egy részének megfelel, de vannak olyanok, akikben elégedetlenséget szül, és konfliktusos helyzeteket teremt:

„Hát megmondom, hát, na ennyi, mostanában nem, mert most ki van fáradva, de, hogy igen, hogy én nem mondanám neki, hogy... sose kezdeményezek, mindig csak ő. Meg kell engem erőszakolni, aszongya.” (45. sz. interjúalany)

„Hát az első időkbe mondjuk ezzel nem volt gond, mondjuk ő jobban, inkább ő kezdeményezett, igaz. Mondta is, hogy na... Mondjuk most ebbe az időszakba már évek óta nincsen szex köztünk.” (89. sz. interjúalany)

„Igen, én sose akarok, ő mindig akar, mert én fáradt vagyok.” (58. sz. interjúalany)

(3) A leggyakoribb okok, amelyekkel a *nők megromlott szexuális életüket magyarázzák, a férfiak viselkedésének negatív irányú változásaiban gyökereznek*. Ezek közül a legtöbbet említett, a nők által legrosszabbul és legnehezebben megélt helyzet (3a) a *férfiak alkoholizmusa*:

„Hát nekem már nem nagyon van gusztusom hozzá. Előfordul, hogy ő szeretne hozzám közeledni, én pedig egy igénytelen emberhez nem szívesen vonzódok, tehát aki ápolatlan, alkoholtól bűzlik. Ez a napi ivászat, aztán utána mikor már elkezdett verekedni, meg hát az az örökös bűzös lihegése, ez az alkoholszag, az valami undorító. Minden este egy részeg ember mellé lefeküdni, az valami undorító.” (16. sz. interjúalany)

„Hogyne lenne konfliktus! Van! Hát én nem fekszek össze egy részeg emberrel, akinek a szája hót bűdös, kocsmaszagú. Undorító! Sőt, volt már arra is példa, hogy úgy jött haza, hogy összeszarta-hugyozta magát. Pfuj! Nem! Már most egy jó ideje külön is húzódtam tőle, már a gyerekeimmel alszom. Ebbe a kis lyukba hát az italszag, ami van, jaj, nem kell nekem, isten őrizz! Szokott ebből állandóan vitánk lenni, hát, hogy már nem kefélünk többet. Üvölt egyszerűen, a gyerekek meg nézik és sírnak, elbújnak a sarokban. Egy örökös félelemben élnek napi szinten. Állandóan veréssel fenyeget, meg sérteget, megaláz. Hát mert szexuális túlfűtöttsége van. Már mondtam neki, hogy menjen a kerti WC-be hátra, oszt csináljon magával valamit, ha saját magától nem undorodik. Nekem nem kell! Nem tud viselkedni a gyerekek előtt se, műveletlen bunkó!” (31. sz. interjúalany)

(3b) A másik jellemző ok abban gyökerezik, hogy *a férfiak a játékszenvedélyük vagy alkoholizálásuk* miatt rendszeresen veszélybe sodorják saját családjuk biztonságát is, és az így kialakuló családi létbizonytalanságból fakadó feszültségek, pontosabban a férfiak hibáztatásában gyökerező indulatok, düh, olykor gyűlölet jelentősen rombolja a női szexuális energiákat és szexuális vonzódást:

„Az elején harmonikusnak mondható volt, de miután elgépezte a fejünk felől a lakást, eljátszotta az életünk munkáját, már mennyire lehetett harmonikus? Előbb egyre erőszakosabb lett, és a legrosszabb, hogy ráadásul a pia miatt nem is ment neki. Ezért is engem hibáztatott. De erről nem szeretnék többet beszélni.” (29. sz. interjúalany)

(3c) A harmadik ok, amely romboló erővel bír szexuális kapcsolatukra, *a férfiak bántalmazó magatartása, megalázó viselkedése*:

„Hát igen, szokott vitánk lenni ebből, mert nekünk nincs már olyan sűrűn, mint régen. Másfél hónappal ezelőtt nekünk mindennap, és akkor volt egy veszekedésünk, és akkor ő engem megütött, amit én nem mertem elmondani a szüleimnek, de a gyerekek miatt azt mondtam, jól van, és azóta nekünk nincs. És akkor ő szokott jönni, hogy őneki hiányzik. De már azóta nem mondja, mióta mondtam neki, hogy már nem tudom megkívánni, azután, miután megütött engem, meg mondott mást is, sértegetett, megalázott, azóta nem.” (9. sz. interjúalany)

(3d) Szexuális életük megromlására negyedik okaként a nők *a férfiak alkalmi nőpartnerekkel történő szexuális kapcsolatait említették*:

„Szerelmi élet, hát a szerelmi életet a kurvákkal kiélte, és kész, kifúj. Én voltam a bűdös kurva, a kurvák voltak a tisztességes asszonyok, hát végül is ez így szokott lenni a részeg, alkoholista elmebetegeknél, mindent fordítva látnak.” (51. sz. interjú-alany)

Úgy tűnik, hogy a kialakult szegénységi helyzet és az azzal együtt járó körülmények azt eredményezték, hogy a nők többségének életében a szexualitás nem az érzelmi szükségletek kielégítésének egyik színtere, hanem vagy besorolódik a házimunka szintű női feladatok körébe, vagy egy állandóan elhárítandó kényelmetlen szituáció csupán. Emberi kapcsolataik, érzelmi és szexuális viszonyaik alacsony minőségűek, a szeretetlenség és a szexuális örömtől való szinte teljes megfosztottság jellemzi mindennapjaikat.

A nők számára konfliktusforrást jelentő problémák vizsgálata bizonyította, hogy a házasság vagy együttélés anyagi alapjai hatással vannak a családi élet minőségére, kihatnak a konfliktusok keletkezésére és fennmaradására is. Buda és Szilágyi (1988) szerint egy házasság akkor nevezhető sikeresnek, ha tartós és stabil, a társadalmi elvárásoknak eleget tesz, a benne élők elégedettek vele, jó minőségűnek ítélik, és egymással szembeni magatartásukban, viszonyulásukban is ez tükröződik. A házassággal szembeni elvárások egy társadalmon belül rétegenként is eltérőek lehetnek, a szubjektív kritériumok viszont az egyéni elvárásoktól, igényektől függenek, ezeket pedig a különböző értékek, preferenciák határozzák meg. A csereelmélethez hasonlóan az értékegyensúly-elmélet is a házastársak közötti cserében látja a kapcsolatuk lényegét, és pedig a különböző biológiai és szexuális, érzelmi és intellektuális, gazdasági és társadalmi, kulturális és morális értékek kölcsönös és folyamatos cseréjében. Lőcsei (1978) szerint ezek alapján a kapcsolat minősége és stabilitása attól függ, hogy ezek az értékek összességükben kielégítődnék-e, és tartósan megmaradnak-e az egyensúly állapotában. De eltérően a csereelmélet alapján feltételezett tudatos-rationális mérlegeléstől, az egyensúlyelmélet a csere ösztönös-emocionális kategóriájával is számol. Az értékegyensúlyt állandóan változó, dinamikus jellegű állapotnak tekinti, melynek különböző ingadozásai a partnerek különböző fokú elégedettségét határozzák meg. Az értékegyensúly felborulása pedig veszélyezteti a házassági kapcsolat fennmaradását. Mindebből arra következtethetünk, *hogy a megkérdezett nők zömének párkapcsolata rendkívül instabil, amely sem a társadalmi elvárásoknak, sem a benne élő nők elvárásainak nem tesz eleget*. Emiatt életüket a rendkívüli elégedetlenség jellemzi, amely a férfakkal szembeni viszonyulásaikban is kifejeződik. Az értékegyensúly-elmélet összefüggései pedig rávilágítanak arra, hogy a

már korábban említett szexuális, érzelmi, intellektuális, gazdasági, társadalmi, kulturális és morális értékek cseréje körükben nem kölcsönösen megy végbe, kifejezetten az egyoldalúság jellemzi. A Lőcsei-féle megállapítással egyetértve azt mondhatjuk, hogy ezek az értékek a vizsgált nők kapcsolataiban nem elégítődnek ki tartósan, és nem állnak be az egyensúly állapotába, ezért ez a folyamat részük-ről valóban egy elhúzódó deficités állapot.

f) A neurotikus és depresszív megbetegedések sajátosságai a nők körében

A fentebb említett elhúzódó deficités állapotot megélni kénytelen nők körében további következményekkel is számolni kell: a neurotikus és depresszív megbetegedésekkel. Ezek többnyire tartós hangulatzavarban, lehangoltságban, szorongásban, fejfájásban, alvászavarokban testesülnek meg. Az ilyen irányú felmérésekben kimutatott összefüggések szerint a neurózis-pontszámok az életkorral növekednek, és a nőknél eleve magasabbak, mint a férfiaknál. A depresszív, szorongásos problémák jóval gyakrabban fordulnak elő a közép- és időskorú nőknél, mint a fiatalabbaknál, melynek okai között az egészségfelmérések számos pszichoszociális tényezőt tártak fel. *Pszichológiai tényezők* pl. az ellenséges beállítottság, az életcélok hiánya, az ún. diszfunkcionális attitűdök és bizonyos konfliktusmegoldási (megbirkózási) módok. *Szociális háttértényezők* pedig a családi állapot, a végzettség, a jövedelem, a foglalkozás, a pályaválasztással és továbbtanulással kapcsolatos problémák, valamint a szociális támogatás hiánya (Kovács–Jakab–Kopp 2002). Az elemzésekből kitűnik, hogy ezen tényezők hatásai jelentősen különböznek a férfiakban és a nőkben.

Mindezekén túl az egyensúlyra hatással vannak bizonyos *attitűdök* is, amelyek több esetben is diszfunkcionálissá válhatnak. A Kovács–Jakab–Kopp szerzőhármas hivatkozik arra a vizsgálatra, amely ennek mérésére hét értékrendet különített el: (1) a külső elismerésigényt, (2) a szeretetigényt, (3) a teljesítményigényt, (4) a perfekcionizmust, (5) a jogos elvárásokat a környezettel szemben, (6) az onnipotenciaigényt (mindenért felelősnek érzi magát) és a (7) külső kontrollt. Az eredmények azt mutatták, hogy a teljesítményigény kivételével mindegyik diszfunkcionális attitűd jellemzőbb a nőkre, és 40 éves kor felett ezek gyakoribbá is válnak. További eredmény, hogy nőknél és férfiaknál egyaránt igaz, hogy *az alacsonyabb iskolai végzettség szignifikánsan magasabb depresszió-pontszámokkal jár együtt*. Ugyanakkor az is kijelenthető, hogy amíg negyven év alatt nincs lényeges különbség az iskolai végzettség szempontjából nők és férfiak között, addig efelett a nők között szignifikánsan nagyobb a 8 osztályt vagy ennél kevesebbet végzettek aránya, mint a férfiak között. *A jövedelem* vizsgálata is hasonló eredményeket hozott, vagyis akiknek olyan kevés a jövedelmük, hogy az élethez alapvetően szükséges cikkeket sem tudják megvásárolni, legyenek nők vagy férfiak, szignifikánsan magasabb a depresszió-pontszámuk, de itt is elmondható, hogy

ez a probléma minden korosztályban gyakoribb a nőknél, mint a férfiaknál. Különösen a közép- és az időskorúaknál jelentős az eltérés. A *háztartásbeli-lét és a munkanélküliség* is magas depresszió-pontszámokkal jár. Különösen érdekes a *szociális támogatás mértékének* vizsgálata, vagyis az, hogy nehéz élethelyzetben a személy kinek és milyen mértékben számíthat a segítségére. Az eredmények azt mutatták, hogy a kisebb mértékű szociális támogatás magasabb depresszió-pontszámmal járt nőknél és férfiaknál egyaránt. Ugyanakkor itt is a nők hátránya figyelhető meg abban az összefüggésben, hogy a közép- és az időskorú nők szignifikánsan kevesebb segítségre számíthatnak.²

Ezeket a hatásokat interjúalanyaink körében közvetlenül nem vizsgáltuk, de a fenti eredményekből következtethetünk arra, hogy a mélyszegénységben élő nők helyzetét az eddig elemzetteken túl a neurotikus megbetegedések is tovább nehezítik. A pszichológiai tényezők közül elsősorban az ellenséges beállítottságot, az életcélok hiányát és a konfliktusmegoldási (megbirkózási) módokat emeljük ki, melyek szorongásos problémákat okozhatnak körükben. A szociális háttértényezők körében ennek okai elsősorban a szociális (társas) támogatások hiányában keresendők.

„Hát, kórházba is avégett kerültem, hogy egyszerűen nem tudtam feldolgozni, hogy egyik napról a másikra elvesztettem azt, amit tanultam, amit szerettem csinálni, és egy közepes depresszióba estem, és egy fél évig jártam kezelésre, míg nagy nehezen kilábaltam belőle. Nagyon nehéz volt, megmondom őszintén, mert még most is összeszorul a torkom, ha rágondolok, hogy ez így alakult. Nagyon bántott a dolog, és hát otthon is minden kiesett körülöttem, kicsúszott a lábam alól a talaj, és sokat voltam egyedül, úgyhogy azt sem lehetett mondani, hogy a család mellettem volt, mert nekik megvolt a teendőjük, menni kellett dolgozni, és egyedül kellett hogy megbirkózzak ezzel. Bárhová mentem jelentkezni, hogy minél hamarabb munkát találjak, egyszerűen elutasítottak, meg fiatalabbat kerestek, ez egy jó fél évig zajlott, míg észrevettem, hogy segítenek a gyógyszerek.” (10. sz. interjúalany)

Az alacsony iskolai végzettség, a létbiztonságot is fenyegető alacsony jövedelem, a magasabb életkor, a háztartásbeli-lét és a munkanélküliség a nők körében sokkal jelentősebb kockázati tényezők, így vélhetően az általunk megkérdezett mélyszegénységben élő nők helyzetét is gyakrabban nehezítik, mint férfi társaikét.

² A segítséget a kutatásban a következő személyeken keresztül vizsgálták: szülő, gyermek, házastárs, élettárs, rokon, barát, szomszéd, munkatárs, iskolatárs, egyházi csoport, egyesület, polgári csoport, segítő foglalkozású.

g) *Összegzés*

Összegezve, a nők által adott válaszokból kitűnik, hogy az alkohol jelentős konfliktusforrás a családokban, melynek következményeként nagy részükben gondot jelent mind az anyagi, mind az érzelmi stabilitás fenntartása. A túlzott alkoholfogyasztás megváltoztatta a férfiak gondolkodását, rombolta kommunikációs csatornáikat, de személyiségbeli torzulásokat is okozott, melyek felborították a családi rendszerben kialakult szerepeket is. Az ilyen családok jelentős része képtelenné vált a legfontosabb funkciók ellátására, mert nem tudják a családtagok számára az érzelmi igényeket, a biztonságot, a stabilitást és a védelmet megadni. A mértéktelen alkoholfogyasztás nem utolsósorban viselkedésváltozásokat is eredményezett a férfiak körében, mely – ahogyan Buda (1987) is írta – agresszív magatartást, elégtelen családi kommunikációt, a családi életből történő kivonulást és a társas kapcsolatok izolálódását vonta maga után. Ez azért is rombolja a párkapcsolatot, mert az erőszak, a durvaság és a megszakadó kommunikáció kiszorítja a családból a problémák nyugodt megbeszélésének és egymás meghallgatásának lehetőségét. Ugyanakkor az alkohol hatása alatt álló férfiak viselkedéstorzulásai tönkreteszik a többi családtag életét is, akiknek ezáltal jól érzékelhetően csökken az elégedettségi szintjük, amely pedig erőteljes befolyást gyakorol szubjektív életminőségükre.

5. A nők elégedettségi szintje és szubjektív életminősége

A házassággal való elégedettség leginkább a házasságban észlelt egyenlőtlenségek megítélésében tükröződik, például abban, hogy a megkérdezettek mennyire tartják igazságosnak a különböző tevékenységek közte és házastársa közötti megoszlását, pl. a háztartás vezetését, a pénz megkeresését, a pénz elköltését, illetve mennyire érzi magára nézve igazságtalannak mindezt. Ezen igazságtalanságok érzékelése elégedetlenséget szül, és nagymértékben veszélyezteti – a házasság minőségének megítélésén keresztül – annak stabilitását is (Gödri idézi Bumpass 2000). A boldogság és az elégedettség gyakran egymással összefonódó vagy egymást átfedő indikátorai az együttélés minőségének, bár kapcsolatuk ellenére az együttélés minőségének különböző dimenzióit tárják fel. Míg a boldogság inkább egy érzelmi állapotot tükröz, az elégedettség tudatos értékelést feltételez. A boldogság állapotának vizsgálata során arra szoktak rákérdezni a kutatók, hogy milyen gyakran fordul elő ennek az érzelmi állapotnak a megélése a házasságban. Az elégedettség esetében pedig elfogadhatónak tartják az általános, összegző vagy a házasság különböző részterületeire lebontott tudatos értékelést. A mi kutatásunkban nem kérdeztünk rá a boldogságérzet gyakoriságára, bár utólag úgy gondoljuk, hogy fontos lett volna, ennek hiányában viszont kizárólag a nők elége-

dettségét tudjuk közvetíteni. Ugyancsak fontos kérdés a szubjektív értékelések keretében vizsgált *alkalmazkodás*. Ezt általában azzal mérik, hogy bizonyos kritikus kérdésekben, mint pl. a pénzügyek, a szabadidő felhasználása, az érzelmek kifejezése, az intim kapcsolat stb. terén milyen az egyetértés a felek között. Cseh-Szombathy (1979) Burgessre hivatkozva állítja, hogy a házasság teljes időszaka egy kölcsönös alkalmazkodási folyamat, amelyben nélkülözhetetlen az empátia mindkét részről. *A párkapcsolat sikere szempontjából elsőrendű fontosságú, hogy összhang teremtsődjön a szerepek értelmezésében, s már az elején tisztázódjanak az elvárások, kötelességek, jogok és feladatok.* Winchre hivatkozva Cseh-Szombathy azt is hangsúlyozza, hogy tökéletes alkalmazkodás csak akkor jöhet létre, ha mindkét félnek csak olyan elvárásai vannak, amelyeket a társa képes kielégíteni, és ki is elégít.

a) Női igények és vágyak az életút során

Az előzőekből kiindulva különös jelentőségük van azoknak a *női igényeknek és vágyaknak*, amelyeket válaszadóink párkapcsolatuk elején fogalmaztak meg. Mindebből következtetni lehet arra, hogy túl a mindennapok szükségleteinek kielégítésén, voltak-e merész céljaik, illetve olyan álmaik, amelyekről valószínűsíthetően tudták, hogy sosem vagy csak nagyon nehezen teljesülhetnek, de legalább megfogalmazódtak. Ha az összesített eredményeket nézzük, egyetlen vágykategória bontakozik ki, amely szinte minden válaszadónál az első helyre került, ez pedig a *saját lakás megszerzése volt*. Ez sem nem rendkívüli, sem nem irreális, hiszen ez az egyik legalapvetőbb emberi szükséglet. Ennek teljesülése terén a különbség körükben inkább a tényleges lakásszerzés esélyében van, annak jövedelemfüggősége miatt. Mint később látni fogjuk, ezeknek a nőknek és társaiknak kevés olyan pénzük volt, amely a kötelező fogyasztási kiadásokon túl egyéb vásárlásokat is lehetővé tett volna számukra, így valóban nagyon sokáig vágyként élt az életükben az önálló otthon. Pongráczné és S. Molnár (2000) korábban hivatkozott kutatási eredményei pedig bizonyítják is, hogy a nők az önálló lakást sokkal fontosabbnak tartják, mint a férfiak, akik, elemzésük szerint, szívesen és nagyon könnyen elfogadják a szülőkkel, nagyszülőkkel való együttélést is az önálló otthon alternatívájaként.

Az viszont rendkívül érdekes, hogy *további, sem nagyobb, sem kisebb volumenű konkrét vágy említésével nem találkozunk* a nők körében. Vélhetően ennek okait is a tradicionalizmusban kell keresnünk, ahol a fogyasztást is a szokás és a hagyomány irányítja. Ezek az erők a vágyakat rendkívüli módon „kordában tudják tartani”, mert körükben a fogyasztási minták nem annyira változtathatók, mint a társadalom többi rétegében, márpedig az újabb és újabb vágyak éppen ezt teszik. A másik tényező valószínűleg a korábbiakban már bemutatott elvárásokban gyökerezik, hiszen azt láttuk, hogy a nők férfiakkal szembeni legfőbb igénye

az eltartás szükséglete volt, vagyis ha ezt is egyfajta vágyként kezeljük, azt mondhatjuk, hogy ezeknek a nőknek a *legfontosabb egy szociálisan biztonságos, szülők-től független élet megteremtése volt*. A fizikai jól-lét megteremtésén túl viszont semmilyen ún. társadalmi jól-léttel összefüggő igényt vagy vágyat nem fogalmaztak meg. Többen említették viszont a *gyermeket* mint vágyaik „tárgyát” és mint a családi és párkapcsolati sikerük zálogát.

„Szegények voltunk, örültünk, hogy volt mit enni. Csak házat akartunk nagyon.” (2. sz. interjúalany)

„Szerettem volna, hogy legyen egy gyönyörű lakásunk, jó, volt egy 40 négyzetméteres önkormányzati, én csináltam abból egy saját tulajdonú lakást, utána eladtuk, vettünk egy másikat, egy 64 négyzetméterest. Azt is én jártam ki, mondhatom azt szinte, hogy... jó, persze a férjem is dolgozott, mit tudom én, de a jelentősebb részét én, meg anyukám, a szüleim segítségével.” (15. sz. interjúalany)

„Hát, szerettünk volna gyereket elsősorban, azonkívül semmit, csak önálló lakást meg nyugalmat. Ennyi volt az egész. Tehát nem voltak nagy vágyaink.” (59. sz. interjúalany)

Ezeket az eredményeket az *eltérő (magasabb) iskolai végzettségből fakadó különbségek* sem árnyalják. Úgy tűnik, hogy ebben a rétegben az érettségizett és diplomás nők vagy maguknak sem merik bevallani, hogy valaha voltak vágyaik, amelyeket idővel el kellett felejtenuik, vagy kényszerből visszafogott fogyasztásuk gyermekkoruk óta rendkívül racionális gondolkodásra nevelte őket, amely nem engedett teret ezek kialakulásának sem. Ha az *ösztönelmélet* összefüggéseiből indulunk ki, akkor ez nem lehet igaz, hiszen ez az elmélet éppen azt állítja, hogy a vágyak az ember biológiai örökségébe tartoznak, egyszerűen szükségletek, tehát kell hogy legyen mindenkinek. A *manipulációelmélet* szerint viszont igaz lehet, mert ezen megközelítés szerint a vágy nem belső késztetésből, hanem külső ráhatásból keletkezik. Mindenesetre a szegény sorsú nőket a magasabb iskolai végzettség sem predesztinálta párkapcsolatuk kezdetén magasabb minőségű vágyak, életcél megfogalmazására. Ugyanakkor ezek a vágyak (lakás, gyerek) mégis egyfajta jövőképet, terveket, kitűzött célokat, vagyis egy jobb élet reményét tükrözik. *Személyes vágyaikban párkapcsolatuk elején a nők még „ketten vannak”,* terveikben a férfiak is fontos szerepet kapnak. Ez a tényező a későbbiekben azért lesz érdekes, mert a jelenlegi helyzetükre megfogalmazott vágyakban a férfiak már nem jelennek meg, „egyedül lesznek”, és csupán magukra irányulóan neveznek meg olyan kommersz, hétköznapi dolgokat, amelyek a mindennapi fogyasztáshoz kapcsolódó szükségletek csupán. Erre a későbbiekben kitérünk.

„Vágyaim? Hát, mondjuk a vágyaim még a mai napig is megvannak. Egy kis pénz, egy kis normális lakás, egy rendes élet, hogy az ember ne izguljon, ne kelljen rettegni attól, hogy van-e mit enni, ki tudom fizetni a számlát, nem tudom, egy kis nyugalmat szeretne már az ember. Hogy mégis, ha elérte ezt a kort, aki tudja, hogy mit szenvedett az ember, az tudja. Végül is végigszenvedni húsz évet, csak hogy mondjam, az, aki nem éli át azt, amit az ember szenvedett húsz évig, az nem tudja felfogni, mi az: szenvedni, az csak hallomásból ismeri, meg látásból, és becsukja a fülét, a szemét behunyja, nehogy lásson és halljon, és nem segítenek. Végül is az állam nem segít, meg senki! Mire az ember segílyt kér, addigra mire megkapja a segílyt, addigra éhen halnak a gyerekeim. Ez is biztos!” (51. sz. interjúalany)

Mindezek a fogyasztási jellemzők rendkívül erős hatást gyakorolnak a *nők pilanatnyi vágyaira* is, amelyek a párkapcsolatuk kezdetén megfogalmazottakhoz képest jelentős eltéréseket mutatnak. Korábban azt láttuk, hogy olyan vágyakat dédelgettek, amelyek családjukhoz kötődtek, vagyis önálló, a szülőktől független életet, ehhez egy saját lakást, valamint gyerekeket. Semmilyen egyéb – nagyobb volumenű és személyesebb – vágyaik nem voltak. Mára ez teljesen átalakult, és szinte csak az utóbb említett „személyes” vágytípusokkal találkozunk. Ez alól csupán azok kivételek, akiknek (1) továbbra sem sikerült saját tulajdonú vagy jó minőségű lakásra szert tenniük, ezért a *vágyak egyik nagy kategóriája továbbra is ez maradt:*

„Nagyon vágyok arra, hogy hát rendbe legyen ez a lakás, hogy alá álljak a zuhany alá, le tudjak zuhanyozni. Hiába van a fürdőszoba kialakítva, attól, hogy hát a víz bent van, még a bojler nincs nekem fölszerelve, nincs lecsempézve, nincs egy zuhanyzó, nincs egy mosogató, nagyon vágyok erre, nagyon vágyok. Vágyok, hogy én is egy kicsit kényelmesen éljek, mert azért elég sokat dolgoztam már. Negyvennyolc évesen itt vágyok, és csak szenvedek meg nyomorgok. (6. sz. interjúalany)

(2) A többség viszont ettől sokkal szerényebb, visszafogottabb vágyakat említ, amelyek láthatóan *kizárólag a személyes fogyasztásukhoz, a hétköznapi szükségletek kielégítéséhez kapcsolódnak*. Ennek egyik legjellemzőbb kategóriája (2a) a *ruházkodás és a kozmetikumok iránti igény:*

„Szeretnék egy új pulóvert, mert ez ritkán jön össze, meg hát irigylem azokat az embereket, akik csak úgy mindennap elmennek és megkajálnak, semmivel nem foglalkoznak, elmennek szoláriumba, ide-oda. Egyébként ezt az életvitelt nem tudnám csinálni, de azért egy kicsit kényeztetném magamat.” (3. sz. interjúalany)

„Vágyom egy hosszú kabátra, szép ruhába felöltözni, koztümre, de szépségszalonna, fodrász, kozmetika. Hát, majd ha jobb lesz az embernek.” (52. sz. interjúalany)

„Mindenre vágyom, de most leginkább egy tavaszi cipőre, de lehet, hogy soha nem lesz meg.” (81. sz. interjúalany)

Ehhez szorosan kapcsolódik egy olyan tipikus vágy is, amely azzal kapcsolatos, hogy a nagyon szegény nők sok esetben másoktól kapják a ruháikat, nem vásárolnak maguknak. Körükben hangzott el gyakran az az igény, hogy szeretnének egy teljesen új, saját maguk által választott ruhát.

„Egyszer egy olyan ruhát szeretnék, amit még nem hordott senki.” (51. sz. interjúalany)

„Ne kelljen mindig a turkálóból vásárolni és a legolcsóbb ruhát megvenni.” (23. sz. interjúalany)

A másik csoportba (2b) *a szórakozáshoz, a szabadidő eltöltéséhez kapcsolódó vágyakat* soroltuk. Ezen belül elsősorban nem a lakáson kívüli szórakozási lehetőségek vonzzák a nőket – bár néhány említés történt moziba vagy színházba menésről –, hanem az otthonukban történő kikapcsolódás. Az ehhez szükséges műszaki cikkekre vágnak többen, elsősorban zenehallgatásra és/vagy filmnézésre alkalmas eszközöket szeretnének.

„Hát vannak olyan dolgok, hogy én is szeretnék magamnak egy DVD-lejátszót, hogy én is, hogyha itthol vagyok, pihenek, akkor megnézhetnék néhanapján egy filmet, de sajnos erre nincsen lehetőség.” (44. sz. interjúalany)

A vágyak utolsó kategóriája pedig (2c) *az utazásról, a nyaralások lehetőségéről szól*. Ennek a kategóriának a sajátossága, hogy ezt leginkább a magasabb iskolai végzettségű nők említették.

„Hát igen, hát mivel én igencsak fiatal vagyok, én nagyon szeretnék utazni, világot látni.” (16. sz. interjúalany)

„Vágyak? Hm, tényleg, én nem is gondolkozok ilyeneken soha, hogy a vágyaim. Hát, egyszer elmenni valahová majd nyaralni, az nagyon jó lenne. Kicsit pihenni.” (36. sz. interjúalany)

(3) Az utolsó, viszonylag nagy kategóriába pedig azok tartoznak, akiknek *saját megítélésük szerint nincsenek vágyaik*.

„Nekem nincsenek egyéni vágyaim, nekem mindig az a legfontosabb, hogy a gyerekeknek legyen meg minden. Mert nekem teljesen mindegy, hogy van vagy nincs, én már elvagyok.” (59. sz. interjúalany)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a nők olyan nagyfokú lemondást éltek és élnek meg életük folyamán, hogy számukra a vágyak „kordában tartása” tökéletesre sikerült. Az előzőekben bemutattuk, hogy fogyasztásuk kizárólag a napi élelem, a legfontosabb rezsikiadások és a gyermekekkel összefüggő kiadások finanszírozására irányulhat, valamint azt is hangsúlyoztuk, hogy pénzük nem elegendő egy hónapra, ezért az irreális mértékű takarékoskodás, a hitelről hitelre élés és az állandó lemondás állapota szinte teljes mértékben elfojtja a vágyak kialakulását is.

b) Női elégedetlenség a jelenlegi nemi szereposztással és a családon belüli megbecsültséggel

Blaskó Zsuzsa (2006) a család tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel eredményeire épülő elemzésében *a családtagok közötti szerepmegosztásnak egy olyan aspektusát is vizsgálta, hogy a különböző családon belüli feladatok aránya hogyan oszlik meg a két nem között, és ez hogyan hat a felek elégedettségére*, mennyire sérti vagy nem sérti igazságérzetüket. Az eredmények szerint Magyarországon elhanyagolható azon háztartások száma, amelyekben férfiak és nők hasonló mennyiségű háztartási munkát végeznek, az az általános, hogy a nők a férfiakhoz képest többszörös terhet vállalnak. Ezt a helyzetet a nők többsége teljesen igazságosnak véli, csak kevesen vannak, akik nem. Ahogy Blaskó fogalmaz, *emancipálódásuk csupán elvi síkon jelenik meg, semmint saját párkapcsolatuk megreformálásának szintjén*. A nők többsége egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy a férfiaknak többet kellene vállalniuk a házimunkából, mint amennyit most végeznek, mégis igazságosnak érezték a fennálló helyzetet. A kutatás eredményei szerint pedig ezen aránytalanságok miatt a felek között nem nagyon szoktak viták kirobbanni, a többség életében soha, egy kisebb csoport életében pedig ritkán, de előfordul. Érdekes a férfiak véleménye is ezzel kapcsolatban, mert ők kb. annyian értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy a férfiaknak többet kellene vállalniuk a házimunkából, mint ahány nő, de a saját életükben ők is hasonlóan ragaszkodnak a kialakult status quo-hoz, mint a nők, sőt több mint felük úgy gondolja, hogy igazságos rész jut rá a feladatokból. Finomítva az információkat, Blaskó azt találta, hogy jelentős mértékű egyenlőtlenséget is elfogadnak azok a nők, akik alapvetően hagyományos nézeteket vallanak a felek szerepeiről, ők eleve nem gondolják, hogy a két félnek azonos vagy akár csak hasonló mennyiségű munkát kellene végeznie. Ez nyilván jelentősen mérsékeli a nők elégedetlenségét is, sőt, ők maguk nem is igen elégedetlenek. Ugyancsak mérsékli az elégedetlenség fokát az a helyzet, amikor a nők azért látják indokoltnak társuk csekélyebb szerepvállalását, mert annak munkahelyi leterheltsége van. Ugyancsak mérséklődik az elégedetlenség abban az esetben is, ha a társak elismerik és értékelik azt a munkát, amelyet a nők a háztartásban végeznek. Vizsgálatunk szempontjából különösen érdekesek azok

az összefüggések, amelyek három kategória mentén születtek: (1) csak a férfi jár el dolgozni, (2) csak a nő jár el dolgozni, (3) egyik fél sem dolgozik. Blaskó eredményei szerint azokban a háztartásokban, amelyekben *csak a férfiak dolgoztak*, a házimunkára fordított időben mutatkozó kb. ötszörös különbséget is igazságosnak érezték mind a férfiak, mind a nők. Ahol *csak a nők jártak el dolgozni*, viszont nem fordult meg az eredmény, hanem általában a kétkeresős családokra jellemző terhelési nagyságok mutatkoztak. Férfiak és nők ezt is egyaránt igazságosnak tartották, vagyis azt, hogy a dolgozó nők kb. másfélszer annyi időt töltenek házimunkával, mint az egyébként nem dolgozó férfiak. Ahol pedig *egyik fél sem dolgozott*, szintén másfélszeres volt a nők által végzett házimunka mennyisége a férfiakéhoz képest, amelyet ezen a szinten még mindig igazságosnak tekintettek nemtől függetlenül. Kutatásunk szempontjából az is fontos családpszichológiai összefüggés, hogy az együtt élők különböző magukkal hozott igényekkel és megfogalmazott vagy akár tudatalatti elvárásokkal lépnek be a házasságba. Közös életük során viszont jelentős hatások érik személyiségüket, illetve kapcsolatukat, amelyek következtében igényeik, elvárásaik jelentősen változhatnak. Ez nagymértékben meghatározza közös életük szubjektív értékelését, és kulcsfontosságú a felek elégedettsége szempontjából is.

Interjúalanyaink életét is számtalan hatás érte, amely vélhetően jelentős változást eredményezett a férfiakkal szembeni – párkapcsolatuk elején megfogalmazott – elvárásaikban. Emlékeztetnénk arra, hogy ebben az időszakban férfiak és nők – saját magukra és társukra nézve is – egyaránt a tradicionális szereposztást preferálták, elfogadva a hagyományos szerepek által kijelölt helyüket a hierarchiában. Ehhez képest vizsgáljuk, hogy a női vélekedésekben következtek-e be olyan változások, amelyek azt mutatnák, hogy a korábban preferált szereposztást jelenleg már nem vagy csak kényszerből fogadják el. Ennek kapcsán megvizsgáltuk, hogy vannak-e különbségek a nők elégedettségei között azzal összefüggésben, hogy milyen státuszt töltenek be a családban, azaz dolgoznak vagy otthon vannak. Abban a csoportban, amelyben *a férfiak munkanélküliek*, a nők pedig vagy dolgoznak, vagy valamilyen gyermekellátásban részesülnek, a nők *nagyon jelentős része teljes mértékben elégedetlen a jelenleg meglévő szereposztással*, szinte mindnyáján elvárják, hogy valamilyen segítséget kapjanak a társuktól, bár, azt látjuk, hogy megfogalmazott igényeik arra már nem terjednek ki, hogy a férfiak ne csak „besegítsenek”, hanem teljes mértékben magukra is vállaljanak egy-egy tevékenységet.

„Nem vagyok elégedett vele, mert én csinálom mindent; azt tartanám ideálisnak, hogyha ő is besegítene, de addig, ameddig én mosok, főzök, addig, hogyha ő otthon van, a gyerekekkel foglalkozna egy kicsit többet, az jó lenne.” (81. sz. interjúalany)

„Elégedett nem vagyok; ha besegítene a házimunkába meg a jövedelembe, egy kicsit könnyebben élnénk, akkor elégedettebb lennék, de így nem, hogy mindent én csinállok.” (58. sz. interjúalany)

Néhány válasz továbbra is *elégedettséget tükröz a mostani szereposztást illetően*. Ebben az esetben viszont erős kapcsolatot látunk azzal, hogy az elégedett nők körében a férfiak inkább elismerik igazi munkának a házimunkát. Bemutattuk korábban, hogy mintánkban, bár rendkívül kevesen, de vannak olyan férfiak, akik így gondolkodnak, most pedig azt mondhatjuk, hogy ennek nagyon erősen pozitív hatása van a nők elégedettségére. *Ez egybecseng Blaskó (2006) azon kutatási eredményével*, hogy a nők egyenlőtlenséggel szembeni elégedetlenségei jelentős mértékben csökkennek abban az esetben, ha társaik elismerik és értékelik azt a munkát, amelyet a háztartásban végeznek.

Hasonlóan elégedetlenek azok a nők is a jelenlegi szereposztással, ahol *mindketten munkanélküliek*, vagyis egyiküknek sincs legális jövedelemforrása.

„Hát, én azt mondom, hogy az lenne a természetes, hogy a férfi is besegít a porszívózásba, ha feltörüli a követ, szerintem, abba se törik el a keze, mert egy nőnek sokkal több a feladata, sokkal több a dolga, mint egy férfinak. Mert hát, ha egy férfi eljár dolgozni, otthon nem sok mindent csinál. A nő, ha eljár dolgozni, annak még otthon ugyanúgy helyt kell állni, sok esetben tényleg többet. Én szerintem az lenne az igazi, legalábbis egy rendes férj, ha tud, besegít, szerintem az lenne az igazi.” (89. sz. interjúalany)

„Hogy lennék már elégedett, de hát mit csináljak? Mit tartanék? Hát azt tartanám, hogy ha segítene, ha már nincs munkája, akkor bevásárolna ő is, tudja nagyon jól, hogy mennyi rengeteg dolgom van, de hát én már erről nem is álmodom. Csak legalább lenne munkája.” (68. sz. interjúalany)

Érdekesen alakul abban a csoportban az elégedettség, ahol *a nők a munkanélküliek*. Itt sem találunk semmilyen árnyalatnyi eltérést az előző két típushoz képest, itt is azt mondhatjuk, hogy szinte mindegyik nő elégedetlen a kialakult családon belüli szereposztással. Ez annál is inkább érdekes, mivel azt láttuk, hogy azok a nők, akiknek nincs munkahelyük, az otthoni munkák mennyiségének és időtartamának jelentős növelésével kompenzálják a munkaidő-kiesést. Ugyanakkor ebben a kategóriában figyelhető meg az is, hogy a férfiak, annak jogán, hogy ők keresik a család pénzét, viselkedésükkel olyan hatalmi hierarchiát építenek ki, amely a nők számára rendkívül megalázó, és nehezen fogadják el, hogy férjeik lenézik egész napos tevékenységeiket.

„Akármennyit dolgozok, akkor sem hiszi el, hogy fáradt vagyok, nem is nézi semmi-be sem. Ha feltörlöm a követ, ugyanúgy végiggyalogol rajta. Meg mit, azt a kis levest megfőzted, mi az? Úgyhogy nem, nem vagyok megbecsülve.” (22. sz. interjúalany)

Mindezek ellenére *a nők továbbra is úgy vélik, hogy a házimunka természetes női feladat*, amelyet elsősorban nekik kell végezniük, ugyanakkor megjelenik annak igénye is, hogy ebben valamilyen részben a férfiak is vegyenek részt.

„A társam lényegében a háztartásban nem szokott segíteni. [...] Nem becsüli meg a munkámat. [...] Ideálisnak azt tartanám, ha ő is kivenné a munkából való részét, mivel hogy nem nagyon szokta betartani, hogy tisztelje, becsülje a munkámat, és énszerintem ha ő is csinálná azt, amit én, szerintem akkor jobban becsülné a munkámat. Végül is nem, nem nagyon becsül meg. Mert olyan típus, hogy nem tud megbecsülni semmiféleképpen.” (73. sz. interjúalany)

„Jó, ez a nőnek természetes, viszont a nő több megbecsülést kaphatna emiatt, hogy igyekszik. Legalább az igyekezetét nézné, mert nehéz a nőnek ezt a feladatot a gyerek mellett ellátni.” (79. sz. interjúalany)

Mint ahogyan már említettük, e helyzet igazságtalansággként való érzékelése a nők körében elégedetlenséget szül, és nagymértékben veszélyezteti az együttélés minőségének megítélésén keresztül annak stabilitását is.

c) A női várakozások teljesületlenségeinek okai és következményei

A párkapcsolat sikerességének megítélésében is eltérő lehet az együtt élők véleménye. A sikerességvizsgálatok klasszikus eredménye, hogy a tradicionális típusú párkapcsolatban élők, akik ragaszkodnak a hagyományos partnerkapcsolati szerepekhez és a nemek szerinti feladatdifferenciálódáshoz, ahol a férfiak szerepei instrumentálisak, a nőké expresszív, gyakrabban minősítik együttélésüket sikeresnek, mint azok, akik modern típusú házasságban vagy élettársi kapcsolatban élnek, és amelyben a hangsúly inkább a kapcsolat érzelmi aspektusán van. Ezt bizonyítja Pongráczné és S. Molnár (2000) vizsgálatának eredménye is, amely szerint az életükkel elégedettebbek, a magukat a középső osztályba sorolók az érzelmi kapcsolatot másoknál sokkal nagyobb mértékben tartják meghatározónak, mint az életükkel elégedetlenek, míg a külözések között élők többsége egyáltalán nem tartja a sikeres házasság kiemelten fontos kritériumának azt, hogy a házaspár között megértés legyen. Kutatási összefoglalójukban kifejtik: „A kevésbé iskolázott, alacsony társadalmi státuszú, gondokkal küszködő, életükkel elégedetlen emberek érzelmi igényei az átlagosnál sivárabbak, és a házasságot már

akkor is sikeresnek tartják, ha a háztartás rendben van, és a család jövedelme megfelelő. A házasság iránti magasabb igények (azonos társadalmi háttér, műveltségbeli, szemléletmódbeli azonosság) az iskolázott, anyagilag és egzisztenciálisan biztonságban élők jellemzői.” (Pongráczné – S. Molnár 2000: 63.)

Mi nem tudunk az interjúalanyaink házasságának minőségéről beszámolni, hiszen, mint ahogyan a családszociológia hangsúlyozza, ahhoz mindkét fél véleményének ismerete szükséges. Ugyanakkor rendelkezünk információkkal a női elvárások teljesüléséről és az azokkal való elégedettségéről. Interjúalanyaink körében *az egymással szembeni elvárások teljesülésének vizsgálata* kapcsán ugyanis arra is rákérdeztünk, hogy mit gondolnak a nők, melyikük az elégedettebb ezen elvárások teljesülése terén. A válaszokból három jól elkülöníthető dimenzió alkotható.

(1) A nők nagyon alacsony, szinte elenyésző hányada nyilatkozott úgy, hogy *teljesültek az elvárásai* a férjükkel vagy élettársukkal szemben. Ezen belül az egyik válaszkategóriába azokat a válaszokat soroljuk, amelyekből az derül ki, hogy bár különösebb okuk nincs az elégedettségre, de annak érdekében, hogy elkeseredettségük ne uralkodjon el rajtuk, *leginkább pszichésen próbálják magukat erősíteni* és a helyzetüket túlélendő, csökkenteni elégedetlenségük szintjét:

„Szerintem nekem teljesültek az elvárások, mert én úgy vagyok vele, hogy nekem minden mindegy. Nem mindegy, de beletörődök, hogy nem úgy van. Néha, ha rossz napom van, akkor kitör belőlem, hogy elegendem van az egészből, de úgy próbálok tartani magam. Hát, ha ez így van, akkor ez így is lesz jó.” (3. interjúalany)

„Hát, szerintem biztos, hogy teljesültek. Én megteljesítettem neki a gyerekeket, ú is nekem. Mondjuk, mindent, amire vágytam, megkaptam tőle, úgyhogy énszerintem mind a ketten meg vagyunk elégedve avval, amink van, elfogadjuk így, mert muszáj.” (54. sz. interjúalany)

(2) A túlnyomó többség viszont *egyértelműen elégedetlenségről* számolt be, úgy érzik, hogy azok az elvárások, amelyeket a párkapcsolatuk elején megfogalmaztak a társukkal szemben, egyáltalán nem teljesültek, többségük nem ezt az életet kívánta magának. Ezen belül az egyik csoportot azok a nők alkotják, akiknek *azért nem teljesültek az elvárásaik, mert a körülmények arra kényszerítették őket, hogy maguk is dolgozzanak*, annak ellenére, hogy ezt a férjüktől várnák el.

„Hát, én azért vagyok elégedetlenebb az elvárásaimmal, mert, már így a munkából kifolyólag, hogy dolgozni kell nekem is ahhoz, hogy el tudjuk a gyerekeket tartani. Csak hát nem tudunk mit csinálni. Már most szeretem ezt a munkát, amit csinálok, de azért, mit tudom én, sok így. Az ember belefárad.” (36. sz. interjúalany)

Így szempontjukból felborult a tradicionális munkamegosztási egyensúly, nem is beszélve arról a helyzetről, amikor a férfiak egyáltalán nem is dolgoznak, így a nők a klasszikus családfenntartók is, minden egyéb tevékenység végzése mellett (háztartás, gyereknevelés, kerti munkák stb.).

„Hát, nem teljesültek, mert dolgozni nem dolgozik, nem érdekli semmi, mi hogy legyen, hogy ő is kicsit ideges lenne, hogy van-e pénzünk, nincs pénzünk, miből veszek, hogy veszek, nem változott semmi, mindig is én törődtem mindennel. Hát én elégedetlen vagyok eléggé, mivel nem dolgozik sehol sem, semmi jövedelme nincs. Ő elégedett, mert ha nem volna, menne keresni magának munkahelyet, nem lébecolna itt naphosszat.” (58. sz. interjúalany)

Azt látjuk, hogy különösen *a munkanélküli férfiak hozzáállásával elégedetlenek a nők*, szerintük nem akarnak dolgozni, de elvárják, hogy ők mindenben olyanok legyenek, mint korábban, illetve egy új elvárás is megfogalmazódik a nőkkel szemben – a pénzszerzés, bármilyen áron. Tovább nehezíti a helyzetüket és egyben tovább növeli elégedetlenségüket, hogy a legtöbb családban az alkoholfogyasztással együtt a nők bántalmazása is mindennapossá vált.

„Eleinte jó volt, de már utólagosan semmi. Úgy gondoltam, csak dolgozunk mind a ketten, ketten csak megvolnánk abból a pénzből, de így, hogy füle botját sem mozditja. 55 évesen már nem is kell, de nem is akar menni, mert ha valaki akarna, keresne, mert ha kapna 5000 Ft-ot vagy 2000 Ft-ot, és csak a felét adná ide is, jó volna, de nem látok sose belőle egy fillért se. Kezdetben is megitta a magáét, de így a fizetést hazaadta, inkább kért sörrevalót, meg nem gépezett, meg minden. Most már rosszabb: ami kis pénze van, azt is elissza.” (32. sz. interjúalany)

(3) A harmadik csoportba azok a válaszok kerültek, amelyek tanúsága szerint *a nők a saját életüket és kapcsolatukat korábban egy magasabb minőségi szinten képzelték el*. Ez nem kizárólag az anyagiakra irányul, hanem a partnerkapcsolat színvonalára is. Az ilyen esetekben leépült érzelmi viszonyulások, szenvedélybetegségek és folyamatos konfliktusok is jelen vannak. A válaszadók körében ez a leggyakoribb kategória.

„Hát, sose tudtam, hogy lényegében mi volt az ő elvárása, amit ő mondott, hogy szép lakás meg biztos anyagi körülmény, meg olyasmire gondoltunk egymással szemben is meg együtt is, hát van, ami megvalósult, van, ami nem. Hogy ő mit várt el? Énszerintem én megadtam azt, ami tőlem telt, szóval én így gondolom. Hát én azt hiszem, hogy az ő gondolkodása olyan különleges, szóval az természetes, hogy van egy lakás, és van egy feleség, és az otthon van, mikor kell, és az megcsinál mindent. Szóval

másképp gondoltam én, hogy ő többet foglalkozik velem, hogy többet beszélgetünk, meg ő passzívabb, neki mindig minden jó. Ugyanakkor vannak dolgok, amit nem tudok, pl. az alkoholizmust nem tudom elfogadni, az ivászatot nem tudom elfogadni, a barátait nem tudom elfogadni.” (88. sz. interjúalany)

(4) A negyedik kategóriába azokat soroltuk, akik *nemcsak a maguk elégedetlenségéről nyilatkoztak, hanem a társukéről is*. Ezekben a kapcsolatokban viszonylagos harmónia uralkodik, ide zömmel azoknak a nőknek a válaszai kerültek, akik egy rossz kapcsolat után új társat találtak maguknak, akivel még kiegyensúlyozott életet élnek.

„Jelenlegi kapcsolatomban jól érzem magam, mivel a régi kapcsolatomban, az első házasságomban tönkrement, nagyon rossz volt. Férjem italozó, verekedő, agresszív ember volt, muszáj volt kilépni a kapcsolatból, mert kinyírt volna bennünket. [...] A jelenlegi párommal mi boldogok vagyunk. Csak vágyaink vannak, amit nem tudunk, mikor lesz elérhető. Nem tudom, mikor lesz jobb sorsa az embernek ebbe a mai világba. Megéljük még azt, hogy felnőnek a gyerekek, fel tudjuk nevelni, mert az iskoláztatással is van egy baj, gond van az anyagi részével. Minden nagyon sokba kerül, a fiam továbbtanulása is pénz. Sokkal könnyebb olyan családban, ahol meg van oldva az anyagi helyzet, lehet iskoláztatni a gyereket. Ahol szorulnak minden hónapban, éppen csak összeér a kosztipénz, a havi kiadások. Férjemmel nem szoktunk veszekedni, mindent magába nyel, és így megoldódik, ő nem mond nemet, mert tudja, hogy nem lehet ebben a mai világban. [...] S ezzel telnek a napok, hogy tépelődünk, hogy mi lenne a legjobb. Most minden erőnket arra összpontosítjuk, hogy felneveljük őket. Később majd jöhetnek a mi vágyaink, hátha lesz még jobb világ, jobb élet, ha felneveltük őket, lesz majd munka, kicsit jobban fogunk élni.” (52. sz. interjúalany)

(5) Az ötödik kategóriába azokat soroljuk, akik azért nem elégedettek az elvárásaik teljesülésével, mert abban *életük legfőbb vágya, a megfelelő szintű saját otthon hiányzik*. A korábbiakban már bemutattuk, hogy a nők többségének elképzeléseiben – párkapcsolatuk elején megfogalmazott legfőbb vágyuk – egy elfogadható színvonalú saját lakás szerepelt, szinte ez volt minden, amit maguk számára kívántak. Ez az igényük jó néhány év elteltével többüknek még mindig nem teljesült. Néhányuknak pedig az jelent nehézséget, hogy a megszerzett lakásuk alacsony komfortfokozata vagy nem megfelelő nagysága nem elégíti ki a szükségleteiket. Szegénységük mélyülésével a korábbi optimizmusuk is eltűnt arra vonatkozóan, hogy ez valaha is változni fog.

„A lakásviszonyaink, hát, így jó, jó lenne, én szeretném, ha lenne egy fürdőszoba is. Szocpolbul. Csak hát hiába csináltatnék fürdőszobát, ez egy régi vályogház, egy

csütörés, oszt annyi. Ide nem lehet csinálni, pedig a helye már megvan, csak nincs benne fürdőkád, meg zuhanyzó se, meg mosdó se. De, mondjuk, ott tartjuk rossz időbe a csirkéket, meg hébe-hóba a malacot. Most azon van egy hangsúly, hogy le szerettem vón rakni a kis píz, hogy visszaköttessem a villanyt, mer a négy gyereknek ez nem jó.” (54. sz. interjúalany)

„A gyerekek ha hazajönnek, olyankor tanulnak, én kint vagyok a konyhában, teszem a dolgom, ami van, akkor ők bent vannak, na de nem mindegyik tud tanulni, mert annyira kicsi, egy szobában négy gyerek hogy tanul? Végül is ezeknek mindnek el kéne húzódnia, ez a lakással a baj, lefoglalják azt az egy szobát. És egyszerűen olyankor az van, hogy ha vagy a konyhába vagy a spájzba vagy a WC-be behúznak, akkor nem megy az ember a WC-re, mert végül is valahova elülnek, leülnek, elhúzódnak, és akkor ott magol magának egyik-másik, mikor hol tud. És akkor bejön a veszekedés. Mondjuk ott is, mert az egyik mondjuk bekapcsolja, mondjuk én, bemegyek a szobába, bekapcsolom a tévét, mondjuk énvelem is veszekednek, hogy anyuka, kapcsold ki a tévét, mert ugye nem tudnak tanulni. Mondjuk, igazat adok nekik, de mondjuk, mikor már én bementem, ugye hét óra van. Akkor mi van? Hát mondjuk, én is szeretnék leülni, oszt tévét nézni és nem azt várni, hogy végül is a gyerekek tanulnak.” (51. sz. interjúalany)

(6) A hatodik kategóriában pedig megjelenik az abból fakadó elégedetlenség, amelyről a korábbiakban már írtunk, és amelynek felbukkanására számítani is lehetett, *az eltérő iskolai végzettségből fakadó problémák*. Jeleztük, hogy elég nagy számban vannak azok a nők, akik alacsonyabb iskolai végzettségű férjet vagy élettársat választottak maguknak. Azt is leírtuk, hogy ezek a – minimum érettségivel rendelkező – nők vélhetően azért élnek mélyszegénységben, mert a férjeik alacsony iskolázottsága ebben a helyzetben tartja őket. Közülük többen az idő múlásával szembesültek azzal a helyzettel, hogy férjeik szellemi szintje, tudása kevés az ő igény szintjükhöz.

„Eleinte nem voltak elvárásaink, mert igazából hat hónap után nem is nagyon ismertük egymást, utána, azóta nekem úgy igazából az elvárásaimnak nem tud megfelelni, mármint az olyan elvárásaimnak, hogy igazi férj legyen, dolgozzon, törődjön a családjával, ne ő legyen az első, hanem a gyerekek. Meg én nem szeretem a buta embereket, ő pedig nem nagyon van otthon minden kérdésben, meg hát, nem tudok úgy vele igazán beszélgetni, csak a gyerekekről és a háztartásról. Szoktam mondani neki, hogy beíratom iskolába.” (9. sz. interjúalany)

A nők családon belüli státuszának szubjektív megítélését vizsgálva elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy ezek után mennyire fogadják el azt a provokáló

kijelentést, hogy a „férfi a család ura, az asszony pedig az alárendeltje”. Mindezzel *a nemek között meglévő hatalmi viszonyulások módosulását kívántuk követni*. Láttuk a korábbiakban, hogy párkapcsolatuk kezdetén szinte automatikusan, mindenféle feltétel nélkül elfogadták az alárendelt női sorsot, a hatalmi hierarchia csúcsára egyértelműen a férfiakat állították, annak minden következményével. Mára a helyzet jelentősen változott. *Egyetlen kategóriába csoportosulnak a válaszok – rendkívüli, de a nők ezzel a kijelentéssel egyáltalán nem értenek egyet*, mintha néhány év alatt komoly emancipálódási folyamat zajlott volna le az életükben tradicionális körülményeik között is. Tulajdonképpen a válaszokra az sem hatott, hogy alacsonyabb vagy magasabb volt az iskolai végzettsége a válaszadónak, de a munkaerő-piaci státusz sem, mert azok a nők, akik nem dolgoznak, eltartotti státuszban vannak, ugyanolyan elutasítóak voltak e kérdés kapcsán, mint azok, akik dolgoztak, sőt eltartották férjeiket vagy élettársaikat is. *A különbség csupán abban van közöttük, hogy ezt a véleményt mennyire tudják érvényesíteni a kapcsolatokban*. Azt látjuk, hogy vannak (1) *határozott kiállású, a férfiak uralmi vágyait visszaszorítani képes nők, ők elsősorban azok, akik már jó ideje családfei szerepben vannak*, és valamilyen ok miatt (betegség, rokkantság, munkanélküliség, alkoholizmus, munkakerülés stb.) kénytelenek eltartani a társukat.

„Nahát, ezt nem bírom! Hát csak azért nem, mert én ugyanolyan embernek érzem magamat, mint ő. Nem vagyok azért, mert most én nőnemem van, az egy dolog, én megteszem a magam részét, ő meg nem. Nem vagyok alárendelve, végül is én nem lennék jó az olyan társadalomban, ahol a nőket lenézik, már régen kiirtottam volna minden hapsit akkor. Nem szeretem, én egyszerűen már annyit szenvedtem, hogy nem bírom elviselni, amikor az embert leigázzák. És azt mondja, hogy te hallgass, kussolj, mert nő vagy. Miért, mire fel? Ha én ugyanazt el tudom vagy még többet el tudok látni, mint amit ő, muszáj vagyok.” (51. sz. interjúalany)

(2) A másik csoport tagjai bár *elvi síkon nem fogadják el, hogy férjük vagy élettársuk uralkodjon felettük, de ennek érvényt szerezni különböző okok miatt nem tudnak*. Ebben a helyzetben viszont ez egy újabb konfliktusforrás és egy újabb elégedetlenségre okot adó tényező a nők szemszögéből.

„Hát, nem értek vele egyet, mert mindig az egyenjogúságért harcolok, csak hát a férjem úgy tekinti ezt, hogyha én is naponta 40 kilókat emelgetnék, akkor lennék csak egyenjogú, és ő meg végzi a nehéz fizikai munkát, és neki jár az esti másfél órás beszélgetés a barátokkal, de nekem az a kötelességem, hogy ne vágyódjak szórakozásra meg ide-oda, mert igényeim lennének, de érjem be azzal, hogy ez van.” (79. sz. interjúalany)

Azt is látjuk, hogy *a férfiak az uralmukat megtartó technikák közül kettőt alkalmaznak rendkívül „sikeresen” a nőkkel szemben:* vagy arra hivatkoznak, hogy pl. (mint ahogyan az előző részletből is láttuk) erősebb fizikumuk miatt ők a nehezebb munkákat is bírják végezni, míg a nők nem, melyben az „erősebb joga” elve köszön vissza. Ez nem más, mint a *hagyományokhoz kötődő, biológiai különbségekből fakadó előnyök érvényesítése*. A másik hatalommegtartó férfi-technika az agresszió, a fenyegetéssel és közvetlen bántalmazással fenntartott uralmi rendszer, amelyben *a nők félelemben tartása révén érik el céljukat*.

„Nekem nincs olyan, hogy uram! Nem. De mégis uralkodik felettem, amit kénytelen vagyok elviselni. Én nem látom az értelmét a lázadozásnak ellene, mert hiába lázadunk, most lázadok, utána meg két hétig nyomom az ágyat, mert úgy elver. Nem lázadozunk itt sehova! Én elfogadom így a sorsomat, de ha találok valamit, akkor biztos, hogy meg fogom mutatni országnak-világnak, hogy lehet még 3 gyerekes, egyedülálló nőből is valaki, ha egyedül maradok, talpra fogok állni!” (31. sz. interjúalany)

Mindez azt is jelenti, hogy a mélyszegénységben élő nők életük folyamán eljutottak egy olyan fázisba, amelyben a kiszolgáltatottságuk, a túlterheltségük, a félelmük a szegénységtől, a pénztelenségtől, a férfiak agressziójától olyan szinten „öntudatosá” tette őket, illetve olyan mértékben tette számukra nyilvánvalóvá, hogy erőfeszítéseik révén kénytelenek, illetve tudnak is olyan teljesítményeket produkálni, mint amilyeneket korábban csak a férfiakra képzeltek, amely *kimozdította gondolkodásukat és értékrendjüket a patriarchális alávetettség teljes elfogadása alól*. Azt tapasztaljuk tehát, hogy a nők – neveltetésüknek megfelelően – igen hosszú időn keresztül hajlandóak a patriarchális rend minden értékét, normáját, nemi alapú szerepmegosztását elfogadni. Értékrendjük változása – alávetett helyzetük igazságos és természetes voltának megkérdőjelezése – csupán akkor következik be, amikor rendkívül szélsőséges, olykor életveszélyes és akár hosszú évekig is tartó krízises életük tűréshatáráig jutnak, és gyakorlatilag már nincs mit veszíteniük azzal, ha szembeszállnak a férfit partnereikkel, és megpróbálják érvényesíteni saját érdekeiket is. Ebből a szempontból viszont a legnagyobb problémát számukra az jelenti, hogy bár *a nők értékrendje saját maguk státuszának megítélése szempontjából az idők folyamán átalakult, de a férfiaké nem*, így tulajdonképpen a változásra (az egyenlősítés irányában) közös életükben semmilyen esély sincs. Ezt a nők többsége – mint a korábbiakban is kifejtettük – *elhúzódó deficiens állapotként éli meg*, ami kimeríti a legnagyobb tartalékokat is, jelentős teherterelt idézve elő számukra. Ráadásul ebben a szituációban egy másik csereelméleti összefüggésre is rábukkanunk: azok a férfitulajdonságok, amelyek a korábbiakban kíváncsnak és értékesnek tündek a nők számára, a helyzet megváltozásával

értéktelenné, sőt kellemetlenné váltak. Ezt az elmélet azzal magyarázza, hogy a külső szituáció módosulása a nők összehasonlítási szintjét is befolyásolta, még-hozzá negatív irányban.

Mindezeknek komoly következménye lett *a nők érzelmi szintjére, a társukhoz fűződő viszonyukra is*. Aktuális érzelmi állapotuk értékelése során három kategória bontakozik ki, melyből (1) az első a nők érzelmeinek tökéletes torzulását, *negatív irányú változásait* tükrözi, és a saját szavaikkal élve *gyűlöletet, utálatot jelent*. Az ilyen érzelmű nőknek a többsége azokból a családokból kerül ki, ahol csak a férfiak a munkanélküliek, ők nem. Bár minden egyéb családtípusban is jelen van ez a típus, de jellemzően, szinte 100%-ban csupán az említett családokban.

„Nagyon megváltoztak az érzelmeim. Sajnos, tudod, ez a nagyon sok rossz belőlem, nem tudom, egy utálatot, gyűlöletet vált ki, én már semmi jót nem érzek iránta. Hogy képes tönkretenni az életünket csak azért, hogy ő jól érezze magát, mert ez csak az ő igénye. Sajnálom úgy, mint embert, meg ha visszagondolok arra, hogy az eleje tényleg nagyon jó volt, hogy tud az ember idáig sülyedni, hogy mindenkivel minden rosszat el tud követni, nem, nem tudom megérteni. Viszont annyi rosszat kaptam tőle, hogy én most már gyűlölöm.” (89. sz. interjúalany)

„Hát túl jól nem érzem magam, csak elvagyunk most már egymás mellett. Az érzelmeim rossz irányba változtak, az már biztos, mert már semmi sem köt hozzá, csak éppen együtt vagyunk. A munkanélküliség, a nemtörődömség, a kevés jövedelmet, azt is elszórakozta, azt se adta haza, munkahelyet nem keres magának, hazudgál. Ha kap egy kis pénzt, azt sem adja ide, hazudik, hogy nem adtak. Az elköltözésen és a különélésen is gondolkoztam már, csak egy az, hogy nincs hova menni. Meg a lakás közös, ő nem megy el, én meg nem hagyom a lakást, mikor én dolgoztam érte.” (58. sz. interjúalany)

Ezen a típuson belül különös jelentőséggel bír azoknak a nőknek a haragja és gyűlölete, akiknek *a férjei a gyermekeik életét is jelentősen megnyomorították*:

„Változtak, igen. Kihidegültem belőle. Hát a sok rossz, az italozás, hogy nagyon sokat ivott, a gyerekeimet állandóan üldözte. Én ezt nem tudom neki elfelejteni, hogy kilökte a fiamat, akkor itthon is ezeket a cirkuszokat, amit csinált. Gondoltam már arra is, hogy elköltözöm, csak az a helyzet, hogy nem tudjuk megoldani a különélést, mivelhogy nekem sincs annyi pénzem, hogy én lakást vegyek, viszont ő meg nem akar elköltözni.” (45. sz. interjúalany)

„Mondjuk, az van, hogy gyűlölet van bennem. Most meg pláne, most, ahogy felhúztam az egész lelkivilágomat, míg beszélgetünk. Én utálok. Úgy utálok, mint a szart,

sőt annyira az ember még a szart sem utálja. Én annyit csalódtam meg szenvedtem, de nem csak én, a gyerekeim is. Mondjuk, én leginkább azért utálom, mert én, én nem foglalkozom vele, énvelem mi lesz, majd lesz valami, kész, kifűjt. De hogy a gyerekeim mennyit szenvedtek, az rengeteg.” (51. sz. interjúalany)

Szintén az érzelmeket torzító tényező a családokban megjelenő *fizikai bántalmazás* is. *A férfiak egy nagyon jelentős része rendszeresen veri a feleségét vagy élettársát*, ennek következtében a nők érzelmi kötődései eltűntek és a teljes elhidegülés állapotában élnek tovább együtt társukkal:

„Igen, változtak az érzelmeim, mégpedig negatív irányban. A durvasága, azt nem tudtam volna azelőtt elképzelni, hogy engem megüssön, és ez elég gyakran előfordul. Illetve, hát az is, hogy nem tudunk együtt élni, nem tudjuk megbeszélni az alapvető problémákat, mindig az anyósom segítségére vagyunk szorulva. Nem tudom a jövőt elképzelni vele. Hogyha majd csak egymásra számíthatunk, akkor nem tudom, hogy ő ezt hogyan képzele? Gondolkoztam már, hogy elköltözőm tőle, de nem tudok hová menni.” (16. sz. interjúalany)

(2) A második kategóriába azokat a válaszokat soroltuk, amelyekben a nők arról számoltak be, hogy részükről *kapcsolatukat a megszokás tartja össze, illetve jellemzi*. Ezen belül viszont két jelentős alkategória különíthető el. Az egyikbe azok tartoznak, akiknek az érzelmei azért szűntek meg vagy csökkentek, mert (2a) *a férfiak folyamatosan kritizálják őket, hangot adnak lenézésüknek és megalázó módon viselkednek velük*. Ezt a fajta hozzáállást többségében azokban a családokban találjuk, ahol a férfiak „hivatalosan” munkanélküliek, és vagy végeznek alkalmi munkákat, vagy nem, a nők pedig vagy dolgoznak, vagy gyeseen vannak, de mindenképpen rendelkeznek némi jövedelemmel. Ehhez még egy nagyon fontos adalék, hogy több esetben *azok a nők élik át ezt a helyzetet, akiknek a férfiakénál magasabb az iskolai végzettségük*.

„Hát, kicsit lehangolt vagyok, mert hiába igyekszem, de nem néz semmibe se. Mert ha én dolgoznék, és megfelelő keresetem lenne, akkor anyagilag tudnánk haladni, akkor szerintem felnézne rám, és nem bántana azzal, hogy hiába tanultál, mégis egy csódtömeg vagy. Mégsem keresek annyi pénzt, hogy meg tudjunk élni közösen. Mindig többet kellett volna keresni, mint amennyi nekem sikerült. Azt mondja, hogy nekem lenne könnyebb, ha dolgoznék, mert nekem ülő munkám van, szóval nekem irodai munkaköröm van, neki meg, hát, fárasztó fizikai munka. De nekem a gyerekekkel kell foglalkozni; csak ha a szüleim elvállalnák őket, akkor tudnám csak én végezni.” (79. sz. interjúalany)

„Külső szempontból nézve először is nagyon sokat híztam a kislányommal, húsz kilót szedtem fel, ez neki nagyon nem tetszett, és folyamatosan ezért ajnározott, hogy mikor fogok már le, hogy így nem vagyok kíváncsú. [...] A másik pedig, hogy egyfolytában azt hangoztatta, hogy semmit nem tudok normálisan megcsinálni, nem főzök jól, igazából konkrétumokat nem tudok mondani. Azért is kaptam sajnos, mert hogy folyamatosan keresem az állást, de még nem sikerült elhelyezkednem, nagyon sokszor az arcomba vágja, hogy akkor minek végeztem főiskolát, hogy csak élősködök rajta, hogy én őt csak kihasználom. Hiába nézzük azt, hogy gyeseen vagyok és a gyerekről én gondoskodom, a háztartás, az állatok, amiből persze jövedelem származik, ezt mind én végzem. Ő mégis úgy gondolja, hogy én élősködöm rajta. Ebből is viták származnak, ő már szeretné, ha dolgoznék, hogy minél több jövedelmet szerezzek én, mert neki szakmunkásként nincs esélye erre. [...] A testi terroron kívül lelki terrorban is tart, például az a folyamatos megalázás, hogy nem kellettem, mint nő, egy nőnek ez nagyon rossz érzés. A másik az a folyamatos hibáimon való rágódás, hogy csak a hibáimat látta, és soha, de soha, nap-nap után nem tudott egy jó szót mondani nekem, csak mindig a rosszat. A végén tényleg elhittem.” (11. sz. interjúalany)

(2b) A másik alkategóriában azokat találjuk, akik nem a fenti helyzeteket élik át, hanem valójában, ahogyan fogalmaznak, *megszokták egymást*, a szerelem már rég elmúlt, de a kötődés még megvan egymáshoz, függetlenül a meglévő gondoktól is.

„Hát, szerelmes nem vagyok, nem változott végül is annyira. Hát, elvagyunk, már megszoktuk egymást.” (36. sz. interjúalany)

„Szerintem, mára megszokott lett. Nincs már olyan, hogy hú, de jó, hogy itthon vagy, meg örülök, hogy veled lehetek. Úgy elmegyünk néha egymás mellett. Ő is csinálja a maga kis dolgát, én is az enyémet.” (3. sz. interjúalany)

(3) A harmadik kategóriába pedig azokat soroltuk, akik úgy nyilatkoztak, hogy *érzelmeik nem változtak a társukkal szemben a korábbiakhoz képest*. Ezt mindenképpen érdekesnek tartottuk, hiszen minden társadalmi rétegben változnak az érzelmi viszonyulások néhány év együttélés után, ezért ennek okait kutatva kíváncsiak voltunk kapcsolatuk előzményeire. Azt találtuk, hogy kapcsolatukat sohasem jellemezheték mély érzelmek, hiszen az ilyen választ adók mindnyájan nagyon fiatalon, 16–19 éves koruk körül mentek férjhez vagy létesítettek élettársi kapcsolatot, ráadásul rendkívül rövid ismeretség után, a többség 2–3 vagy maximum 6 hónapot említett az együttélés kezdete előtt. Szinte minden házasságban szerepelt valamilyen kényszerdimenzió is, leggyakrabban a nők terhessége vagy a lakástámogatás megszerzése. Ezért vélelmezzük, hogy sohasem az ér-

zelmek játszották a főszerepet a döntéseikben, hanem pl. a szülői családtól való menekülés, a függetlenség vágya és a már említett terheesség vagy lakásszerzési vágy. Vélhetően mindennek köszönhetően élük meg úgy az érzelmi kapcsolatukat, hogy azok a múlthoz képest a jelenben sem sokat változtak. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy ez a fajta vélemény leginkább abban a családformában jelent meg, ahol *mindkét fél munkanélküli*. Úgy tűnik, a közös sors, az együttesen megélt munkanélküli állapot kiegyensúlyozottabb érzelmi kapcsolatot eredményez, annak ellenére, hogy itt is találkozunk azokkal a férfiviselkedési sémákkal, amelyeket a korábbi kategóriákban már bemutatunk, és itt is találkozunk nőkkel, akiknek teljesületlen elvárásaik vannak férjeikkel szemben.

„Hát, az érzelmeim nem változtak, hát jól. Hát, már hogy mondjam, mán ugye csak két gyermekem van tőle, meg mán ugye csak kilenc éve házasságban élünk, de azelőtt meg viszont élettársak voltunk, úgyhogy nem, nem változott semmi. Érzelem, hát ugye, hát még úgy érzem, hogy én még mindig szeretem őt, de ő is engem. Hát meg csak nem vagyunk öregek, csak fiatalok vagyunk még.” (75. sz. interjúalany)

„Jelenlegi kapcsolatomban, hát ha nem inna, jobb lenne. Ez biztos. Egyébként nem változtak az érzelmeim, csak ne inna. Hát, egy kicsit sajnálom is, mert azért jó ember ő. Igazából jó ember ő. De hát a körülmények.” (68. sz. interjúalany)

Érdekes jelenség, hogy a megkérdezett nők – aktuális érzelmeik bemutatása során – *a boldogság szót egyáltalán nem használták*. Ennek vélhetően az az oka, hogy ez egyszerűen hiányzik az életükből. Kapcsolatuk tehát a jelenben erősen érdeklésvágyó, az érdeklésvágyó, ha volt is, mára szinte teljes mértékben megszűnt. *Körükben a leginkább elsődleges a megélhetéshez szükséges pénzek és fogyasztási javak megszerzése* annak érdekében, hogy az emberi értékek és igények hierarchiájának legalább a legelső szintje, a biztonsági szint kielégíthető legyen. Ugyanakkor, mint ahogyan az egyes interjúrészletekből is kitűnik, csak nagyon kevés nőnek adatik meg, hogy a hierarchia második szintje, vagyis az elismerési és megbecsülési igény is kielégítésre találjon, függetlenül attól, hogy párkapcsolatuk kezdetén ezt szinte mindnyájan kíváncsi célként fogalmazták meg. Jelenleg viszont már azt is sikerként élük meg, ha a fizikai létszükségeik kielégítéséhez szükséges javakat megszerzik, és a háztartás működése stabil.

Ezért, amikor Pongráczné és S. Molnár (2000) kutatási beszámolójában azt olvassuk, hogy az alacsony iskolai végzettségű és alacsony társadalmi státuszú, gondokkal küszködő és életükkel elégedetlen emberek érzelmi igényei „sivárabbak” az átlagosnál, és hogy a házasságukat már akkor is sikeresnek tartják, ha van jövedelmük és rendben működik a háztartásuk, akkor úgy gondoljuk, hogy ez a „sivárság” a lehető legtermészetesebb következménye kiszolgáltatott életüknek,

ahol a kiszámíthatatlan holnap és a tervezhetetlen jövő következtében valóban siker minden nap túlélése, és ahol az energiák java része erre fordítódik, nem pedig a társ és saját maguk érzelmeinek szinten tartására. A „sivár” jelzőt esetükben „értéktelítettnek”, ennél fogva kissé pejoratívnak érezzük, ezért magunk nem is minősítenénk így a kialakult helyzetet. Életükben *inkább a visszafojtott vagy korlátozott érzelmi igények kifejezést használnánk*, többek között azért, mert úgy gondoljuk, hogy számukra ez nem racionális választás kérdése, hanem az élet kényszere, amelynek egyik legfontosabb funkciója a kudarcok és frusztrációk egy részének távol tartása, más részének kibírása. Természetesen az is igaz, hogy az érzelmi igények kielégülése nagyon jelentős erőforrást tudna adni a napi küzdelmekben folytatott harcok során, hiszen a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatban, ahol a férfiak és nők szoros érzelmi szálakkal kötődnek egymáshoz, sokkal könnyebb a nehézségeket leküzdeni. Ugyanakkor azt látjuk, hogy ez a „kapaszkodó” a vizsgált nőknek nem adatik meg.

d) Összegzés

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a nők életében bekövetkezett az a helyzet, amelyet a csereelmélet az értékek egyensúlyának felborulásával jellemez. Az elmélet szerint ebben a helyzetben az egyik fél, esetünkben a nők, úgy érzik, hogy aránytalanul többet áldoznak a kapcsolat érdekében, mint a másik fél. A kapcsolati egyensúly megbomlása pedig számos területen érezteti hatását, elsősorban a nők egyre növekvő elégedetlenségének formájában. Mindezek következtében a nők a helyzetüket és státuszukat elfogadó szerepből vagy (1) a lázadó, szemben álló, számon kérő vagy (2) a beletörődő, fásult, közömbös, feladó szerepbe kerültek, mindkét esetben hiányolva a férfiak irányából érkező megbecsültséget és az igazságos teherviselést.

Zárszó

Mint Ulrich Beck fogalmazott, a nemi kérdés eltorzít minden más kérdést. Jelen dolgozat keretei között ennek a torzításnak szándékoztunk néhány elemét enyhíteni azzal, hogy bemutattuk azokat a sajátos női életutakat és a bennük rejlő hátrányokat, amelyeket a nők szegénységük kapcsán nőként élnek meg.

Az első fejezetben kutatásunk központi témájához, a szegénységhez kapcsolódóan mutattuk be az elméleti összefüggéseket. Ezen belül kitértünk a funkcionális és a konfliktuselméletek lényegi mondanivalójára, említettük a szegénység kultúrája és az underclass kategóriáit, majd a társadalmi kirekesztettség és az életciklusok, életútminták szegénységének ismertetésével zártuk e fejezet első nagy részét. Második felében a szegénység mérésének lehetőségeivel foglalkoztunk, amelynek keretén belül jelentős hangsúlyt helyeztünk a minimális jövedelemmel rendelkezőkre, annál is inkább, mert a kutatásban részt vevő nők is ebből a társadalmi csoportból kerültek ki. A bemutatott alsó jövedelmi tizedbe tartozó népesség életkörülményei lényegesen rosszabbnak bizonyultak az országos átlagnál. Ahhoz képest, hogy a vizsgált háztartásfők kb. egyharmadának átlagos életkora rendkívül alacsony, kb. 35 év, megszerzett iskolai végzettségük igen alacsony szintű. Ezzel zömük csak képzettséget nem igénylő, rosszul fizetett és rendkívül bizonytalan munkaerő-piaci pozíciójú állásokat tud betölteni. Lakáskörülményeik kritikusak, hiszen a minimális jövedelemből élők az országos átlagot messze meghaladóan „szociálisan nem megfelelő” (külterületen, cigánytelepen, infrastruktúrálan nagyon elmaradott) lakóövezetben élnek. Kiadásaikat kénytelenek korlátozni, és csak a legalapvetőbb fogyasztási szükségletek kielégítésére törekednek.

A második fejezetben különböző tudományterületek eredményeinek felhasználásával kíséreltük meg leírni azokat a jelenségeket, amelyek a szegény sorsú nők helyzetét a XIX. századtól napjainkig jellemezték. Bemutattuk az egyes korszakokban élő legszegényebb nők társadalmi státuszát, családban elfoglalt helyzetét, elsősorban arra fókuszálva, hogy szegénységük és egyéb hátrányaik hogyan tematizálódtak az adott korban, és milyen szimbólumok (értékek, normák) rögzítették kiszolgáltatottságukat. Mindezt annak érdekében tettük, hogy végigkövetve ezen sajátos női életutakat, be tudjuk mutatni elnyomatásuk azon formáit, amelyek vélhetően máig is ható mély nyomokat hagytak a társadalomban, sok esetben akár átkerülve és tovább élve e modernizált világban is. Kitértünk a szegény jobbágyasszonyok, majd a szegény parasztasszonyok helyzetének bemutatására, annak számtalan aspektusán keresztül bizonyítottuk a férfiakhoz képest jóval

hátrányosabb helyzetüket. Hasonló módon igazoltuk a városi szegénysorban élő nők, elsősorban a cselédek és a munkásnők alávetett helyzetét is. A szocializmus időszakában dolgozó nők szegénysége kapcsán pedig megjegyeztük, hogy a hatvanas–hetvenes években a női foglalkoztatás általános növekedése torzán, elsősorban a képzettséget nem igénylő vagy csak alacsony képzettségigényű és rosszul fizetett foglalkozási csoportokra koncentrálódott. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a második világháborút követő időszakban a nőkkel kapcsolatos előítéletek a magyar társadalomban nagyon erősen tovább éltek, ennek köszönhetően pedig a női bérek azonos feltételek mellett is jóval elmaradtak a férfiak keresetétől.

A harmadik fejezetben a jelenkori tendenciák bemutatására vállalkoztunk. Ennek keretében először vázoltuk a női szegénység okait és azok megjelenését a különböző politikai deklarációkban. Bemutattuk, hogy a nők szegénységkockázata az Európai Unión belül az egyszülős családokban a legnagyobb, de komoly probléma az is, hogy az egyedülálló nyugdíjas nők körében, kiemelten a 80 év felettieknél és azoknál, akik nem jogosultak munkanyugdíjra, rendkívül magas a szegénység mértéke. A munkaerőpiac irányából közelítve, a dolgozó nők körében elsősorban a bér munkában dolgozók vannak kitéve a szegénység veszélyeinek. Ennek okai közé soroltuk a nők munkanélküliségének magas arányát, a nők foglalkoztatásának férfiakétól történő elkülönítését és ágazatokra bontását, a „korlátozott szociális biztonságot nyújtó, kétes foglalkoztatási formák elterjedtségét”, valamint a minden uniós országra jellemző alulfizetettséget a férfiakhoz képest. A tartós munkanélküliség kapcsán is elmondtuk, hogy a nők aránya magasabb, mint a férfiaké, mégis, a munkahelyekre történő visszatérésre irányuló programok a férfiaknak kedveznek abból a szempontból, hogy a nők számára kevesebb továbbképzési lehetőséget és rosszabbul fizetett munkahelyeket kínálnak. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a munkaerőpiacon tapasztalható női hátrányok és az ebből eredő jövedelmi különbségek a nemek között jelentős hatással vannak a nyugdíjas évekre is. Az EU tagállamaiban a nyugdíjban részesülők kétharmada nő, nyugdíjuk átlaga a férfiak nyugdíjának kb. 53%-a, ami életük minden területére hatást gyakorol, befolyásolva lakáskörülményeiket, az életminőségüket, az egészségi állapotukat. A jövedelmük miatt segélyben részesülő nyugdíjasok zöme, kb. 75%-a nő. Mindebből következően a legszegényebb nyugdíjasok az idősebb nők, elsősorban az özvegyek és az elváltak. Mindezeket követően a fejezet zárásaként azoknak a magyarországi szociológiai felméréseknek az eredményeit mutattuk be, amelyeket a rendszerváltást követően végeztek, és amelyeknek rendkívül alacsony száma is bizonyítja, hogy a téma iránti érdeklődés kutatói körökben nem jelentős.

A következő fejezet a közvetlen kutatáshoz kapcsolódó információk feldolgozásából áll. Először a módszertani tudnivalókat ismertettük, majd pedig részletesen elemeztük a 89 interjúból nyert információkat. A kapott eredmények szerint

a vizsgált, mélyszegénységben élő nők jelentős többsége súlyos hátrányokat szenved el a férfiakhoz képest, illetve velük szemben, melyet több tényező együttes hatása eredményez. Ezeket mutattuk be a negyedik fejezetben. Úgy tűnik, hogy ezen egyenlőtlenségek kezelésére a szociális és jóléti rendszerek nincsenek felkészülve, illetve nem is képesek az itt bemutatott speciális női hátrányokra reagálni, jóllehet sok esetben a családok megmaradása és jövője múlna ezen.

A téma kutatási eredményeinek talán legfontosabb üzenete, hogy szükséges lenne a gender-szemponatok figyelembevételével kidolgozni olyan, új típusú szociálpolitikai ellátásokat, amelyek a kutatásban bemutatott helyzetben lévő nők számára nyújthatnak kifejezetten női specifikumokkal rendelkező szolgáltatásokat!

Irodalomjegyzék

- A NŐ és a társadalom.* A Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete hivatalos közlönye. 1907. június 1., I. évf. 6. szám
- A női foglalkoztatás trendjei* – 2007. ILO/07/6
- A nők helyzete a munkahelyen és otthon.* Statisztikai Időszaki Közlemények. KSH 1962.
- A szegények jellemzői Magyarországon* (1999). KSH, Budapest.
- Acsády János (1906): *A magyar jobbgátságs története.* Politzer Kiadó, Budapest.
- Adamik Mária (1994): A Nagy Fehér Üzemmod: avagy miről szól a „nőkérdés”? In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest.
- Almott, Teresa L. (1982): *Black Women and AFDC: Making Entitlement Out of Necessity.* New York.
- Anderson, Mary (1993): *Focussing on Women. UNIFEM's Experience in Mainstreaming.* New York
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (2001): Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Századvég Kiadó, Budapest.
- Andorka Rudolf – Spéder Zsolt (1996): A szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély*, 4. sz.
- Andorka Rudolf (1975): Társadalmi mobilitás. *Demográfia*, 18. évf., 2–3. sz.
- Andorka Rudolf (1992): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés.* Aula Kiadó, Budapest.
- Angelusz Róbert – Nagy Lajos Géza – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (1984): *Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Esettanulmányok a 70-es évek második feléből.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Arató Mihály (1997): *A másik: Nem?! Nőkről és férfiakról – nőknek és férfiaknak.* Grafit Kiadó, Budapest.
- Báder Andor (1968): *A nő biológiai szerepe a társadalomban a reneszánsztól a 18. század végéig.* Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Balassa Iván – Ortutay Gyula (1979): Szegényparasztok. In: uők: *Magyar néprajz.* Balassa Iván és Ortutay Gyula jogutódai – Corvina Kiadó, Budapest.

- Balázs Kovács Sándor (1980): „Nem viselem a remöte életöt”. Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. *Dunatáj*, III. évf., 1. sz.
- Banaji, Mahzarin (2003): *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bánlaky Pál (2001): Család a társadalomban. In: uő: *Családszociológia*. Wesley Könyvek, Budapest.
- Baron-Cohen, Simon (2006): *Elemi különbség. Férfiak, nők és a szélsőséges férfiaggy*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Beauvoir, Simone (1969): *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Beke Kata (1984): ...mert az ember kétnemű. Magvető Kiadó, Budapest.
- Belinszki Eszter (2003): A társadalmi nem, mint a kutatás tárgya. *Szociológiai Szemle*, 1. sz.
- Benard, Cheryl – Schlaffer, Edit (1992): *Tűsarkú cipőben, hátrafelé*. HUNGAPRINT Nyomda és Kiadó, Budapest.
- Berényi József, dr. (1967): *Foglalkoztatottság és életszínvonal*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Berzsenyi Dániel (1833): A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul. <http://mek.niif.hu/00600/00613/00613.htm>
- Bibó István (2004): *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – Szociológia – Társaslélektan*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Blaskó Zsuzsa (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Blau, Peter (1999): Egyenlőtlenség és heterogenitás. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Bobula Ida (1933): *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Társadalomtudományi Társulat, Budapest.
- Bodnár Ilona (2005): Lealacsonyítják-e a nők a sportot? In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bognár Gábor – Telkes József (1994): *A válás lélektana*. Haas & Singer Alapítvány, Budapest.
- Bokor Ágnes (1987): *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Boreczky Ágnes (2004): *A szimbolikus család*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

- Bozzi Vera – Czene Gábor (2006): *Elsikkasztott feminizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Braidotti, Rosi (2007): Egy nomád térképei. Feminizmus a posztmodern után. Balassi Kiadó, Budapest.
- Braudel, Fernand (2004): *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gutta Könyvkiadó, Budapest.
- Braun Róbert (1909): Adatok a vidéki munkásság életéhez. Huszadik Század (k. n., h. n.)
- Braunmühl, Claudia von (2007): Gender mainstreaming. Egy világ körüli út rekonstruálása. *Eszmélet*, 73.
- Bredl Imre (1912): *Női uralom és befolyás Magyarországon*. Pallas Kiadó, Budapest.
- Bresztovszky Ede (1974): A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. In: Litván György (szerk.): Magyar munkásszociográfiák. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Buda Béla – Szilágyi Vilmos (1988): *Párválasztás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Buda Béla (1983): *A szexualitás modern elmélete. A szexuális viselkedés lélektana*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Buda Béla (1985): Női szerep – női szocializáció – női identitás. In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Buda Béla (1987): Utószó. In: Burr A.: *Alkoholista a családban*. Medicina Kiadók, Budapest.
- Bukodi Erzsébet – Róbert Péter (2000): Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Ríport 2000*. TÁRKI, Budapest.
- Bukodi Erzsébet (2000): Szülői erőforrások és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Elekes Zsuzsa – Spéder Zsolt: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Burgerné dr. Gimes Anna (1975): *A háztartás és a szolgáltatások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Butler, Judith (2006): *Problémás nem*. Balassi Kiadó, Budapest.
- C. Molnár Emma (2007): *A nő ezer arca*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3. sz.
- Chodorow, Nancy J. (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

- Cseh-Szombathy László (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy László (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy László (2000): A házasság minősége. In: Elekes Zsuzsa – Spéder Zsolt: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Csepeli György – Kolosi Tamás – Neményi Mária – Örkény Antal (1992): A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3. sz.
- Csurgó Bernadett – Megyesi G. Boldizsár (2006): Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Dahrendorf, Ralf (2004): *Egy új rend nyomában. Előadások a szabadság politikájáról a 21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Davis, Kingsley – Moore Wilbert E. (1997): A rétegződés néhány elve In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest.
- Davis, Natalie Zemon (2001): „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Scott, Joan Wallach: *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest.
- DiMaggio, Paul – Mohr, John (1998): Kulturális tőke, iskolai teljesítmény és házassági szelekció. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.
- Dögei Ilona – Ferge Zsuzsa (2002): A szubjektív szegénység és néhány társadalmi érték megítélése – az állam szerepe. *Esély*, 4. sz.
- Duby, Georges (2000): *A nő a középkorban*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Elekes Zsuzsa – Spéder Zsolt (2000): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Elekes Zsuzsa (1997): Devianciák, mentális betegségek. In: Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. TÁRKI, Budapest.
- Engels Frigyes (1934): *A család, a magántulajdon és az állam keletkezése*. Népszava Könyvkereskedés, Budapest.
- Erdei Ferenc (1973): *Parasztok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc (1977): *Futóhomok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Európai Gazdasági és Szociális Bizottság vélemény Tárgy: „A nőket érintő szegénység Európában” (2006/C 24/18) – Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2006.1.31.

- Evans, Patricia (2004): *Szavakkal verve... Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban*. Háttér Kiadó – NANE Egyesület, Budapest.
- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter (2000): Fogasztás és életstílus. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest.
- Fábián Zoltán – Róbert Péter – Szívós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. TÁRKI, Budapest.
- Falussy Béla (2001): Társadalmi hatások és változások a férfiak és nők munkaidő-felhasználásában. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások 2001*. TÁRKI, Budapest.
- Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) (2002): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (1983): Változik-e manapság a nők helyzete? In: Olajos Árpád (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (1985): Biologikum és nemek közötti egyenlőség. In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (1985): Társadalmi struktúra, társadalmi hátrány. *Szociálpolitikai Értesítő*, 4–5. sz. I–II.
- Ferge Zsuzsa (1994): Társadalmi struktúra, társadalmi hátrány. In: uő: *Szociálpolitika és társadalom*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (1998): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Kávé Kiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (2000a): A társadalom pereme és az emberi méltóság. *Esély*, 1. sz.
- Ferge Zsuzsa (2000b): A társadalom pereme és az Európai Unió. In: uő: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (2000c): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (2001a): A költségvetés szíve. In: Beszélő, 2001 február
- Ferge Zsuzsa (2001b): A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány*, 15., 54.
- Ferge Zsuzsa (2002): Kétsebességű Magyarország. Magyar Nemzeti Szeminárium a Társadalmi összetartozásról, július 18.
- Ferge Zsuzsa (2007): Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. *Esély*, 4. sz.
- Fodor Éva (2001): A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz.

- Fodorné Tóth Krisztina (2008): Előadás a Nők és férfiak társadalmi egyenlősége a nemzetközi fejlesztésekben c. konferencián. 2008. május 30.
- Fuchs, Victor R. (2003): *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gábor László – Győri Péter – Vajda Júlia (1994): Adalékok a családi pénzügyek vizsgálatához. In: Havas Katalin – Somorjai Ildikó (szerk.): *Szöveggyűjtemény a társadalmi egyenlőtlenségek tanulmányozásához*. Techno Inter Kft., Budapest.
- Gábos András – Szívós Péter (2004): A szegénység különböző metszetei. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. TÁRKI Monitor Jelentések 2003, Budapest.
- Gábos András (2005): A szegénység nemek közötti eltérései nemzetközi összehasonlításban: a lackeni indikátorok elemzése. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről, 2005*. TÁRKI, Budapest.
- Gábos András – Szívós Péter (2008): *Lent és még lejjebb: jövedelmi szegénység*. TÁRKI Monitor.
- Gábos András – Szívós Péter (2009): A női szegénység Magyarországon és Európában. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről, 2009*. TÁRKI, Budapest.
- Gans, Herbert (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények. *Esély*, 3. sz.
- Gerhard, Ute (2006): A nőmozgalom „hosszú hullámai” – hagyományok és elintézetlen ügyek. In: uő: *Lélegzetvételnél szünet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Gompers, Samuel (1974): A budapesti malterhordónő és munkatársai. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Gödri Irén (2000): *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása*. KSH NKI Kutatási Jelentések 66., Budapest.
- Gödri Irén (2002): Elvárások és a kapcsolat minőségének néhány mutatója házaskorban és élettársakban. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hullámának adatfelvétele alapján*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Gödri Irén (2003): A házasságok és az élettársi kapcsolatok minőségének és stabilitásának néhány metszete. In: Spéder Zsolt: *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor (1987): Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 88. évf., 3. sz.
- Gyáni Gábor (2003): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Győri Klára (1975): *Kiszáradt az én örömem zöld fája. (Emlékezés.)* Sajtó alá rendezte Nagy Olga, Bukarest
- Gyurátz Ferenc (1917): *A nő. Hivatása, helyzete a múltban és korunkban.* Főiskolai nyomda, Pápa.
- H. Sas Judit (1976): *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfitársulatok. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése.* Helikon Kiadó, Budapest.
- Hajdú Lajos (1985): *Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Haller József (2005): *Miért agresszív az ember?* Osiris Kiadó, Budapest.
- Hálózati Hírek. Az Európai Szegénységellenes Hálózat hírlevele. 111. szám, 2005. március–április.
- Haraway, Donna J. (1991a): 'Gender' for a Marxist Dictionary: The Sexual Politics of a Word. In: *Simions, Cyborgs, and Women: the Reinvention of Nature.* Routledge.
- Haraway, Donna J. (1991b): Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. In: *Simions, Cyborgs, and Women: the Reinvention of Nature.* Routledge.
- Hárdi István (szerk.) (2000): *Az agresszió világa.* Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Harding, Sandra (1987): Conclusion. Epistemological Questions. In uő: *Feminism and Methodology.* Social Science Issues, Open Univ. Press.
- Havasi Éva – Altorjai Szilvia (2005): *A jövedelem, mint az anyagi jólét és a szegénység mérőszáma.* KSH, Társadalomstatisztikai füzetek 43., Budapest.
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz.
- Havasi Éva (2005): *Jövedelmi helyzet – minimális jövedelemmel rendelkezés.* TÁRKI, Fejlesztéspolitikai Helyzetértékelő Tanulmányok, Budapest.
- Havasi Éva (2005): Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: *Feketén, fehéren.* TÁRKI Monitor Jelentések, Budapest.
- Havasi Éva (2008): Nem csak a pénz...: megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás.* TÁRKI Monitor Jelentések, 2008. Budapest
- Hell Judit (2002): A konzervatív filozófusok nőképe. In: Pető Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században.* A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest.

- Hell Judit (2002): A nemek viszonya a globalizálódó világban. *Magyar Tudomány*, 3. sz.
- Hirsman, Mitu (1995): Women and Development: A Critique. In: Marchand-Parpart (szerk.): *Feminism – Postmodernism – Development*. London.
- Hofer Tamás (szerk.) (2001): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (2003): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Illyés Gyula (2003): *Puszták népe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ismeretlen szerző (1974): Eltolódások a munkáosztályon belül. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Jávor Kata (1989): A család, a szerepek és az identitás alakulása falun. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Identitás – kettős tükörben*. Tudományos Ismeretterjesztő Társaság, Budapest.
- Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Joó Mária (2005): Simone de Beauvoir és a poszt szocialista helyzet. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Jordáky Lajos (1974): Téglaagyári munkások. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Jost, John T. (2003b): A rendszerigazolás elmélete, mint a társas azonosulás és a szociális dominancia elméleteinek elismerése, kiegészítése és helyesbítése. In: Jost, John T.: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jost, John T. – Pelham, Brett W. – Carvallo, Mauricio R. (2003): In: Jost, John T.: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász Antal (szerk.) (1976): *Tápé története és néprajza*. K. n., Tápé.
- Kabai Imre (2006): *Társadalmi rétegződés és életesemények. A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kimmel, Michael S. (2001): A maszkulinitás jelenkori „válsága” történelmi perspektívából. *Replika*, 43–44. sz., június
- Kimura, Doreen (1999): *Női agy, férfi agy*. Kairosz Kiadó
- Kiss Lajos (1955): *A szegény emberek élete*. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest.
- Kolosi Tamás (1983): *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kolosi Tamás (1987): A státusinkonzisztencia mérése. *Szociológia*, 1. sz.
- Kolosi Tamás (2006): A státuszmegszerzés és az esélyegyenlőtlenség komplex megközelítése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz.

- Koltai Mária (szerk.) (2003): *Család – pszichiátria – terápia*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Koncz Katalin (1985a): Nők (és férfiak). Hiedelmek – tények – távlatok. In: uő (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Koncz Katalin (1985b): A nők bővülő foglalkoztatását kísérő feminizálódás jelensége és történelmi folyamata. In: uő (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Koncz Katalin (2002): A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei. *Esély*, 1. sz.
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kovács Éva (2008a): Interjú módszerek és technikák. In: uő (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, h. n.
- Kovács Éva (2008b): Narratív biográfiai elemzés. In: uő (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, h. n.
- Kovács Mónika – Jakab Ernő – Kopp Mária (2001): Középkorú nők és idősek lelki egészsége. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2001*.
- Kovács Gyula (1893): *A házasságkötés Magyarországon*. Atheneum Kiadó.
- Kristó Gyula (1996): *Honfoglalás és társadalom*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kulcsár Zsolt (1965): Máglyák az újkorban. *Világosság*, 6. sz.
- Kulcsár Viktor dr. (1971): *Falusi település és életszínvonal*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Laki László (1988): *Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Laquer, Thomas (2002): *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- László Gyula (1998): *Góg és Magóg Népe*. Saját kiadás, Budapest.
- Lauster, Peter (2001): *A társ kapcsolat krízisei*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Léderer Pál (szerk.) (1999): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lengyel György (1998): Megtakarítási normák, gazdasági attitűdök, pénzhasználati módok. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. TÁRKI, Budapest.

- Lenski, Gerhard, E. (1999): A hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lévai Katalin (2000): *A nő szerint a világ*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lévai Katalin (2005): A hazai feminizmusról. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lewis, Jane (1983): *Gender and Welfare in the late nineteenth and early twentieth centuries*. New York.
- Lewis, Oscar (1968): *Sanchez gyermekei*. Európa Kiadó, Budapest.
- Lewis, Oscar (1988): A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, IV. sz.
- Lőcsei Pál (1978): A házasság bomlás problémái Magyarországon. In: Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lőcsei Pál (2008): *Emberpár és család az államszocializmusban 1945–1985*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lukács Dénes (2004): *Nőiség, szexualitás, freudizmus*. Animula Kiadó, Budapest.
- Lukács Dénes (2005): *Párkapcsolat, szexualitás, pszichoanalízis*. Animula Kiadó, Budapest.
- MacKinnon, Catharine A. (1994): *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról*. PONT Kiadó, Budapest.
- Máday Andor (1913): *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Magyari-Vincze Enikő (2006): *Feminista antropológia elvek és gyakorlatok között*. Desire Kiadó, Kolozsvár
- Magyary-Kossa Gy. (1929): *Magyar Orvosi Emlékek*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Manchin Róbert (1983): A férfi-női keresetek különbségéről. In: Olajos Árpád (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mandel Károly (1922): *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szt. Istvántól napjainkig*. Grill Kiadó, Budapest.
- Marjanucz László (2007): *Noszvaj – Száz magyar falu könyvesháza*. Kiadja a Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest.
- Matlary, Janne Haaland (2002): *A felvirágzás kora. Jegyzetek egy új feminizmus-hoz*. CRS, Budapest.
- Mead, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Mead, Margaret (2003): *Férfi és nő*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Medgyesi Márton – Szívós Péter – Tóth István György (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest.

- Megyeri Sári (1942): *De uraim...!* Globus Kiadó, Budapest.
- Merton, Robert (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mitev, Peter-Emil (2001): A szegénység dinamikája. *Szociológiai Szemle*, 4. sz.
- Molnár László (1981): *A munka szerepe a nők életútjában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnárné Hajdú Margit (1988): Nagytarcsai parasztélet. A bölcsőtől a koporsóig. In: Molnár Lajos – Molnárné Hajdú Margit (szerk.): *Tanulmányok Nagytarcsa múltjából*. K. n., Szentendre.
- Monostori Judit (szerk.) (2004): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata*. KSH, Budapest.
- Morvai Krisztina (1998): *Terror a családban. A feleségbántalmazás és a jog*. Kosuth Kiadó, Budapest.
- Morvai Judit (1981): *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palócasszonyok élete a múlt század második felében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mosse, George L. (2001): *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Nagy Beáta (1994): Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest.
- Nagy Beáta (1994): Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest.
- Nagy Beáta (1996): „Nők a kávések és a kávéházi alkalmazottak között”. *Buda-pesti Negyed*, nyár-ősz.
- Nagy Ildikó (1999): *Családok pénzkézelési szokásai*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 14., Budapest.
- Nagy Ildikó (2000): Jövedelemszerzés és pénzkézelés a családban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest.
- Nagy Ildikó (2002): A családfő intézménye – nemi szerepek a családban. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2001*.
- Nagy Ildikó (2003): „Ki az úr a háznál?” *Családok pénzkézelési szokásai és az azt befolyásoló tényezők vizsgálata az 1990-es évek Magyarországon*. PhD-diszertáció, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
- Narayan, Uma (1997): *Dislocating Cultures, Identities, Traditions and Third World Feminism*. New York.
- Neményi Mária – Kende Anna (1999): Anyák és lányok. *Replika*, 35. sz.

- Neményi Mária (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest.
- Neményi Mária (1999): *Csoportkép nőkkel*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Newman, Fran (2002): *Gyermekek krízishelyzetben*. PONT Kiadó, Budapest.
- Nicolson, J. (1984): *Men and Women: how different are they?* Oxford University Press
- Oakley, Ann (1972): *Sex, Gender and Society*. London.
- Olajos Árpád (1983): A keresőtevékenységet folytató nők foglalkozási szerkezetének változása. In: uő (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Örszigethy Erzsébet (1986): *Asszonyok férfsorban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Paládi Kovács Attila – Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (2000): Mezei munkásság, házi cselédség. In: *Magyar Néprajz*. VIII. *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Palasik Mária (2005): A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pálffy Ilona (1952): *Nők a magyar függetlenségért*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.
- Pándy Mária – Ranschburg Jenő – Popper Péter (2007): *Láthatatlan ellenségek. Gyávaság, gyűlölet, erőszak*. Saxum Kiadó, h. n.
- Pápay Zsuzsa (1989): *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy mátravidéki faluból*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pearce, Diana (1986): *Welfare is Not for Women: Why the war on poverty cannot conquer the feminization of poverty*. Washington
- Perkins Gilman, Charlotte (1908): *A nő gazdasági helyzete*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Pető Andrea (2001): A nőtörténetírás története. *Rubicon*, 6. sz.
- Pető Andrea (2002): Az Európai Unió és a társadalmi nemek egyenlőségének intézményesülése. In: uő (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest.
- Pető Andrea (2008): *A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században*. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest.
- Pikó Bettina (2003): A fogyasztói társadalom és az egyén. A posztmodern kor társadalom-lélektana. In: *Kultúra, társadalom és lélektan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Pokol Béla (1999): Bourdieu elméletének alapkategóriái. In: Pokol Béla: *Szociológiai elmélet*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Polányi Károly (2003): Arisztotelész és Galbraith a jólétről. *Szociológiai Szemle*, 1. sz.
- Polhemus, Robert (2007): *Lót leányai. Szex, megváltás és a nők önérvényesítési törekvései*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit (2000): Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: Spéder Zolt – Tóth Pál Péter: *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI, Budapest.
- Radvánszky Béla (1887): *Magyar családélet és háztartás* – Franklin Kiadó, Budapest.
- Ranschburg Jenő (é. n.): *A nő és a férfi*. H. n., k. n.
- Rawls, John (1972): *A Theory of Justice*. London, Oxford UP.
- Répássy Helga (1983): Munkamegosztás, háztartási-családi szerepek a falusi nők körében. In: Olajos Árpád (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Rézler Gyula (1974): A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Riley, Denise (2001): Van-e egy nemnek történelme? In: Scott, Joan Wallach: *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest.
- Róbert Péter (1991): Státusz és szülői támogatás: öröklődő egyenlőtlenségek. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rószner Emil (1887): *Régi magyar házassági jog*. Franklin Kiadó, Budapest.
- Rousseau, Jean-Jacques (1975): Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről. In: Ludassy Mária (szerk.): *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rudgley, Richard (2002): *A barbárok. A sötét kor titkai*. Gold Book Kft.
- Schadt Mária (2002): Nők határokon kívül. A bányásznők emlékezete. In: Pető Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest.
- Schadt Mária (2005): A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Palasik Mária – Sipos Balázs

- (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Schadt Mária (é. n.): „*Feltörekvő dolgozó nő*”. *Nők az ötvenes években*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, h. n.
- Scott, Joan Wallach (2001): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest.
- Sebők Csilla – Sik Endre (2004): Az otthoni munka és a teljes élet. *Statistikai Szemle*, 82. évf., 2. sz.
- Séllei Nóra (2007b): *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Séllei Nóra (szerk.) (2007): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Sen, Társadalmi Amartya (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sen, Amartya (2003a): Kirekesztés és beillesztés. *Esély*, 2. sz.
- Sen, Amartya (2003b): Kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. *Esély*, 6. sz.
- Shahar, Shulamith (2004): *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia (2005): *A társadalmi dominancia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sik Endre (2000): Négy etüd fogyasztásra. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest.
- Siklóssy László (1921): *A polgári erkölcs*. Táltos Kiadó, Budapest.
- Silius, Harriet (2003): Foglalkoztatottság, egyenlő esélyek és a nőtudomány (women's studies) kilenc európai országban. In: Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Silver, Hilary (1996): Culture, Politics and National Discourse of the New Urban Poor. In: Mingione, Enzo (szerk.): *Urban Poverty and the Underclass*. Blackwell Publishers
- Sipos Balázs (2005): „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Solymosné Göldner Márta (1971): *Asszonyélet Dávodon*. Türr István Múzeum kiadványa, Baja.
- Somlai Péter (1986): A megértés folyamatai és a kapcsolatok jelentésvilága. In: uő: *Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Somlai Péter (2000): Meghatározások, avagy miről szól a család válsága? In: Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Somogyi Manó (1974): Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Sorokin, Pitirim A. (1998): Az egyének társadalmi rétegenkénti minősítésének, kiválasztásának és elosztásának mechanizmusa. In: Róbert Péter (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Spéder Zsolt (1997): Szegény nők és férfiak. In: Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.) (1997): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. TÁRKI, Budapest.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Sullerot, Evelyne (1983): *A női nem. Tények és kérdőjelek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szabó Pál (1955): Nyugtalan évek II. Legények. K. n., Budapest.
- Szabó Zoltán (1986): *A tardi helyzet. – Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szalai Júlia (1998): Ami a szegénységben „régi” és ami „új”. In: uő: *Uram! A jogaimért jöttem!* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz.
- Szeben Éva (1983): A nők és a munkakörülmények. In: Olajos Árpád (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szél Bernadett (2008): A hosszú távú párkapcsolatok sikerességének mérése. *Statisztikai Szemle*, 86. évf., 5. sz., május.
- Szelényi Iván (2001): Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban – Bevezetés. *Szociológiai Szemle*, 4. sz.
- Széll Krisztián (2007): A családban megjelenő alkohollal kapcsolatos problémák hatása a szubjektív életminőségre. In: Utasi Ágnes (szerk.) (2007): *Az életminőség feltételei*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest.
- Széman Zsuzsa (1976): Legény- és leányélet a házasság előtt Hajdúböszörményben. In: *Honismereti írások a Hajdúságból II*. Hajdúsági közlemények 6.
- Szémann Béla (1979): *Nők diplomával*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szenti Tibor (1985): *Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről*. K. n., Budapest.
- Szilágyi Vilmos (1978): *Pszichoszexuális fejlődés – párválasztási szocializáció*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Szivós Péter (2008): A háztartások életkörülményei. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2008*. TÁRKI, Budapest.
- Tanyi Attila (2000): *Piac és igazságosság? A piaci társadalom erkölcsi követelményei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Tátrai Zsuzsanna (1994): *Leányélet*. Crea Print, Budapest.
- Thun Éva (1996): Hagyományos pedagógia – feminista pedagógia. *Educatio*, 3. sz.
- Thun Éva (2002): A nőtudomány és társadalmi nemek tudománya I–II. *Magyar Felsőoktatás*, 3–4. sz.
- Tóth Olga (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1. sz.
- Tóth Olga (1999): *Erőszak a családban*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12., Budapest.
- Tóth Olga (2003): A családon belüli, partner elleni erőszak. *Századvég*, 1. sz.
- Tóth Olga (2007): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 12. sz.
- Tóth Pál Péter (szerk.) (2005): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Townsend, Peter (1991): Szegénység-elméletek. In: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa (1969): *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Utasi Ágnes (1991): *Családok és életstílusok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Utasi Ágnes (2002): Szubjektív életminőség és kapcsolatok. In: uő: *A bizalom bálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Utasi Ágnes (szerk.) (2007): *Az életminőség feltételei*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest.
- Vági Gábor (1985): Az otthoni munka és a szolgáltatások kapcsolata – fejlődési tendenciák. In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Valuch Tibor (2002): A történeti parasztság változásai az 1960-as években. www.szazadvég.hu/kiado/szveg/Valuch%20szerk.doc
- Váradi Mónika Mária (2008): Szegénység, kirekesztettség. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, h. n.
- Vastagh Zoltán – Huszár Ákos (2008): Kapcsolatszegénység – Aki szegény az a legszegényebb? *Statisztikai Szemle*, 86. évf., 12. sz.
- Vay Sándor (1900): *Régi magyar urak, asszonyok*. Atheneum Kiadó, Budapest.

- Veres Péter (1986): *Az Alföld parasztsága*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Virág György (szerk.) (2005): *Családi iszonyok. A családi erőszak kriminológiai vizsgálata*. KJK – KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest.
- Wright, Erik Olin (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Zacchias, Paulus (2001): *A házastársi kötelességről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Zentay Dezső (1974): Háztartási statisztika. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Zimmermann, Susan (1997): A család bálványától a piac bálványáig. A nemek közötti viszonyok változása a fejlett ipari társadalmakban. *Eszmélet*, 9. évf. 33. sz.
- Zimmermann, Susan (2007): A társadalmi nemek tudománya Kelet-Közép-Európa és a posztsovjét térség felsőoktatásban. Aszimmetrikus politikák és helyi-nemzetközi konstelláció. *Eszmélet*, 73.

FÜGGELÉK

1. sz. melléklet

Interjúvázlat a mélyszegény családokban élő nők helyzetéről

Családtörténet

- Kérem, meséljen a gyermekkoráról! (Hogyan éltek, kik voltak a szülei, hogyan nevelték Önt?)
- Szülei iskolai végzettsége és foglalkozása?
- Szülei élettársi kapcsolatban éltek vagy házasságban?
- Kinek a dolga volt a családról gondoskodni, és hogyan tette ezt?
- Édesanyjának milyen élete volt?
- Édesanyjának milyen feladatai voltak a családon belül?
- Hasonlónak látja-e a saját életét édesanyjához, illetve akart-e más lenni valamiben?

A párkapcsolat kezdete

- Mióta élnek együtt?
- Mennyi ideig jártak együtt az összeköltözésük előtt?
- Házasságban vagy élettársi kapcsolatban élnek?
- Ki döntött erről a formáról és milyen megfontolásokból?
- Milyen előnyeit és hátrányait látja a választott formának?
- Hány évesek voltak kapcsolatuk kezdetekor?
- Hogyan ismerkedett meg a társával, és milyen érzelmi szálak fűzték hozzá?
- Volt-e már előtte is tartós kapcsolata? (vagy több is)
- Ha volt: miért és hogyan lett vége az előző kapcsolatainak?
- Születtek-e gyerekek az előző kapcsolatokból, és ki neveli őket?
- Jelenlegi társának vannak-e a korábbi kapcsolataiból gyermekei, ki neveli őket?
- Milyennek ismerte meg jelenlegi társát kapcsolatuk kezdetekor?
- Kapcsolatuk elején dolgoztak-e mindketten?
- Támogatták-e a családalapításukat a szülők? Ha igen, hogyan? Ha nem, miért nem?
- Milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük kapcsolatuk elején?
- Milyen vágyakat dédelgettek kapcsolatuk elején: továbbtanulás, autó, lakás, utazás, szórakozás stb.?
- Voltak-e elvárásai a társával szemben a kapcsolatuk elején? Ha igen, mik?

- Önnel szemben voltak-e a társának elvárásai? Ha igen, mik?
- Jelentett-e megélhetési könnyebbséget Önnek vagy társának az összeköltözés?
- Voltak-e konkrét, közös tervek? Ha igen, melyek voltak ezek? Ha nem, miért nem?

Jövedelmi és vagyoni helyzet

- Milyen anyagi alapokról indult a házasságuk?
- Kérem, jellemezze a jelenlegi életkörülményeit! (lakásviszonyok, komfort, tulajdonviszonyok, hányan élnek benne, milyen felszereltségű stb.)
- Kivel élnek együtt egy lakásban?
- Mekkora jövedelemmel rendelkezik Ön? Ez miből származik? (alkalmi munka és segélyek is!)
- Mekkora jövedelemmel rendelkezik a társa? Ez miből származik? (alkalmi munka és segélyek is!)
- Dolgoznak-e mindketten? Ha igen, milyen tevékenységet végeznek: bejelentett munka, feketemunka, alkalmi munka stb. Ha nem, melyikőjük jár el leginkább dolgozni? Milyen gyakorisággal teszi ezt? Miért éppen ő?
- Voltak-e életük folyamán jövedelmi szempontból jobb periódusok és rosszabbak?
- Ha igen, mi jellemezte ezeket, és jelenleg melyik stádiumba sorolná magukat?

Fogyasztás

- Kérem, sorolja fel a havi állandó kiadásokat! Mire mekkora összeget kell költeniük?
- Elegendő-e a pénz egy hónapra?
- Ha nem, pótolják-e, és hogyan? Vannak-e kölcsöneik, fizetnek-e uzsorát stb.?
- Melyek a legfontosabb kiadások, amelyeket mindenképpen ki szoktak fizetni? Van-e fontossági sorrend ezek között?
- Kérem, sorolja fel azokat a kiadásokat, amelyeket Ön saját magára költ egy hónapban!
- Kérem, sorolja fel azokat a kiadásokat, amelyeket a társa saját magára költ egy hónapban!
- Kérem, sorolja fel azokat a kiadásokat, amelyeket a gyerekekre kell költeni egy hónapban!
- Előfordult-e már, hogy saját egyéni fogyasztásán kellett spórolnia, hogy a családnak legyen pénze? Ha igen, hogyan tette ezt?

- Vannak-e olyan dolgok, amelyekre nagyon vágyik, de nem tudja magának megvenni? Ha igen, melyek ezek?
- Utoljára mikor vásárolt saját használatra bármit magának (ruha, cipő, egyéb női felszerelések)?
- Hogy látja, kettőjük közül ki él jobban a családjukban, ki engedhet meg magának többet (szórakozás, pihenés), és miért teheti ezt?
- Ön szerint kettőjük közül ki az elégedettebb a jelenlegi életszínvonalukkal, és miért?
- Ön szerint van-e felelőse annak, hogy jelenleg ilyen anyagi helyzetben vannak? Ha igen: ki az, és miért felelős? Ha nincs: minek a következménye a jelenlegi helyzetük?
- *Elvált nők esetén: a válás után javult-e az anyagi helyzetük, bővült-e a megvásárolható dolgok köre? Stabilitabb lett-e a jövedelmi helyzetük?*

Pénzkezelés, pénzgazdálkodás

- Ki osztja be a család rendszeres jövedelmét?
- Van-e közös kassza, ha igen, hogyan jön létre?
- Ki dönti el, hogy mennyi pénz kerül a közös kasszába, ki kezeli, illetve ki férhet hozzá?
- Kinek és milyen arányban kerül a pénze a közös kasszába?
- Ezt mire szabad költeni?
- Mi történik a rendszertelen, külön bevételekkel? Általában kinek a részéről kerülnek a háztartásba ezek a jövedelmek, és ki dönt ezek elköltéséről?
- Rendelkezik-e a családban valaki zsebpénzzel, saját megtakarítással vagy „dugi pénzzel”?
- Ön szerint mennyi pénz lehet most a társánál? Mit gondol, ezt mire költi?
- Önnek mennyi dugi pénze van? Ezt mire szeretné költeni?
- Ha nem közös a kassza, akkor hogyan osztoznak az együttélésből származó közös kiadásokon?
- Emlékszik-e arra, hogyan gazdálkodtak a szülei?
- Miért éppen az Önök által használt pénzkezelési formát választották? Volt-e ezzel kapcsolatban vitájuk?
- Változott-e az együttélésük óta a pénzgazdálkodásuk módja? Ha igen, akkor miben változott és miért?
- Ha vásárol valamit saját részére, engedélyt kell-e kérnie a társától? Ha igen, miért?
- Emlékszik-e olyan konfliktusra, ami a pénz miatt robbant ki Ön és a társa között? Ha igen, kérem, mesélje el!
- Gyakran fordul-e elő, hogy valamiről Önnek vagy társának le kell mondania, mert nincs rá pénz?

- Ezt leginkább ki teszi meg és miről kell lemondania?
- Igazságosnak tartja-e ezt a helyzetet? Beletörődött? Harcol ellene? Hogyan?
- Előfordul-e rendszeresen, hogy Ön vagy társa nem viszi haza a megkeresett pénzt, hanem elkölti előre meg nem beszélt dolgokra? Ez kivel fordul elő gyakrabban? Mire költenek ilyenkor? Kb. mekkora ez az összeg? Veszélyeztet-e a megélhetést?
- Alkoholfogyasztás során sört, bort vagy inkább pálinkát szoktak inni? Mennyi szokott fogyni?
- Kettőjük közül ki fogyaszt több alkoholt?
- A szerencsejátékok közül a játékgépezést vagy a kártyázást szeretik jobban?
- Ki az, aki erre a legtöbb pénzt elkölti? Milyen nagyságrendben?
- Előfordult-e már, hogy a játék miatt a család megélhetése került veszélybe? Mit tett ekkor?
- Elfogadja-e ezt a helyzetet, vagy próbál tenni ellene? Ha próbál tenni, hogyan és milyen eredményekkel?

Szerep- és munkamegosztás

- Kérem, mesélje el a család egy átlagos napját reggeltől estig, ki mikor mit csinál?
- Kérem, mondja el, milyen rendszeres feladatokat szokott elvégezni Ön a háztartásban? Kb. mennyi időt áldoz erre naponta?
- Kérem, mondja el, milyen rendszeres feladatokat szokott elvégezni a társa a háztartásban? Kb. mennyi időt áldoz erre naponta?
- Hogyan és mikor alakult ki ez az Önök között meglévő szerepmegosztás?
- Elvárja-e a társa, hogy a házimunkákat Ön végezze? Mi történne, ha ezt nem tenné?
- Elismeri-e a társa igazi munkaként az Ön által elvégzett házimunkát?
- Elégedett-e Ön ezzel a szerepmegosztással, illetve mit tartana ideálisnak?
- Kellően megbecsültnek érzi-e magát a társa részéről?
- Ön szerint természetes feladata-e a háztartási munka egy nőnek, vagy végezhetnék férfiak is? Miért?
- Volt-e már olyan időszak az életükben, amikor a társa átvállalta Öntől a házimunkák jelentős részét? Ha igen, miért és meddig?
- Ha vannak gyerekek: ki foglalkozik időben a legtöbbet a gyerekekkel (nevelés, tanulás), ezt hogyan teszi?
- Milyen nevelési stílust tart a legmegfelelőbbnek, és hasonlóan nevel-e a társa is?
- Ön szerint igaz-e az az állítás, hogy a férfi a család ura, az asszony pedig az alárendeltje, ez ellen nem érdemes lázadni? Ha igen: miért? Ha nem: miért?

- Hogyan ítéli meg, Önöknél milyen ez a viszony?
- Hogy látja, teljesültek-e az egymással szembeni elvárásaik az idő folyamán? Ha igen, hogyan, ha nem, miért nem?
- Ki az, aki elégedettebb lehet e téren, és ki az, aki elégedetlenebb? Miért?
- A háztartási munkán és a gyermeknevelésen túl milyen jellegzetesen női tevékenységet tudna még említeni a családjukban? (pl. kert, kosárfonás, állattartás stb.)
- A család életét befolyásoló döntéseket ki hozza meg: napi kisebb döntések és nagyobb döntések esetén?
- Szoktak-e alkalmi munkában vagy napszámban dolgozni? Ha igen, ki szokott leggyakrabban ebben részt venni, milyen rendszerességgel? Miért éppen ő?
- Kinek a feladata, illetve kinek könnyebb a család megélhetését biztosító jövedelem előteremtése?
- Változott-e ez a korábbi időszakokhoz képest?
- Hogyan érzi magát jelenleg a kapcsolatában? Változtak-e az érzelmei valamilyen irányban a társa iránt? Ha pozitív irányban: miért?
- Ha negatív irányban: mi váltotta ki ezt a folyamatot? Milyen érzéseket táplál jelenleg a társa iránt? Gondolkodott-e már a különélésen, az elköltöztetésen? Ha igen: miért nem tette még eddig?

Konfliktusok, erőszak, deviancia

- Meg szokták-e beszélni azokat a problémákat, amelyek a kapcsolatukat érintően felmerülnek?
- Ezek alapján hogyan értékeli, mennyire őszinte az Önök kapcsolata?
- Kérem, mondja el, hogy az alábbi témákban szoktak-e vitázni, és általában melyiket ki kezdeményezi:
- a jövedelmek megszerzésének kérdéseiben (ki kit okol az alacsony jövedelem miatt, ki az, aki „többet dolgozhatna, ha akarna?”)
- a jövedelemfelhasználás, a családi pénzgazdálkodás terén (a napi kiadások nagyságrendje terén, az eltérő igényekből és értékrendből származó költségek terén)
- az eltérő életstílus miatt (egyenlőtlenül oszlik meg a szabadidő, a szórakozás stb.)
- döntésekbe történő beleszólás (Érzi-e úgy valamelyikük, hogy neki nagyobb beleszólási joga van a döntésekbe, illetve kapcsolatuk irányításába? Ha igen, ki, és hogyan nyilvánul ez meg?)
- gyermeknevelés
- szexualitás (egyikük nem akar nemi életet élni, a másikuk pedig igen)
- szerelmi féltés, féltékenység

- külső baráti vagy társasági kapcsolatok (valaki túl sokat van távol az otthon-tól)
- kapcsolatukon kívüli szerelmi és/vagy szexuális viszony.
- Megoldódnak-e a viták, és hogyan?
- Vannak-e rendszeresen visszatérő vitatémák? Melyek ezek?
- Hogyan zajlik egy vita vagy veszekedés Önöknél? (békés megbeszélés, hangoskodás, ráhagyás, fenyegetés, csapkodás, sírás stb.)
- Ezek a veszekedések milyen gyakran fajulnak odáig, hogy a társa erőszakkal fenyegeti meg Önt, vagy esetleg meg is veri?
- Gyakran előfordul-e, hogy a társa sértő, megalázó dolgokat mond Önnek? Milyen esetekben teszi ezt és miért?
- Hogyan reagál erre Ön? Miért így?
- Jellemző-e, hogy társa rendszeresen részegen megy haza? Ilyenkor megváltozik-e a viselkedése, és hogyan?
- Hogyan reagálnak erre Ön és a gyerekei?
- Érzett-e már félelmet a társával szemben, ha igen, milyen helyzetekben?
- Büntetendő dolognak tartja-e Ön, ha valaki megveri a feleségét?
- Büntetendő dolognak tartja-e Ön, ha valaki megveri a gyereket?
- Büntetendő dolognak tartja-e Ön, ha valaki kényszeríti a feleségét, hogy nemi életet éljen vele akkor is, ha az asszony éppen nem akarja?
- Előfordult-e már kettőjük között pofozkodás vagy verés? Ki tette ezt és miért?
- Ez milyen gyakran fordul elő kettőjük között?
- Ön szerint elfogadható-e a pofon a házastársak között? Miért?
- Átélt-e már Ön a társa mellett egyéb megalázó helyzeteket, büntetéseket, amelyek Önből félelmet, rettegést vagy engedelmességet, megalázkodást váltottak ki?
- Igaz-e Ön szerint, hogy az az asszony, akit megver a társa, bizonyára rászorgált a verésre? Mit gondol Ön erről?
- Kellett-e már menekülnie valamelyiküknek otthonról, mert veszélyben érezte magát?
- Az a tapasztalat, hogy azok a nők, akiket a társuk megver, általában titkolják ezt, és nem tesznek semmit. Ön mit gondol, miért van ez?
- Utólag hogyan ítéli meg: teljesültek-e a társával szembeni elvárásai? Ilyennek ismerte meg, amilyen most? Ha nem: miért változott meg?

2. sz. melléklet

Az interjúalanyok adatai

Interjúk sorszáma	Életkor	Lakóhely típusa	Gyerekek száma	Együttélés formája	Nő iskolai végzettsége	Nő hivatalos foglalkozás
1.	22	kisváros	3	élettársi kapcsolat	8 általános	gyes
2.	37	kisváros	5	élettársi kapcsolat	7 általános	gyes
3.	29	megye-székhely	2	házas	szakmunkás-képző	munkanélküli
4.	26	megye-székhely	0	házas	érettségi	munkanélküli
5.	28	falu	3	házas, válófélben vannak, külön élnek	8 általános	főállású anya
6.	48	falu	2	egyedülálló (hajadon)	8 általános	rokkantnyugdíjas
7.	55	megye-székhely	8	özvegy	nincs, írástudatlan	sohasem dolgozott
8.	38	megye-székhely	3	házas	8 általános	munkanélküli
9.	25	falu	2	házas	8 általános	munkanélküli
10.	46	város	2	házas	szakmunkás-képző	munkanélküli
11.	34	falu	1	házas, de válófélben vannak	főiskola	munkanélküli
12.	55	falu	2	özvegy	szakmunkás-képző	munkanélküli
13.	38	falu	7	házas	8 általános	gyet
14.	41	falu	3	házas	8 általános	munkanélküli
15.	37	megye-székhely	2	elvált, de együtt élnek	érettségi	munkanélküli

Interjúk sorszáma	Életkor	Lakóhely típusa	Gyerekek száma	Együttélés formája	Nő iskolai végzettsége	Nő hivatalos foglalkozás
16.	26	falu	0	élettársi kapcsolat	érettségi	takarítónő
17.	51	kisváros	2	házas	érettségi	rokkantnyugdíjas és 4 órában varrónő
18.	50	kisváros	2	házas	érettségi	rokkantnyugdíjas
19.	38	kisváros	3	házas	szakmunkás-képző	bolti eladó, pénztáros
20.	70	megyeszékhely	2	özvegy	szakmunkás-képző	nyugdíjas
21.	30	város	3	házas	szakmunkás-képző	gyes
22.	33	város	3	elvált	érettségi	munkanélküli
23.	45	falu	2	elvált	érettségi	munkanélküli
24.	40	falu	2	házas	érettségi	munkanélküli
25.	35	város	2	elvált	érettségi	gyed
26.	27	falu	4	házas, de válófélben vannak	8 általános	gyed
27.	57	megyeszékhely	2	elvált	érettségi	rokkantnyugdíjas
28.	41	megyeszékhely	2	házas	szakmunkás-képző	takarítónő
29.	53	főváros	4	özvegy	szakmunkás-képző	rokkantnyugdíjas
30.	32	falu	2	hajadon – többször volt élettársi kapcsolata	szakmunkás-képző	varrónő
31.	35	falu	3	házas	szakmunkás-képző	gyes
32.	35	falu	2	elvált	8 általános	takarító
33.	34	falu	7	házas	6 általános	gyes
34.	42	falu	3	házas	8 általános	ápolási díj

Interjúk sorszáma	Életkor	Lakóhely típusa	Gyerekek száma	Együttélés formája	Nő iskolai végzettsége	Nő hivatalos foglalkozás
35.	51	város	4	özvegy	szakmunkás-képző	rokkantnyugdíjas
36.	36	falu	3	házas	8 általános	munkanélküli
37.	39	város	4	élettársi kapcsolat	8 általános	gyes
38.	51	város	3	élettársi kapcsolat	szakmunkás-képző	rokkantnyugdíjas
39.	44	falu	5	házas	érettségi	munkanélküli
40.	30	falu	6	élettársi kapcsolat	8 általános	gyes
41.	38	falu	3	házas	8 általános	rokkantnyugdíjas
42.	28	kisváros	3	élettársi kapcsolat	8 általános	gyes
43.	59	város	2	házas	8 általános	munkanélküli
44.	47	megye-székhely	3	házas	6 általános	takarítónő
45.	44	város	6	házas	8 általános	munkanélküli
46.	28	város	1	házas	érettségi	munkanélküli
47.	29	falu	1	élettársi kapcsolat	főiskola	titkárnő
48.	35	város	1	házas	főiskola	ügyintéző
49.	41	város	2	házas	szakiskola	munkanélküli
50.	30	megye-székhely	1	élettársi kapcsolat	szakmunkás-képző	bolti eladó
51.	44	megye-székhely	4	hajadon, volt élettársával kényszerből élnek együtt	8 általános	takarító
52.	47	megye-székhely	5	házas	szakmunkás-képző	munkanélküli
53.	38	megye-székhely	4	hajadon	6 általános	munkanélküli
54.	35	falu	3	élettársi kapcsolat	6 általános	háztartásbeli
55.	26	kisváros	2	elvált	8 általános	varrónő

Interjúk sorszáma	Életkor	Lakóhely típusa	Gyerekek száma	Együttélés formája	Nő iskolai végzettsége	Nő hivatalos foglalkozás
56.	42	megye-székhely	3	elvált	szakmunkás-képző	konyhai kisegítő
57.	28	falu	1	házas	érettségi	munkanélküli
58.	52	falu	2	házas	8 általános	takarító
59.	48	falu	2	elvált	érettségi	munkanélküli
60.	38	falu	6	házas	főiskola	gyes
61.	37	megye-székhely	2	elvált	szakmunkás-képző	eljáró
62.	39	megye-székhely	2	elvált	szakma	takarító
63.	35	megye-székhely	2	élettársi kapcsolat	érettségi	egészségügyi dolgozó
64.	36	kisváros	2	házas	szakmunkás-képző	varrónő, bedolgozó
65.	20	falu	1	egyedülálló	8 általános	gyes
66.	48	megye-székhely	5	házas	8 általános	rokkantnyugdíjas
67.	34	megye-székhely	3	házas, válófélben vannak, nem élnek együtt	8 általános	gyes
68.	39	megye-székhely	2	házas	8 általános	munkanélküli
69.	45	falu	3	házas	8 általános	takarító
70.	35	kisváros	2	házas	8 általános	konyhai kisegítő
71.	45	kisváros	3	házas	8 általános	takarító
72.	35	város	2	házas	6 általános	kisegítő
73.	45	város	9	házas	8 általános	munkanélküli
74.	45	város	4	házas	8 általános	munkanélküli
75.	31	falu	2	házas	8 általános	munkanélküli
76.	26	város	2	házas	szakmunkás-képző	munkanélküli

Interjúk sorszáma	Életkor	Lakóhely típusa	Gyerekek száma	Együttélés formája	Nő iskolai végzettsége	Nő hivatalos foglalkozás
77.	30	város	1	élettársi kapcsolat	szakiskola	rehabilitációs foglalkoztatásban vesz részt
78.	62	falu	2	elvált	6 általános	munkanélküli
79.	30	város	1	házas	érettségi	gyes
80.	33	falu	3	házas	8 általános	gyet
81.	28	megyeszékhely	1	házas	szakmunkás-képző	gyes
82.	58	falu	3	özvegy	8 általános	háztartásbeli
83.	66	falu	0	házas	8 általános	rokkantnyugdíjas
84.	45	város	1	elvált	8 általános	gyet és ápolási díj
85.	45	falu	1	házas	8 általános	takarító
86.	45	falu	1	elvált	8 általános	ápolási díj
87.	47	kisváros	2	elvált	8 általános	munkanélküli
88.	45	falu	3	házas	érettségi	munkanélküli
89.	47	kisváros	4	házas, de válófélben	8 általános	munkanélküli

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(Párbeszéd Háza, VIII., Horánszky u. 20.)

Rendszeres könyvbemutatókkal, dedikálásokkal
várjuk az érdeklődőket.

Tanárok és diákok részére
10% engedményt adunk árainkból.
A L'Harmattan Kiadó könyveiből 15% kedvezményt
biztosítunk, illetve további időszakos kedvezményekkel
várjuk kedves vásárlóinkat.

Nyitva tartás: H–P 10–18 óráig
Tel.: +36-1-445-27-75
www.konyveslap.hu